
TANULMÁNYOK

SCHLETT ISTVÁN

Elszalasztott lehetőség vagy zsákutca?

A „FELVILÁGOSULT POLITIKA” RENDI VÁLTOZATA
MAGYARORSZÁGON

Bibó műveiben – így például *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* vagy az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcas magyar történelem* című történeti esszéiben – is feltűnik II. József és a rendi mozgalom konfliktusa, mint a zsákutcas fejlődés egyik példája. *A magyar társadalomfejlődés...*-ben írja: „Néhány ízben ..., először Mária Terézia és II. József idejében, másodsor a Bach-korszakban, harmadszor az 1905. évi darabontkormányzás alatt a királyi hatalom próbálja felvenni a parasztság, a tömegek, a demokratikus erők védelmének a nyugatias szerepét a feudális erőkkel szemben. A döntő pillanatokban azonban a Habsburg-hatalomnak és a magyar fő- és középnemességnek a harcai valahol szükségképpen holtpontra jutnak: kiderül, hogy a Habsburg- királyok Magyarországon, ebben a számukra idegen országban termékeny és alapvető társadalomszervező munkát nem végezhetnek, ugyanakkor kiderül az is, hogy a nagybirtokos földesúri réteg végül is király nélkül nem képes szembenézni az ország bel- és külpolitikai problémáival. Ezekben a kritikus pillanatokban, a szatmári békékben és kiegyezésekben mindig újból helyreállítják azt a szolidaritást, mely négyszáz esztendőn keresztül az egész magyar társadalmi és politikai fejlődés alapja, és egyben minden bajnak okozója volt, az idegen király és a hazai főnemesség és köznemesség érdekközösségét a szabad polgári és paraszti fejlődés rovására” (Bibó 1986 a: 499–500).

Az *Eltorzult magyar alkat...*-ban némiképp másként fogalmaz: „A 18. század második felére már egészen komoly tünetei mutatkoznak egy nemzetfeletti, vegyes nyelvű, de német irányítású dinasztikus keretbe való beilleszkedés készségének ... Tovább él ugyan a magyar

önállóság helyreállítására való törekvés is, egyelőre azonban a politikai önállóságra való törekvés merőben rendi keretek között marad, a társadalmi és szellemi haladás erői viszont nem állanak a rendi nacionalizmus oldalán. Kiderül ez II. József uralma alatt, aki némileg megkésve, a Habsburgok birodalmából is egy olyan központosító, rendiségellenes, papságot az állam alá vető, polgárságot és ipart pártoló, jól adminisztrált, egynyelvű birodalmat akart alakítani, amilyenre Franciaországot évszázadok királyi abszolutizmusa tette. A Habsburg-háznak ezt a politikáját igazából nem a rendiség ellenállása és II. József halála törte derékba, hanem pár évvel később a francia forradalom visszahatása, mely elveszi a dinasztia kedvét a reformerkedéstől” (Bibó 1986 b: 575–576).

Bibó tehát – a történeti gondolkodásban megrögzült képnek megfelelően – a konfliktus lényegét a modernizáló, ám idegen király és Magyarország önállóságát védő, de retrográd nemesség szembenállásában látja, melynek eredménye csak egy „rossz kiegyezés” lehetett. A magyar közgondolkodás eleven, máig vitákat kiváltó kérdéséről van szó, amelynek tárgyalása rendszerint túlmutat magán a konkrét problémán. Alkalmanként a történetírás is, még inkább a „hol tévesztettünk utat?” kérdését vizsgáló történeti-politikai esszék, a magyar történelem tragikus fordulópontjait témaként választó szépirodalmi alkotások, a historizálásra mindig hajlamos politikai publicisztika gyakran nyúl vissza a 18. század végének eseményeihez, példa- és ellenségképet választ magának, az akkor harcban álló felekhez képest határozva meg saját pozícióját. Az e korszakhoz kapcsolódó toposzok stabil elemei a 19–20. századi politikai gondolkodásnak. A „borzasztó feudális rendszerrel” hadakozó, tragikus sorsú *felvilágosult* modernizátor, sőt forradalmár II. Józseffel szemben a germanizáló diktátor, a nemzeti létet, a nemzet szabadságát megvédő nemzeti ellenállás ellenében a rendi kiváltságaikat őrző reakciós nemzeti mozgalom képe áll.

Bibó – mint láttuk – a politikai erők ezen megoszlását „holtpont-ra” vezetőnek, tehát mindkét pozíciót „tévesnek” ítéli, ám a történeti toposzokat elfogadja.

Az újabb történeti irodalom – elsősorban Benda Kálmán, Kosáry Domokos, H. Balázs Éva, ifj. Barta János kutatásai nyomán – a politikai erők megoszlását összetettebbnek látja. A vizsgálatokat kiterjesztve, a modernizáció, a progresszió képviselői között veszik figyelembe a „felvilágosult politika” többi variánsát: a *felvilágosult abszolutizmus* mellett a *felvilágosult rendiség*, illetve *magyar jakobinusok* mozgalmát is.

De vajon leírhatók-e ezekkel a kategóriákkal a 18. század végén létező szellemi-politikai pozíciók? Nem arról van-e szó, hogy más paradigmák társadalom- és politikafelfogása, értékrendje vetül vissza, később megszülető ideológiák és politikai mozgalmak vetítik bele saját problémáikat, dilemmáikat, célképzeteiket, érdekeiket, értékeit egy olyan korba, melynek politikai aktorai más körülmények között, más problémákkal küszködtek, más logika, más társa-

dalom- és politikafelfogás alapján cselekedtek? Ha így van, akkor az utókor által alkotott képek nem a modellek, hanem megalkotóik vonásait tükrözik. Konkrétabban fogalmazva: igaz-e, hogy a 18. század utolsó harmadában a germanizáló (vagy kozmopolita) progresszió és a nemzeti reakció, a polgári átalakulás hívei és ellenfelei, a modernizáció és a tradicionalizmus között húzódtak a táborokat szembeállító szellemi-politikai törésvonalak?

Úgy gondolom, hogy nem. Nem látom igazolhatónak, hogy a „felvilágosult politika” vagy valamelyik változata a modernizációt, a polgárosodást, a „haladást” képviselte volna „reakciós” ellenfeleivel szemben. Egyfelől a „felvilágosult politika” egyes áramlatai is szemben álltak egymással, másfelől a politikai irányzatok viszonya a modernizációhoz, a polgárosodáshoz, a haladáshoz – és persze, a modern értelemben vett nemzethez – felettébb ellentmondásos volt. A politikai erőcsoportok nem „felvilágosultságuk” mértéke alapján oszlottak meg.

Mielőtt a „felvilágosult politika” egyik variánsának bemutatására rátérnék, egy újabb, kétségtelenül kiélezetten fogalmazott kérdéssel zárom a „ráhangolást”: valóban kitörési esélyeket szalasztott el a magyar társadalom a felkínált variánsok elutasításával-elszalasztásával, vagy éppen e kísérletek nyitottak zsákutcát azáltal, hogy olyan antinómiákat állítottak fel, amelyek évtizedekre lehetetlenné tették és később is megnehezítették Magyarországon az *aktuálisan reális alternatívák* megfogalmazását?

Úgy vélem, e kérdésekre akkor adhatunk érvényes választ, ha a korszak szereplőinek gondolkodását és cselekvéseit az adott történeti kontextusba helyezve vizsgáljuk. Csak így érthetjük meg az e korszakban kialakult álláspontok tényleges jelentését, a konfliktusok valódi tartalmát. Most készülő, a magyar politikai gondolkodás történetét feldolgozó könyvem egyik, *A „felvilágosult politika” (ál)paradigmája* címet viselő fejezetében erre teszek kísérletet. Ebből mutatok be egy – folyóiratközlésre átdolgozott – részletet.

1. A „FELVILÁGOSULT POLITIKA” PARADIGMÁJA

A történetírás 1765-re datálja a felvilágosult abszolutizmus kezdetét Magyarországon. Mária Terézia – a számára kudarcra végződő országgyűlés után – nem hívja többé össze a rendi diétát, és az alkotmány félretételével rendeleti úton kezd el kormányozni immár Magyarországon is.

Magyarország *politikátörténetében* kétségtelenül fordulat történik. Az uralkodó felmondta a „künnlakó” király és a „nemzeti” rendek között 1711-ben ismét – 1526 óta immáron harmadszor – megkötött kompromisszumot, és a félévszázados békeállapot után egy negyedszázados konfrontációs szakasz kezdődik. A régi konfliktus újul ki: a bécsi udvar szabadulni kíván a magyar (rendi) alkotmány korlátaitól.

A 18. század utolsó harmadának politikai küzdelmei beilleszkednek tehát a (Habsburg) abszolutizmus és a (magyar) rendiség ekkor

már mintegy két évszázada zajló harcába, bár ezen belül új szakaszt képeznek. Mária Terézia, II. József és II. Lipót abszolutizmusa kétségtelenül lényeges pontokon különbözik Rudolf 17. század eleji, illetve I. Lipót 17. század végi abszolutizmusától, s ugyanígy a 18. század végének rendi válasza, a kilencvenes évek elején fellángoló nemzeti mozgalom is számos új elemet tartalmaz Bocskai és Rákóczi mozgalomához képest.

A különbségek több szinten is kifejezésre jutnak. Visszatükrözik az erőviszonyokban, a társadalmi és politikai szerkezetben történt változásokat, amelyek következtében a 17–18. század során az államszervezetben a rendi dominanciát az állami dominancia váltotta fel, ám jelentős mértékben módosult a politika szereplőinek gondolkodásmódja, politikaszemlélete, a politika nyelvezete, a politikai cselekvésekhez kapcsolódó ideológiai tartalom is.

A *politikai gondolkodás történetében* a fordulat azonban nem 1765-ben történik. A politikai gondolkodás új, az általam „felvilágosult politikának” nevezett formája csak az 1770–1780-as évek fordulóján körvonalazódik, létrehozva a *felvilágosult rendiség* és egy *antifeudális értelmiségi áramlat* mellett a felvilágosult abszolutizmus némi-kepp módosult formáját – nevezzük így: a *jozefinista abszolutizmust*.

A felvilágosult abszolutizmus mint kormányzati törekvés és a „felvilágosult politika” mint a politikai gondolkodás sajátos paradigmája nemcsak hogy nem ugyanazon jelenségre vonatkoznak, de nem is kapcsolódnak feltétlenül össze. Felvilágosult abszolutizmus létezhet más politikafelfogás alapján, másfelől a „felvilágosult politika” paradigmája nemcsak az abszolutizmussal került kapcsolatba, hanem – jelentős hangsúlyváltozásokkal összekötve – a rendiség, illetve egyes antifeudális értelmiségi csoportok több alakot öltő mozgalmával is.

Mielőtt rátérnék a felvilágosult rendiség jelenségének vizsgálatára, szólnom kell, ha röviden is, a felvilágosodás eszméáramlatai és a politika viszonyáról. E kapcsolat ugyanis korántsem oly szoros és közvetlen, mint ahogy a terminológia, illetve egyes történeti munkák, de még inkább a történelmet példatárnak tekintő történeti-politikai esszék, irodalmi alkotások sejtetik.¹

Filozófia és politika

A „felvilágosult politika” egyes variánsainak viszonya a felvilágosodás eszméáramlataihoz meglehetősen esetleges, kölcsönös félreértésekkel terhelt volt, és különösen a felvilágosult abszolutizmus esetében nem nevezhető döntő jelentőségűnek. Ismeretes, hogy az uralkodók és a filozófusok kapcsolata az utóbbiak számára csalódást hozott. Voltaire kínos jelenet után kényszerült távozni a „filozófus király”, II. Frigyes udvarából, és II. Katalin cárnő levelezőpartnereinek, Diderot-nak is meg kellett állapítania, hogy a filozófusoknak nincs okuk dicsekedni tanítványukkal.

A „felvilágosult politika” és a felvilágosodás kapcsolata mindazonáltal nem vitatható. Egyfelől az új filozófia orientálta és motiválta a politikai cselekvést – mindenekelőtt annak a módszerbeli újításnak köszönhetően, hogy képviselői programszerűen fordulnak szembe a tradíciókon alapuló gondolkodásmóddal, és „a racionális bírálatot, a tudomány szűk körén belül kialakult mind határozottabb kritikai módszereket ... egyre szélesebb területekre, a társadalom, a politika, a hitvilág vagy akár az emberi lélektan problémáira is alkalmazni kezdik” (Kosáry 1990: 110).

A társadalom, a politika új módszerekkel történő vizsgálata a társadalom és a politika új szemléletét hozta magával, és új szempontokkal szolgált az állam vezetéséhez. A programszerű antitradicionalizmus, a kereszténység emberképével szembe forduló „optimista” antropológia, az értékrend megváltozása és mindenekelőtt az „ésszerűség alapján berendezett világ” megteremthetőségébe vetett hit többek esetében kétségtelenül a politikai cselekvés eszmei motívumaként is szerephez jutott. A felvilágosodás eszméi különösen azokban az értelmiségi mozgalmakban jelentették a cselekvésre készítés talán legfontosabb elemét, amelyek a „felvilágosult politika” egyik sajátos, antifeudális változatát teremtették meg. Am ez a hatás, ha kisebb mértékben is, a másik két irányzat, a felvilágosult abszolutizmus – ezen belül elsősorban a jozefinizmus –, illetve a felvilágosult rendiség mozgalmai – Belgiumtól Magyarországon át Lengyelorszáig – esetében is megfigyelhető.

Másfelől a felvilágosodás áramlatai e szerteágazó, csak a változtatás igényében közös politikai törekvések legitimálásához szolgáltattak – igen széles skálán – érveket. A „filozófia igazságaira” hivatkozhatott az autokrata II. Katalin csakúgy, mint a radikális forradalmár – például Robespierre. És joggal: a felvilágosodás áramlatán belül több politikai doktrína létezett, illetve a társadalomra, a politikára vonatkozó megállapításokat különféle eszmei-politikai kombinációkba lehetett szervezni.

Ennek az eszmerendszernek a politikai többértelműsége különösen igaz a Magyarországon szinte kizárólagos mintául szolgáló francia felvilágosodásra. Míg ugyanis az angol felvilágosodás állam- és politikaelméletében Locke alkotmányos királyság koncepciója a 17. század végére dominánssá vált, a francia felvilágosodáson belül egymással vetélkedő irányzatok jöttek létre. Montesquieu, az angol mint követőjeként, a hatalmi fékek és ellensúlyok kiépítését, a hatalom megosztást, a korlátlan hatalom kialakulásának megakadályozását tekintette a legfontosabbnak, ezért megértést tanúsított a rendi intézmények és alkotmányosság iránt. A másik szárny – például Voltaire, La Mettrie, D’Alambert, Helvétius – elképzelhetőnek tartott egy „átmeneti formát”, a „filozófus királyok felvilágosult abszolutizmusát”, amely végrehajtja a társadalom számára szükséges reformokat, legyőzi a műveletlenséget, biztosítja népe jólétét, boldogságát, s ezáltal megteremti az állampolgárok szabadságának feltételeit.

A magyarországi politikai élet 1765 után ismét élesen konfrontálódó erőinek mindegyike, a király és a nemesség is megtalálhatta a számára kedvező változatot, hisz – miként Kosáry megjegyzi – „a francia felvilágosodáson belül is folytatódott, persze változó formák között, a hagyományos dialógus a feudális politikai rendszer két pó-lusa: a fejedelmi, központi hatalom, a *thèse royale*, illetve a rendi, nemesi hatalom, a *thèse nobiliare* között” (Kosáry 1990: 148–149). És persze Rousseau-val megjelent a népszuverenitás elvét valló demokratikus republikanizmus eszméje is, amely despotizmusként utasította el a fentebb említett mindkét modellt, az alkotmányos királyságot csakúgy, mint a „filozófus királyok” abszolutizmusát, szempontokat és nyelvezetet adva egyfelől a „nemesi köztársaság” radikális rendi ideológiájának részleges újrafogalmazásához, másfelől egyes antifeudális értelmiségi programok kialakításához.

A „felvilágosult politika” képviselői tehát választhattak a különböző irányzatok között, illetve – politikai szükségleteiknek megfelelően – mintegy „szemelgethettek” az érvek és elképzelések sokaságából. A „felvilágosult politika” paradigmáján belüli variánsok közös, a felvilágosodás eszmeáramlatával rokonítható vonása voltaképpen egyedül a *racionalizmus*, amely az „emberi természetnek”, a „természeti törvénynek”, az „emberiség törvényének”, az „észnek” ellentmondó viszonyokat „visszaélésnek” tekinti, az „igazságtalan” és „ésszerűtlen” állapotokhoz kapcsolódó tradíciókat, a hozzájuk kötődő érzelmekkel együtt „előítéletnek”, „babonának”, tehát elvetendőnek, a világot az értelem alapján megszervezhetőnek–megszervezendőnek tartja. Ebből következik újabb sajátossága: *a tudatos, tervszerű változtatás mindenhatóságába vetett hit*. A felvilágosult politikusok – egy később keletkezett metaforát használva – mintegy a „jövő mérnökeiként” közelítettek a társadalmi problémákhoz.

2. A FELVILÁGOSULT RENDISÉG

II. József „nevezetes tollvonása” valóságos örömnüpet váltott ki a magyarországi politikai életben. „A vak öröm mindeneket poétává formált” – jegyezte fel naplójába az egykorú szemlélő.² Darvas Ferenc, a nemesi mozgalom egyik vezére is dalra fakad: „Örülj magyar!... /Szabadságodnak dicsőült halmára /Eljutsz, édes hazám, hidd el nemsokára. / Magyar! hajnal hasad, de meg nem virradt még: / Hát estvéig ki tudja, milyen leszen az ég?.../Örülj, de okosan; ne hirtelenkedjél /Sok vagyon még hátra, azon törekedjél.”

Láthatjuk, az öröm nagy, de nem felhőtlen. Két okból sem. Egyfelől kifejezésre jut a bizonytalanság, másfelől annak tudata, hogy József rendeleteinek visszavonása korántsem oldotta meg az ország problémáit. A nemesi mozgalom vezető politikusai előtt világos volt, hogy a „törvényesség” – a II. József vagy éppen az 1765 előtti állapotok – helyreállítása, a restauráció, nem elégséges. A jövőt nyitottnak lát-

ták: a viszonyok megváltoztatását nemcsak lehetségesnek, de szükségesnek is gondolták.

A politikai gondolkodás reneszánsza ehhez az érülethez kapcsolódik. A felpeszduült politikai életben sokan keresik a választ a jövő kérdéseire. Sokatmondó adat: 1790-91-ben mintegy ötszáz politikai röpirat készül el Magyarországon. Két év alatt sokkal több, mint a korábbi, illetve majd a későbbi évtizedekben (Ballagi 1888). Ezekben az években éli meg első felvirágzását a politikai újságírás is (lásd Magyar Sajtó 1979).

A nyilvánosság új formái születnek meg. A rendi politizálás korábbi fórumai, a megyegyűlések, az országgyűlés mellett alakulóban van az új szerkezetű és immár országos nyilvánosság, amely a politikai irodalomra, a sajtóra, az úgynevezett olvasóklubokra és nem utolsósorban a szabadkőműves páholyok hálózatra támaszkodik.

Megnövekedett és rétegzettebbé vált a politikában résztvevők köre. A felvilágosult abszolutizmus éveiben rohamosan nőtt az értelmiség létszáma, és ennek következményei lesznek a politikai gondolkodásra is. A politika hagyományos, történeti-jogászai megközelítése mellett megjelent a felvilágosodás racionalista személete. Megrendült az „*Extra Hungariam non est vita*” öntelt bezárkózottsága. Nemcsak az értelmiség, de a vármegyei nemesség körében is feltámadt az érdeklődés a világesemények, a nemzetközi viszonyok alakulása, a nyugat-európai – sőt, az észak-amerikai – életviszonyok, szellemi és kulturális áramlatok iránt (lásd Závodszy 1992).

A politikai életben ugyan változatlanul a nemesség játssza a főszerepet, ennek megfelelően a politika és a politikai gondolkodás tematikáját döntően a rendi érdek határozza meg, de más szempontok is megjelennek. Jelentős mértékben változik az érvelés módja, a politika nyelvezete. A politizáló elit megismeri és elsajátítja a felvilágosodás szemléletét, átveszi értékrendjének számos elemét. Az abszolutizmus-ellenes programot már nemcsak a rendi nacionalizmus érvkészletével fogalmazza meg. Mint Eckhart Ferenc szemléletesen fogalmazta, a jozefinista rendszer felszámolásán és a viszonyok újrendezésén munkálkodó nemesség „egyik kezében Montesquieu-t és Rousseau-t, a másikban pedig a Tripartitumot tartotta”.³ S bár – mint látni fogjuk – a felvilágosodás tételei a nemesség értelmezésében sajátos jelentést vesznek fel, hogy alkalmassá váljanak a rendi érdekek kifejezésére, tartalmi jelentősége is van annak, hogy politikai céljait új módon fogalmazza meg.

A nemzeti mozgalomban meghatározó szerepet betöltő nemesi elit a felvilágosodásnak nemcsak a nyelvezetét, értékrendjének egyes elemeit veszi át, hanem a felvilágosodás társadalom- és politikaszemlélete egyes elemeinek felhasználásával létrehozza a „felvilágosult politika” rendi változatát. A politikát a racionalizmus alapján közelíti meg, számos ponton szembefordul a tradicionalizmussal, nem idegen tőle a változtatás, a reform gondolata sem. A jozefinizmussal szembeforduló mozgalomban a rendi felvilágosodásnak – legalábbis az első hónapokban – döntő szerepe volt.

Rendiség és felvilágosodás

II. József rendszerének bukását a korona Budára történt visszahozatala szimbolizálta. A közhangulatot a császárral szembeni gyűlölet, illetve a „magyar szabadság” visszaszerzése feletti mámoros öröm határozta meg. „Rettenetes a száma azoknak az üdvözléseknek” melyekkel a koronát, a „magyar szabadság” visszaszerzésének szimbólumát köszöntötték – írja Marczali.

Nemcsak a nemesség örvendett. A korábban jozefinista – később a jakobinus per egyik vádlottja – Batsányi János írja 1790-ben az *Abauj vármegye örömnépén* című versében: „Visszatér az ország dicső koronája, /Visszatér Szent István királyi pálcája. Nyelv, törvény, szabadság teljes erejével.../Hasztalan reméltünk urunk s koronánkban, /Idegenek voltunk tulajdon hazánkban. /...Titokban sírt a jó hazafi s hallgatott, /Mert ha szólt, pártosnak s bolondnak tartatott, /Ősi szabadsága emlékezetére /Reszketett s nevét sem vehette nyelvére, /Telkén az idegen mérő-lánccal jára, /Már adót készítve nemes birtokára, /S amely ugart atyja vérével öntözött, /Azon a jövevény kévéket kötözött /...Mert habár rabságot rendeltek is rólunk, /Igaz ügyünk mellett nem lehetett szólnunk!”⁴ S folytathatjuk a sort: írók, tudósok, a jozefinista értelmiség színe-virága csatlakozik az örömnéphez. Kazinczy tagja lett a koronaőrző megyei bandériumnak, Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid, Verseghy Ferenc verset ír a korona visszahozatalának ünnepére, Berzeviczy Gergely röpiratot készít, amelyben az utolsó háromszáz év legfőbb tanulságaként állapítja meg, hogy a nemzet csak a Habsburgoktól elszakadva őrizheti meg függetlenségét (MoT 1980: 75).

A Batsányi-versből is kitűnik, hogy a mozgalom a nemzeti és a nemesi sérelmek körül szerveződött, ám a céljait legáltalánosabban megfogalmazó jelszavak – alkotmányosság, népfelség, hazafiság, szabadság és mindenekelőtt a nemzeti újjászületés, a nemzeti önazonosság leglényegesebb elemének tartott magyar nyelv (és ruházat) védelme hangzott el leggyakrabban – magukba foglalták a rendi keiretek meghaladásának elvi lehetőségét.

Kazinczy írja levelében 1790 márciusában: „Ha a magyar nyelv hozatik be, nemzetünkől külön nemzet válik, örökös fal lesz a magyar és nem magyar közé vonva, s az idegen vagy magyarrá lesz köztünk, vagy éhhez hal el, szemlátomást fogunk előre menni a tanulásban, magyar csemetéink magyar nevelőket kapnak s a mesterségekben és tudományokban oly szerencsés virágzásra lépünk, mint amilyenre Németország lépett, minekutána a kihalt római és az idegen francia nyelvtől elállott s tulajdon nyelvén kezdte írni könyveit... Tanuljunk deákul, sőt tanuljunk németül is, s ha reá értünk, franciául, ánglusul és olaszul is, de szemeink mindenekelőtt arra legyenek függesztve, hogy a magyar legyen az első és közönséges, és hogy azt a német, tót, rác és oláh gyermek megtalálja, valahol csak benne mód vagyon.” Batsányi pedig így ír megyéje főispánjának 1790 júniusában: „Most van az ideje, hogy atyáinknak hibáikat kipótoljuk, s

amit ők elmulasztottak, vagy talán akkor még nehezen cselekedhettek, helyre hozzuk, hazai nyelvünket a maga méltóságába helyezzük, s ez által hazánk örökös boldogságának talpkövét megvessük”⁵

A nyelvet a középpontba állító nemzetfelfogás magába foglalta a rendi nemzetfogalom kiterjesztő újrafogalmazásának lehetőségét. A többi jelszó is alkalmas volt a rendi kereteken túlmutató értelmezésre.

Az 1790-es év első felét jellemző közhangulatban a leganakronisztikusabb rendi követelést is a felvilágosodás értékrendjéhez igazították. A megyei határozatok összetettsége, nemegyszer ellentmondásossága a politika természetéből következik: programot csakis a kor nyelvén, az „uralkodó eszmékkel” összhangban lehet megfogalmazni.

De nem egyszerűen divatkövetésről van szó, amikor a *Tripartitum* szövegét a legmodernebb francia államelméleti művekből vett fogalmakkal keverik. Politikailag nem logikátlan, hogy, mint Marczali írja a megyei nemesség politikai gondolkodását tükröző egyik dokumentumról, benne a „Hármaskönyv uralkodik; de amabilis confusióban karöltve megjelenik vele nem is annyira Rousseau-nak, mint Robespierre-nek és St. Justnak spártai egyszerűsége, szitty mezbe öltöztetve” (Marczali 1907: 23). A nemesi mozgalom eszmei motívumai között, a rendi nacionalizmus tradicionális értékrendje mellett, valóban jelen voltak a felvilágosodás eszmerendszerének elemei is, és legalább annyira meghatározták a mozgalomnak a társadalomról és a politikáról való gondolkodását, mint a „felvilágosult” uralkodóét. Csak éppen más összefüggésbe kerültek, más elemei jutottak meghatározó szerephez; azok, amelyek az uralkodói hatalommal szemben a társadalom hatalmi igényeit és jogosultságát hangsúlyozták. A francia forradalom első szakasza ezt az értelmezést csak megerősítette.

A mozgalom vezető személyiségei nem 1790-ben találkoztak először a modern politikai eszmékkel. Közülük többen – mint például Széchényi Ferenc, Teleki József, Forgách Miklós, ócsai Balogh Péter, Hajnóczy József vagy a már többször említett Kazinczy Ferenc – szerepet vállaltak II. József reformjaiban és kormányzati rendszerében. Néhányan haláláig kitartottak a császár mellett, mások a nyolcvanas évek közepe táján szembefordultak vele, és visszavonultak a közéletől. Szinte kivétel nélkül tagjai voltak a szabadkőműves mozgalomnak. Az 1790. évi országgyűlés követéinek mintegy fele tagja volt valamely páholynak.

A felvilágosult abszolutizmus, illetve a körülötte megszerveződő jozefinizmus áramlata mellett tehát – előbb szövetségesként, majd ellenzékévé válva – a hetvenes-nyolcvanas években kialakult egy másik szellemi-politikai irányzat, a rendi felvilágosodás. A felvilágosult politika ezen variánsának nagy szerepe volt a magyar politikai gondolkodás reneszánszában.

Szabadkőművesség és patriotizmus

Hajnóczy József *Az országgyűlésen javaslandó törvények értelme* című, 1790-ben elkészült emlékiratának befejező részében írja: „Leginkább a filozófiai szellemnek tulajdonítható, mely láthatóan egész Európában elterjedt már, az, hogy mindenütt feltámadt a szabadság szelleme. Hazánkban is a seprőjétől napról-napra tisztuló filozófiának köszönhetjük, hogy bátrabban merünk gondolkozni és cselekedni. Van egy intézmény, melynek tagjai csendben dolgoznak, az emberiség iránti szeretet hatja át szívüket, nem törpe egyéni becsvágynak, hitvány személyes dicsőségnek szentelik munkájukat, hanem az egész emberiségnek... Ez az intézmény a lehető legmagasabb célt tűzte ki maga elé, amely a haza becsületével és boldogságával bensőséges kapcsolatban áll” (Hajnóczy 1958 a: 95–96).

Hajnóczy a szabadkőműves mozgalomról beszél, amelynek a kor-szak számos meghatározó személyiségével együtt maga is tagja volt.

A század második felében a mozgalom Magyarországon is elterjedt; a hetvenes-nyolcvanas években számos páholy alakult. H. Balázs Éva kutatásai szerint a tagok száma a nyolcvanas években ezer főre tehető (MoT 1979: 856–857).

A különböző páholyokban sokféle ember és sokféle szándék jelent meg. A Magyarországon lévő páholyokat a berlini „nagy páholytól”, illetve a bécsi és prágai páholyoktól függetleníteni és egységes szervezetbe tömöríteni szándékozó Draskovich-obszervancia „alkotmánya” (*A magyar korona alatt provinciába tömörült Szabadság-szabadkőművesség alkotmány-rendszere* címet viseli a latin nyelvű kézirat) vet fényt a hetvenes-nyolcvanas éveknek a rendi felvilágosodás irányába mutató szellemi-politikai törekvéseire.

Az „alkotmány” az általános szabadkőműves elveket hangoztatja. „Rendünk fő célja megállapodott gondolkodású, tekintélyes, nemeslelkű férfiakat a magyar birodalomban oly módon előkészíteni, hogy legkedvesebb kötelességük legyen teljes buzgósággal az emberi nem jólétén fáradozni... Minthogy rendünk legfőbb és végső célja az emberi nem boldogságának minden módon való előmozdítása, első helyen az emberszeretet kötelessége áll előttünk.” A szöveg szól az emberiség sanyarú helyzetéről, részletesen kifejti, milyen gyászos következményekkel jár az előítélet és a zsarnokság: nyomor, elnyomás, üldöztetés. „Rendünk az egyetlen testület, melytől biztos segítséget várhat az igába döntött emberiség.”

Az „emberszeretet” követelménye mellett megfogalmazza az egyenlőség elvét is. „Tagadhatatlan igazság, hogy természetből egyenlőek vagyunk, hogy az emberek egyenlőtlensége cselfogások és nagyravágás műve, és hogy egy kis résznek a gazdagsága, valamint a nagy többségnek a nyomora és üldöztetése ebből ered. Hiba azt hinni, hogy a törvény eléggé gondoskodik a gyöngékről; ... e törvények, minthogy a hatalmasok szabták őket, az elnyomás eszközei és annál veszélyesebbek, mert szentség gyanánt tűnnek fel. Csak nézzük figyelemmel adózó alattvalóinkat és meglátjuk, hogy majdnem leros-

kadnak terhük alatt. Ha igaz rajzát nyerjük e nyomorúságnak, minden becsületes ember szívében felébred az undor érzete, és így gondoskodni kell oly eszközökről, melyek e bajt orvosolhatják” (MoT 1979: 922).

A radikális elveket és helyzetképet nem követi ugyan radikális cselekvési program, ám a feltett kérdések – melyek megválaszolása a „testvérekre” vár – konkrét tennivalókra irányulnak.

A dokumentum „szakmákra” bontja a feladatot. A papoknak kell válaszolniuk – többek között – a következő kérdésekre: a pokol létének elvetése egy népnél javulást hoz, vagy az erkölcsök rosszabbodására vezet? „Mi kedvezőbb egy nép számára, ha polgárai erkölcsileg kifogástalan ateisták, vagy ha becstelen, de istenhívő emberek?” A katonatestvérek témái is érdekesek: a zsoldos vagy a honi sereg hasznosabb-e az országnak? Mi bátorítja jobban a katonát? A pénz, a dicsőség vagy a haza szeretete? Hogyan lehet megszüntetni a polgári és katonai hatóságok közötti vetélkedést? A hivatalnokokra vár a kérdés: szükséges-e Magyarország népességszámának emelése? Ha igen, betelepítéssel oldható meg, vagy van más lehetőség? Szükséges-e a kereskedelmi forgalom növelése? Ha igen, hogyan lehetne előmozdítani? Az adóterhek elosztásának mi a legmértányosabb módja? Hogyan lehetne a fényűzésnek határt szabni? A moralistáknak kijelölt témák: Milyen erkölcsöket kell a népbe oltani, hogy a közjót óhajtja? Mivel lehet elérni a nép erkölcsének megjavulását? Mit jelent a hazaszeretet? Hogyan lehetne általánosabbá tenni? Mi legyen a nevelés fő célja? Hogyan lehetne az emberiség szeretetét a hazára irányuló szeretettel összeegyeztetni? Mi a közjó, mi a magánboldogság lényege? A jogászoknak, közíróknak a következőkre kell választ találniuk: „Milyen valójában országunk alkotmánya? Abban az állapotban kell megtartani, amilyenben a törvények rögzítették? Az alkotmány netán megingott részét hogyan kellene megreparálni? A kormányzatnak melyik a legjobb formája? Lehet-e bármilyen alkotmányt bármilyen országban bevezetni? Vagy a helyi körülményekhez kell azt alkalmazni? Mi a kívánatosabb, az alkotmány stabilitását megőrizni, vagy a körülmények változása során ilyen vagy olyan formában átalakítani?” (MoT 1979: 923–925).

A kérdésekre adott válaszokat nem ismerjük. A „szabadkőműves alkotmányból” és a megfogalmazott kérdésekből azonban H. Balázs Éva Montesquieu hatását olvassa ki. Marczali pedig – a Draskovich-obszervancia dokumentumát a szabadkőművesség általános szabályaival összehasonlítva – az utóbbiban Hobbes, az előbbiben Locke szellemét fedezi fel.

Úgy tűnik, e kérdések mentén a szabadkőművesek között vita alakult ki. Marczali szerint a „kozmpolita irányú páholyok” a Draskovich-féle páholyokat „túlságos patriotizmusuk miatt az államra veszedelmesnek hirdették”. Kétségtelen, hogy volt abban valami szokatlan, hogy a pesti Nagyszívűséghez-páholy „világpolgárai” közül többen ősmagyar nevet – Bendegúz, Álmos, Akos, Attila, Geyza – felvéve dolgoztak (Marczali 1907: 286–287).

Locke közvetlen hatását Marczali nem bizonyítja. Ám az tény, hogy a magyar és az angol alkotmány hasonlóságának toposza ekkor már létezik, és az angol minta követésének ötlete is felmerül. Bessenyei György pedig valóban ismeri az angol szerző politikaelméleti írásait, hivatkozik is rájuk (Bessenyei 1992: 69).

A Montesquieu-hatás azonban tételesen bizonyítható. A *Törvények szelleméről* a 18. század második felének egyik legolvasottabb műve volt Magyarországon. H. Balázs Éva idézi Montesquieu angol barátjának a szerzőhöz 1751-ben írt levelét: „Lehetetlen Önnek elmondanom, milyen keletje van az *Esprit des Lois*-nak... Láttam németre fordítva Bécsben, és amikor nemrégiben Pozsonyban voltam a diétán, láttam latinra fordítva egy könyvkereskedőnél, kinek össze-vissza valami húsz könyv volt a boltjában.” Montesquieu valóban biblikus tekintély Magyarországon, és nemcsak azért, mert a magyar nemeségről dicsérően nyilatkozott. Könyvéből ugyanis a rendi törekvések igazolását is ki lehetett olvasni.

Az evangélikus líceumokban a *Törvények szelleméről* egyes részeit tananyagká váltak, fontos tételeit a tanulónak memoriterként kellett rögzíteni. Nem tűnik megalapozatlannak tehát a szabadkőműves „alkotmány” esetében Montesquieu-hatásról beszélni. (MoT 1979: 920–922). De nem szükséges aprólékos filológiai búvárkodásokba kezdenünk. Elegendő a korszakban született társadalombölcseleti, publicisztikai írásokba belelapozni, hogy megbizonyosodjunk, az ország iskolázott és a társadalmi problémák iránt érdeklődő – kétségtelenül meglehetősen szűk – körében ismertek és olvasottak voltak a korabeli Európa standard társadalombölcseleti, politikaelméleti írásai. Recepciójuk, alkalmazásuk is megkezdődött.

„...te mi vagy, honnan jöttél, ki vagy?”

(Bessenyei György társadalombölcseleti írásai)

Bessenyei György – a korszak átlagából persze kimagasló, de nem egyedülálló – tevékenysége azonban nemcsak a tájékozottság szintjének és a feldolgozás irányainak bemutatására alkalmas. Az 1770–1780-as években született írásai mutatják, hogy a nemzeti nyelvnek középpontba helyezése, a társadalmi reform és a nemzeti értékek programatikus összekapcsolása nem az 1790. évi nemzeti felbuzdulás leleménye. Az anyanyelvi művelődés szükségességét felvető *Magyarság* (1778) és az *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* (1781) című röpirataiban, illetve a politikai berendezkedés problémáit fejtegető állambölcseleti-történeti írásaiban – *A törvények útja* (1777) és *A magyar nemzetnek szokásairul, erkölcsairul, uralkodásának módjairul, törvényeirül és nevezetesebb viselt dolgairul* (1778) című értekezéseiben – a rendi felvilágosodás és a nemesi reformmozgalom témáinak, útkeresésének számos eleme megjelenik. A felvilágosodás késztetései, a nemzeti törekvések és a rendi berendezkedés

védelmének-továbbfejlesztésének igénye már ekkor kapcsolatba kerülnek egymással.

Művelődéspolitikai írásaiban Bessenyei a felvilágosodás érveivel veszi védelmébe az anyanyelvet. „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány... A tudománynak kulcsa a nyelv, mégpedig a számosabb részre nézve, melynek sok nyelvek tanulásában módja nincs, minden országnak született nyelve. Ennek tekéletességre való vitele tehát legelső dolga legyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja” – írja a *Jámbor szándékban* (Bessenyei 1987: 594). „Jegyezd meg e nagy igazságot, hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette addig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós” – fogalmazza meg szenteciaszerűen a legfontosabbnak szánt érvet a *Magyarságban* (Bessenyei 1987: 588).

A hasznossági szempont mellett azonban az érzelmi kötődés is kifejezésre jut. „Valljuk meg – kezdi az utóbb idézett röpiratát –, hogy nagyon megszuflúntunk a magyarságban, melynek ugyan bőségébe soha nem voltunk. Csudálkozom nagy nemzetünkön, hogy ő, ki különben minden tulajdonainak fenntartásában oly nemes, nagy és állhatatos indulattal viseltetik, a maga anyanyelvét felejteti láttatik, olyan világban pedig, melyben minden haza önnön nyelvét emeli, azon tanul, azon perel, kereskedik, társalkodik és gazdálkodik.” Majd később: „Minden nemzet a maga nyelvéről ismértetik meg leginkább; – hogyan neveznéd az olyan nemzetet, melynek anyanyelve nem volna? Sehogy, micsoda szomorú, elvetetett és gyalázatos sors lenne az egész nemzetnek anyanyelv nélkül a többi anyanyelves népek, hazák közt bujdokni és szemtelenkedni, hol szüntelen azt kérdeznék tőle: hát te mi vagy, honnan jöttél, ki vagy? Azonban amely nemzetől elkódulná nyelvét, az iránt mindég úgy tetszene, mintha inasa vagy szolgálja volna” (Bessenyei 1987: 589–590).

A politikai tartalmú rendi nemzetfogalommal szemben a nemzetnek nyelvi-kulturális felfogása jelenik meg ezekben az írásokban – megint nem függetlenül az európai közgondolkodás korabeli áramlataitól. E programhoz – a *Magyarság 1778-ban* nyomtatásban megjelenik, a *Jámbor szándékot* Révai Miklós adja ki 1790-ben – a József halálát követően kibukkanó nemzeti mozgalom nem sokat tesz hozzá. Sőt, elvesz belőle, amikor a nemzet specifikumaként a nyelv mellett a „nemzeti” (ténylegesen a nemesi) ruházatot is megjelöli.

Bessenyei állambölcseleti-történeti értekezései is a rendi felvilágosodás irányába mutatnak. Megfigyelhetjük bennük a rendi szemlélet – Werbőczy *Tripartitum*ának – és a felvilágosodás montesquieu-i, rousseau-i vonulatainak összekapcsolását. Amit megkönnyített egyfelől az, hogy a két paradigma kétségtelenül azonos gyökerekből, a 11–13. században kialakult és a rendi szemléletet megalapozó, a társadalmi szerződés és a hatalommegosztás kérdését egyaránt felvető korporációs tanból erednek. Másfelől pedig az, hogy Bessenyei –

csakúgy, mint a rendi felvilágosodás képviselői – átsiklik azon különbség felett, ami a „nép” kétféle értelmezéséből következik. Míg a felvilágosodás írói a fogalomba az állam minden polgárát beleértik, magyarországi nemesi híveik – amennyiben a „nép”-et politikai műszóként használják –, Werbőczyt követve, csupán a nemességet értik rajta, és elkülönítik a „köznép”-től, melynek nem tulajdonítanak politikai szerepet. Csak e megszorítással fogadhatjuk el Bíró Ferenc jellemzését, mely szerint *A törvénynek útja* „Bessenyei Contrat socialja”.⁶

A Bessenyei társadalombölcseleti írásait sajtó alá rendező Kulcsár Péter bevezetőjében részletes filológiai elemzésekkel mutatja ki az e művekben fellelhető szellemi hatásokat. Döntő jelentőségűnek a *Tripartitumot* tartja. Bessenyei ismeri és idézi az újkori államelméleteket, ezen belül az angol és a francia felvilágosodás alapvető műveit. „*A törvénynek útja* messziről nézve – írja – tisztán a felvilágosodás társadalomfelfogását mutatja. Erősíti ezt a benyomást, hogy Bessenyei a *Hármaskönyv* gondolatmenetét valóban megtűzdeli a modern irodalomból merített elvekkkel, ötletekkel és anekdotákkal. A példák, a történelmi hivatkozások jó része valóban e körből származik” (Bessenyei 1992: 69). Ám ne feledjük, e kép kialakulását az teszi lehetővé, hogy a rendi államelméletnek a hatalommegosztást érintő következtetései csak „messziről nézve” csengenek egybe a felvilágosodás azon képviselőinek tételeivel, akik a társadalmi szerződés elméletéből a népfeltség eszméjét (Rousseau) vagy a hatalommegosztás elméletét (Montesquieu) vezetik le.

Mégis, a nemzet új felfogása, a felvilágosodás társadalom- és államelméletének megismerése Bessenyeit közel vitte ahhoz, hogy a rendi államelmélet korlátait átléphesse. *Elméletileg* „csupán” arra lett volna szükség, hogy a „nép” politikaelméleti jelentését – hasonlóan a nyelvi közösségeként felfogott nemzethez – kiterjesztő értelemben, minden országlakosra vonatkoztassa. A *gyakorlatban* azonban e lépés óriási távolságot jelentett.

A „felvilágosult politika” két ágra szakadása

Az 1770-es évektől kezdve tehát a nemességen belül formálódóban van egy „felvilágosult” rendi program, „amely – Kosáry szavaival szólva – a felvilágosodás korszerűsítő, színtemelő törekvéseit magáévá tette, de azokat a rendi szisztémán belül akarta érvényesíteni” (MoT 1979: 1126).

A „felvilágosult politika” két variánsa, a felvilágosult rendiség és a felvilágosult abszolutizmus egy ideig egymás mellett, egymást erősítve haladt. Ám a nyolcvanas évek közepén – kifejezve az abszolutista és a rendi irányzat antagonizmusát – a birodalmi-abszolutista és a patrióta-rendi reformerek közötti szakítás bekövetkezett. A mindkét áramlatra jellemző modernizációs igény nem hidalhatta át a közöttük lévő ellentéteket: az abszolutizmusban tétet öltő *thèse royale* és

a társadalom politikai szektorának, a rendeknek hatalmi igényeit megfogalmazó *thèse nobiliare* a „felvilágosult politika” paradigmáján belül is összeegyeztethetetlen volt.

A jozefinizmus és a rendi felvilágosodás tehát nem a modernitás és a tradicionalizmus törésvonala mellett vált el egymástól. Tudva-tudatlan, a reformszándék mindkét esetben a régi struktúrák védelmével kapcsolódott össze. Ám egyfelől a felvilágosodás eszmerendszerének a dinasztikus érdekek szolgálatába állított elemei, a földesúr ellenébe fordított jobbágyvédelem, az egyház szellemi-politikai hatalmával szembe állított racionalista-utilitarista oktatási és művelődési politika, az állam igényeinek a nemesi kiváltságokat és tradíciókat sértő érvényesítése stb. azt a képzetet keltették, hogy a felvilágosult uralkodó a reakciós nemességgel szemben a haladást testesíti meg, holott csak etatista céljait követte. Másfelől – mivel a rendi ellenállást a patriotizmus „szentelte meg” – az abszolutizmussal szemben kibontakozó rendi ellenállás mindenekelőtt nemzeti önvédelemnek, az idegen elnyomás elleni védekezésnek látszott, különösen azután, hogy a nemesi mozgalom átvette a nemzeti nyelv és kultúra fejlesztésének jelszavait. E transzformációk során viszont a felvilágosodás által inspirált reformszándékok halványodtak el – mindkét irányzatban egyaránt.

Innen érthető, hogy a modern magyar politikai gondolkodás története egyik meghatározó jelentőségűvé váló dilemmájának, a „haza vagy haladás” kérdésfeltevésének közvetlen előzménye a felvilágosodás híveinek vitájában születik meg. Első változatban talán Hajnóczy fogalmazza meg 1785-ben a Forgách Miklóssal való levélváltásában.

Hajnóczy József – aki hivatalt vállalt József alkotmányellenes és a nemzeti érzékenységet sértő kormányzatában – korábbi mentora, a felvilágosodás eszméinek ugyancsak elkötelezett gróf Forgách Miklós szemrehányásaira válaszol. A jozefinista kísérletről, annak hasznos vagy káros voltáról még korai lenne ítélni – kezdi érvelését. „Tisztán teoretikusan szólva azonban nekem úgy tűnik fel, hogy egy nemzet jóléte szempontjából mindegy, hogy egy ember vagy az egész nemzet hozza a törvényeket.” S mivel kétségesnek tartja, hogy a rendi törvényhozást „emberbaráti” szempontok vezethetnék, azon célja elérésére, „hogy összes embertársaimat természetes jogaikhoz segítsen, melyeket semmilyen elévülés, semmilyen polgári szerződés nem szüntethet meg”, a II. József által kínált utat választotta a nemzeti szuverenitást sértő tendenciái ellenére is. „Azt hiszem, ha eszerint élek, egyszerre emberbarát és jó hazafi leszek. De – fejezi be gondolatmenetét – ha e kettő szemben áll egymással, inkább kívánom, hogy emberbarátnak, mint hogy hazafinak nevezzenek” (Jakobinus 1957: 47-48).

A reformnemesség jelentős része – mint például a tisztségéről lemondó Széchényi Ferenc vagy Forgách Miklós – megtagadta az együttműködést a rendi és a nemzeti érdekeket egyaránt sértő II. Józseffel, és elképzeléseit a rendi-nemzeti ellenzéken belül kísérelte meg érvényesíteni. Ám a Hajnóczy által megfogalmazott dilemmával nekik is

szembe kellett nézniük: az „emberbarátság” és a „patriotizmus” követelményeinek összeegyeztetése a „felvilágosult politika” egyik variánsán belül sem volt megoldható feladat. Nemsokára, az 1790-es évek elejének politikai küzdelmeiben be fog bizonyosodni: e kategóriák tartalmának alapvetően kell megváltoznia ahhoz, hogy összekapcsolhatók legyenek, ne szembenállást, ne választási kényszert jeleltsenek.

3. FELVILÁGOSULT RENDI PROGRAMOK

A József halála és II. Lipót megkoronázása közötti fél esztendőben úgy látszott, hogy Magyarország mélyreható változások előtt áll. A huszonöt év után ismét országgyűlésre készülő ország politikai élete felpeteszült. Hajnóczy sokakkal együtt gondolta: „Ilyen váratlan változás idején, amidőn minden hazáját szerető polgár figyelme azok felé a kérdések felé fordul, amelyeket az eljövendő országgyűlés tárgyalni fog, úgy hiszem, mindenkinek az a kötelessége, hogy amilyen módon csak képes: tekintélyével, vagyonával, tehetségével, tapasztalataival vagy tollával – hozzájáruljon hazája felvirágoztatásához” (Hajnóczy 1958 a: 49).

A nyilvánosság fórumain, a szinte permanensen ülésező megyegyűléseken, a hirtelen hatalmasra duzzadt röpiratirodalomban, a szabadkőműves páholyokban, az ekkor alakuló olvasóklubokban, valamint a vezető politikusok bizalmas megbeszélésein valóban minden létező, artikulációra képes szellemi-politikai áramlat kifejezésre jutatta elképzeléseit.

A politikai viták tematikája igen gazdag volt. A társadalmi-politikai rendszer újrászervezésével kapcsolatban számos társadalmi, gazdasági és kulturális kérdés vetődött föl. Heves viták zajlottak az egyház és az állam viszonyáról, a vallásról, a felekezetek egyenjogúságáról, az egyes társadalmi osztályok, a főnemesség és a köznemesség, a nemesség és a jobbágyság egymáshoz való viszonyáról, az ország gazdasági állapotainak reformjáról, az oktatásügyről, a nemzeti kultúra, a magyar nyelv fejlesztéséről stb. És természetesen a politikai szerkezet átalakításáról: a „nemzet és a király”, Magyarország és a birodalom viszonyának újraszabályozásáról – azaz az alkotmányról.⁷

Alkotmánytervek

A viták központjában az alkotmány állt, a szónak már modern értelmében. Hajnóczy szavaival szólva „a polgári egyesülés és a polgári alávétel új szerződését” kívánták létrehozni. Marczali szerint a *constitutio* 1786-ban Bihar megye egyik felterjesztésében jelenik meg először egyesszámban, az ország alaptörvénye értelmében (*constitutio politica, pacta et leges fundamentalis* alakokban) és attól kezdve, de

különösen az 1790. évi megyei és országgyűlési iratok, politikai tervezetek egyik leggyakrabban előforduló kategóriájává válik. Magyar megfelelőjeként az „alkotmány” szó 1791-ben fordul elő először, egy ideig még váltakozva az „alkotvány” szóalakkal (Marczali 1982: 316–317).

Nyilvánvalóan nem függetlenül az Amerikai Egyesült Államokban végbement, valamint az éppen akkor zajló francia alkotmányozási folyamattól, a kilátásba helyezett országgyűlést többen kifejezetten alkotmányozó országgyűlésnek tekintették, melynek alapvető feladata a viszonyokat újrendező alaptörvény megalkotása lesz. E szándék határozott jelenlétét mutatja, hogy már 1790 tavaszán több alkotmány-koncepciót vetnek papírra, mindegyiket kifejezetten azzal a céllal, hogy irányt szabjon a törvényhozásnak.

Marczali az 1790–91. évi országgyűlés történetével foglalkozó monográfiájában három tervezetnek tulajdonít nagy jelentőséget, mint amelyek egyfelől visszatükrözték a politikai élet legfontosabb áramlatait, másfelől pedig befolyást gyakoroltak a szellemi-politikai küzdelmekre. Mert bár egyik emlékirat sem jelent meg nyomtatásban, gróf Széchenyi Ferenc írása a főnemesek, Ócsai Balogh Péter tervezete a köznemesség vezető személyiségei, Hajnóczy József gyors egymásutánban született két értekezése pedig az értelmiség viszonylag széles körének álláspontját fejezte ki, illetve befolyásolta (Marczali 1907: 100).

A felvilágosodás eszmerendszerének hatása mindegyik tervezetben megfigyelhető, és ha más megfontolások vezetnek is a szerzőket, mindegyik jelentős változásokat javasol. Az 1765 előtti állapotok restaurálását mindhármán lehetetlennek ítélik. Ugyanakkor viszont igen jelentősek a különbségek.

Széchenyi Ferenc az *Unpartheysche Gedanken über den 1790 abzuhaltenden Landtag* (Pártatlan gondolatok az 1790-ben tartandó országgyűlésről) című emlékiratát aggodalmi megfogalmazásával kezdi. Tapasztalva a fellobbanó nemesi mozgalom politikai stílusát, attól tart, hogy az országgyűlés „lármás és meggondolatlan” lesz, esetleg katasztrofális folyamatokat indít el. A nemesség nagyobbik része – állapítja meg nem alap nélkül – azt gondolja, hogy az európai bonyodalmakba keveredett király mindenben kénytelen lesz engedni, s ezért egy egészen új alkotmány megalkotására készül. E törekvés súlyos veszélyt jelent. Egyfelől azért, mert az egész Európát izgalomban tartó filozófiai elvekre épülő új alkotmány hasznossága eleve kétségsbevonható. „Nézzünk körül: elégedettség honol-e ott, hol százados alkotmányokat megdöntöttek?” – fogalmazza meg kérdésbe burkolva aggályait. Másfelől az országot súlyos társadalmi és felekezeti ellentétek feszítik. A rendek megosztottak, a parasztokat „titkos kémek izgatják”, a felekezetek pedig gyűlölködnek egymásra. Az ellentéteket az uralkodó kihasználhatja, a parasztokat szembefordíthatja az urakkal, a katolikusokat a protestánsokkal. „Honfitársaim, gondolják meg, számíthatnak-e eléggé a parasztra és rendtársaikra;

van-e az új alkotmány hozásában elég tudományuk, tapasztalatuk és egyetértésük?” – hangzik el a figyelmeztetés.

Véleménye szerint az uralkodó és a nemzet viszonyának gyökeres átalakítását, netán a Habsburg-ház trónfosztását célzó közjogi radikalizmus vérontáshoz, az ország pusztulásához, teljes leigázásához vezethet. Éppen ezért megelégedne azzal, ha a koronázás a régi törvények megerősítésével történne, a vitatott közjogi kérdések megoldására és szisztematizálására csak később, alapos előkészületek után kerülne sor.

A konstitúció azonnali és teljes átalakítását tehát lehetetlennek és károsnak tartaná, ám nagyon is szükségesnek „megjavítását”. Az orvoslás irányát – fejtegeti – akaratlanul maga József mutatta meg, hisz az alkotmány hibáiból meríthetett erőt annak megsértésére. A vallásügy, a parasztok ügye, valamint a rendek vetélkedése és ellentéte nyújtotta a királynak eddig is a lehetőséget a beavatkozásra; ezeken a területeken tehát gyors intézkedésekre van szükség. Meg kell teremteni az ország politikai egységét.

Hiba lenne az 1765 előtti állapotokhoz visszatérni, ám a rögtönzés is veszélyekkel jár. A reformokat gondosan elő kell készíteni. A vallásügyben egyelőre megelégedne azzal, ha az országgyűlésen elvi megállapodás születne, amelyben a „papi rend” – a katolikus klérus – elismeri a protestánsok jogait. Ha az első rend meghozza ezt az „áldozatot” – feltételezi –, követni fogja a másik két rend, a mágnások és a nemesek is. Az ország egységének megteremtése érdekében az arisztokráciának le kellene mondania a köznemességgel szembeni előjogairól. Csak az országos és udvari tisztségek viselői emelkednének a többi nemes fölé, ám e kiváltságok ne legyenek örökölhetők. Ha a rendek egysége létrejön, következik a parasztokkal való meg egyezés. De – figyelmeztet – a parasztság nem szavakat, hanem lényegi engedményeket vár. Ha nem kapja meg a nemességtől, az udvar kegye által törekszik megszerzésükre. Ennek úgy lehet elejét venni, hogy megelőzik a bajt, és a nemesség magára vállalja – részben vagy egészében – a hadi adót. Az „áldozat” nemcsak a paraszti terheket csökkentené, hanem megerősítené a nemesség helyzetét is, hisz ezek után nem lehetne azt mondani, hogy semmit nem áldoz a közjóra. A további reformok kidolgozására pedig az országgyűlésen „a legbecsületesebb és legfelvilágosodottabb férfiakból” bizottságokat kell választani. E bizottságok előterjesztései alapján aztán a következő országgyűlések hoznák meg a szükséges döntéseket.

Ha a rendek ily módon egyesültek és biztosították az ország haladását, válik lehetővé, hogy a királlyal szemben követeléseket fogalmazzanak meg. Legfontosabb az országgyűlések rendszeressé tétele. Garanciaként ajánlja annak kimondását, hogy – ha a király elmulasztja – az országnagyok vagy az erre felhatalmazott főispánok is összehívhatják. A királyi hatalom további korlátjaként törvénybe kívánja iktatni, hogy az országgyűlés az adót csak két évre szavazza meg. Elismeri a végrehajtó hatalom függetlenségét, de az adómegajánlási joggal biztosíthatónak látja a kormányzatnak a ren-

dek által való ellenőrzését. Végül úgy gondolja, hogy alapos előkészületek után, a tudományok és a nyelv művelésének segítségével tíz év alatt elkészülhet a szisztematikusan felépített új alkotmány (Marczali 1907: 83-87).

Széchenyi Ferenc a tervszerű, fokozatos reformok híve tehát. Tervezetében a felvilágosodás racionalizmusa; a belátás, a művelődés erejébe vetett hit sajátosan keveredik a francia forradalom okozta félelmekkel, s ennyiben nem teljesen alaptalan, hogy Marczalit Burke ez év őszén megjelenő – a francia forradalmat bíráló, konzervatív liberális nézeteket megfogalmazó – *Reflections on the revolution in France* (Töprengések a francia forradalomról) című művére emlékezteti (Marczali 1907: 88).

Hajnóczy – nyilvánvalóan nem függetlenül a rendi felvilágosodás frazeológiájának markáns megjelenésétől – felülbíráltta 1785. évi ítéletét. Az 1790 tavaszán írt két emlékiratában a nemzeti mozgalom programjához, elsősorban annak közjogi elképzeléseihez illeszkedő, ám a társadalom radikálisabb átalakítását hozó, a rendi viszonyokat is érintő alkotmányozást ajánl. A *Gedanken eines Ungarischen Patrioten über einige zum Landtag gehörige Gegenstände* (Egy magyar hazafi gondolatai néhány, az országgyűlésre tartozó dologról) és a *Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum* (A magyar országgyűlésen javaslandó törvények lényege) című írásai – hasonlóan a rendi felvilágosodás álláspontját megfogalmazó Széchenyi Ferenc és ócsai Balogh Péter alkotmánytervezetéhez – az alkotmányozás sikerének feltételeként a nemzeti egység megteremtését jelöli meg. Ám a Hajnóczy által kívánt egység nem csupán a nemeseket foglalná magába; a politikai jogokat kiterjesztendőnek tartja a nem nemesekre is.

„Az álmodozó két hipotézist tételez fel – kezdi elsőként említett írását –: 1. Hogy a rendek annyira a legfőbb politikai szabadságnak tartják saját törvényhozásukat, önállóságukat, minden német befolyástól való függetlenségüket, hogy bár meg akarják tartani a többi német tartományokkal közös uralkodót, de ... az összes törvényhozási tárgyakat – legyenek közigazgatási, rendészeti, igazságügyi, büntetőjogi, katonai, kereskedelmi vagy bármilyen szakba tartozók – maguk akarják meghatározni; a királynak a törvényhozásnál csak beleegyezési jogát, végrehajtó hatalmát viszont teljes mértékben – de csak törvényes személyek útján – ismerik el. 2. Hogy annyira, amennyire csak emberileg lehetséges, a jelenlegi államalkotmány Magyarországon fenn fog maradni.”

Kiindulópontként tehát a nemzeti mozgalom radikálisabb szárnyának közjogi követeléseit fogadja el. Ám rögtön hozzáteszi: „A szerző azt hiszi, hogy ezt nem lehet másként elérni, mint ha a nemzet legnagyobb része, tehát az, amely fizikai és erkölcsi erővel rendelkezik, előnyt talál a törvényhozáásban.” Fel is sorolja, hogy kikre gondol: „Valamennyi nem nemes, különösen a polgárok, parasztok, katonák, az összes Magyarországon és Erdélyben fennálló keresztény vallásfelekezetek alsópapsága, legyen az katolikus, görög-egye-

zárja a sort – maga sem tudja tán, mit kíván, de veszedelmessé válhatik, mert úr és úrbér nélkül szeretné birtokolni a földet.

Eljut tehát ő is az egység megteremtésének szükségességéhez. Egységet kell teremteni a rendek, nemzetek, felekezetek, továbbá a rendek és az adózó nép között. A konkrét intézkedéseket illetően szűkszavú és általánosságokban mozog: a városoknak, a görög vallásúaknak és a bevett felekezeteknek meg kell adni törvényes jogaikat, az adózóknak pedig garantálni kell személyük és munkájuk hasznának biztonságát. Elképzelései forrásvidékére utal, amikor e ponthoz kapcsolódóan ajánlja a megyéknek, hogy minél több szabadkőművest juttassanak be követként az országgyűlésbe.

A körlevél legalaposabban kidolgozott része közjogi kérdésekkel, illetve a megyék által megfogalmazott követi utasítások tartalmával, azaz a köznemesi nemzeti mozgalom politikai programjával foglalkozik.

Fő elvnek az „ősi constitutio” megőrzését jelöli meg, ám olyan változtatásokkal, amelyek kiszélesítését és betartatását biztosítják. Számítva a király ellenállására, nagy hatású ideológiai konstrukciót alkot. Abból kell kiindulni – érvel –, hogy II. József, de már Mária Terézia is megszegte az örökösödés feltételeit, mert az alkotmány a fejedelem és a nemzet közötti szerződés, amit egyoldalúan nem lehet megváltoztatni. A korábban a Habsburg oldalról felvetett „jogeljárás-elméletre” hasonló következtetésre jut: a törvénysértés következtében a szerződés, beleértve az örökösödés rendjét szabályzó *Pragmatica Sanctiót*, érvényét veszítette. „Mivel pedig az országnak joga van célhoz, világos, hogy joga van az eszközökhöz is. Megszakadván tehát az örökösödés fonala (*filum successionis interruptum*), a felség egészében a népre szállott vissza, melytől azt a fejedelem, a törvények értelmében, részben átvette. A magyar nemzetnek joga van, nagyobb biztosság céljából, új szerződésre lépni.” Politikai mozgalom létrehozására törekedve, nagyon is érthetően javasolja a megyéknek: „Ezt az elvet általánossá kell tenni, hogy ne legyen, ki meg ne győződjék róla és ne beszéljen róla.”

A „jogeljárás” régi elve és a népfelség modern eszméje alapján állítja össze a követeléseket és ajánl eljárási módokat. A francia eseményeket visszhangozva, az összehívandó országgyűlésben látja a népszuverenitás – a hatalom – egyetlen letéteményesét, mindenesetre a francia forradalomban érvényesülő felfogással szemben azzal a nem jelentéktelen különbséggel, hogy a népfelség megtestesítőjének a követküldésre jogosult nemesi vármegyét, tehát a köznemességet tartja. Ezt fejezi ki az az óhaja is, hogy a követek mandátuma kötött legyen, a vármegyék külön felhatalmazás nélkül a sarkalatos törvények esetében „ne köthessék le a nemzetet”.

Javaslaiból a köznemesség (a megyék) által dominált alkotmányos királyság körvonalai bontakoznak ki. A törvényhozó hatalom megosztott ugyan a király és az országgyűlés között, a király azonban csak egyszer emelhet vétót az országgyűlés határozatával szemben. Ha az ismételt szavazásnál kétharmad a döntést elfogadja, a

király köteles a törvényt szentesíteni. Osztottnak gondolja a végrehajtó hatalmat is. Az országgyűlés választja a tisztségviselőket (nádor, koronaőrök, kincstárnok stb.), a rendeletek végrehajtása a megyei önkormányzatok feladata. Az országgyűlésnek korlátlan ellenőrzési joga van. A diétát három évenként kötelező összehívni, a követek minden évben, királyi meghívás nélkül összeülnek, csak az országgyűlés ajánlhat meg adót, dönthet a nemesi felkelésről, köthet külhatalmakkal szeszódéseket stb. Sőt, mintegy a parlament által választott kormányt javasol: a helytartótanács helyébe az évenként választott szenátus kerülne, amely felelősséggel tartozik a diétának és bármikor leváltható.

Balogh kulcskérdésnek tartja, hogy mindezen rendelkezéseket még a koronázás előtt – annak feltételeként – fogadtassák el Lipóttal és mindaddig ne tárgyaljanak más kérdéseket. Egyrészt azért ne, mert nincs törvényes király, másrészt pedig azért, nehogy felbomoljon a rendek közötti egyetértés, akár az érdekellentétek felszínre kerülése, akár a bécsi udvar megosztó praktikái következtében. Az általa is elavultnak tekintett további törvények „javítására” csak az új *diplomatica sanctio*, „helyesebben a *capitulatio*” után kerüljön sor. Előkészítésükre az országgyűlés küldjön ki bizottságokat.⁸

„Ez az irat maga az ügyesség és elmésség – értékeli Marczali. – Egészen szája íze szerint való annak a nemességnek, melynek szól. Mint Hajnóczy, mint Széchényi szól ugyan áldozatokról – ebben a szabadkőműves nem tagadhatja meg magát –, de azokat lehető általánosságokban említi és lehető messzire halasztja. Szól ugyan emberi jogokról, Rousseau stílusában, de a jobbágyoknak nem jogot akar adni, hanem csak jótéteményt. Ellenben közjogi rendszere teljes, világos és megkapó. Az egész politikai hatalmat a köznemesség részére foglalja le. A népfelség annak kezébe van letéve, hisz ő a *populus*... A felséget a *souverain* hatalom, a megye, már nem a királyra delegálja, hanem tulajdon követeire. Nemcsak a király jogkörét szorítja meg, hanem a mágnásokét is elnyeli. A törvényhozásnál – mintha csak Franciaországban volna – mindig csak a nemzetről, azaz a megyei *nuntiusokról* szól, a főrendeket egyszer sem említi... magyar tanácsot, ministériumot akar, sőt a diétát még arra is felhatalmazza, hogy abból kizárja a nem tetszőt, mi voltaképpen parlamentáris kormányt jelent... Igazi mesterfogás az örökösödés félbeszakításának elmélete. Nem tagadja Leopold jogát az uralomra; nem is szól más lehetőségéről, de az uralomra lépést oly feltételekhez akarja kötni, minőket csak a lengyel király vagy a velencei doge fogadhatott volna el” (Marczali 1907: 98–99).

Reformtervek

A kilencvenes évek legelején szép számban születnek olyan írások is, amelyek kifejezetten a társadalmi viszonyok egyik-másik elemének vagy egészének átalakítását célozzák. A „Pestet, Budát most heve-

nyében előntő könyvetskék záporában”⁹ a közvetlen politikai célzatú röpiratok mellett tömegével jelennek meg a társadalmi ellentmondások feloldását célzó reformtervek, ötletek.

Itt nincs terünk e röpiratirodalom akárcsak vázlatos bemutatására sem. Csupán két olyan írást mutatunk be, amelyek többé-kevésbé rendszerbe foglalják a rendi felvilágosodás szellemében fogant, a társadalom átalakítására vonatkozó elképzeléseket.

Nagyváthy János írása utópia formájában fejt ki a szabadkőműves eszménynek megfelelő társadalomképét, „a közszabadság” új rendszerét.

A rendező elv az egyenlőség. Ezt olyan, természeti elvnek tekinti, amit az ember büntetlenül nem szeghet meg. „Ha a kis világ, az emberi Társaság, az Egyenlőségnek mértékét elveszti: a Félelem és Irtódzásnak félelmes tengerévé változik. Tsak kevés kívántatik pedig erre, tsak a Világ Nagyjainak fölöttébb való magok szeretete is elég volt arra: hogy a föld golyóbisán megfeneklett hatalmas társaságokban az Egyenlőség mértéke fölbillentetvén, a közönséges boldogság felforduljon.” Holott „a természetnek ura kifejtethetetlenül beszötte az emberi szívbe a Boldogságra való fáradhatatlan törekedést”, ám az emberek kiforgatják e természeti törvény valóságos értelmét és „mindenféle szemfényvesztő boldogságnak tsalóka neveit találták ki, a melyek közül a Rangosztás leghatalmasabbnak esmértetvén ... az egyformán sárbul, az Istenség képére gyúratott emberi Nemzetet egymástól elszaggatták, midőn ennek nagyobb részét örökös szolgaságra kárhoztatván, némelyeket Polgárságra juttatván, kevesebbeket nemesi méltósággal megajándékoztak”.¹⁰

Nos, Nagyváthy a „természeti törvény” érvényesülését várja, s ennek eredményeit festi le utópiájában. A jóra való nemzetek – köztük a magyar is – „megfontolván azt, hogy az ő vitéz elejek mindnyájan egyforma szabad emberek voltak, következképpen egyik a másiknál nemesebben születettnek nem mondhatta: minden, az idők változásával becsúszott egyenletlenséget lakostársaik közül, nemes meggondolás után kiirtottak, és minden rendet az egyenességnek öléhez mérván, arra az egyenlőségre visszaállítottak, a melyben a mezei munkás a polgárt, a polgár a nemes, a nemes a bárót és grófot, jószágos és nemes cselekedetei számához képest tartja magánál elsőbbnek.”

A Nagyváthy által remélt egyenlőség persze nem jelenti a feudálizmusra jellemző társadalmi különbségek megszűntét. Úr és paraszt továbbra is lesz, ám a jobbágy földesurának nem rabszolgája, hanem „munka-segítő társa”, a földesúr a jobbágyának nem zsarnoka, hanem barátja, atyja, boldogságának vezére, akiknek boldogsága elválaszthatatlanul összekapcsolódik, örömeik és bánataik közösek lévén.

Nagylelkűséget vár a klérustól, a nemességtől. Utópiájában a pap-ság – az egyenlőség-elv igazságát belátva – visszadta a nemzetnek javait; lemondott a cölöbátusról, felhagyott a más valláson lévők üldözésével, elfogadta a lelkiismereti szabadság elvét stb. A nemesség hasonlóképpen áldozatot hozott: lemondott adómentességéről.

Az egyenlőség megteremtésével együtt jár a kultúra és a humanitás terjedése. Gyökeresen átalakul a büntetőjog; alapelvén az ember megjavítása válik. Minden foglalkozást tisztelt övez: a nemés sem szégyell kereskedni és ipart űzni. Általánossá válik a felekezeteiktől független, állami közoktatás stb.¹¹

A tizen-kilencedik században élt igaz magyar hazafinak öröm-órái a rendi felvilágosodáshoz illeszkedő utópiát fogalmaz meg tehát. E gondolatok más műveiben is feltűnnek. A „magyaroknak tükörül” írt *Tsillagok-forgásibul való polgári jóvendülés Lengyel országra...* (1790) című „politikai horoszkópjában” a lengyel állam bukását a nemesi önzésnek, az egyenlőség és a humanitás elve megsértésének tulajdonítja. Az ugyancsak 1790-ben írt versezetében (*A veres barátnak egy el-pusztult templom omlása mellett való képzelései*) pedig ismét a humanizmus, az egyenlőség és szabadság eszméjének diadala utáni állapotokat festi le: „Akkor fog a szelid bárány a farkassal, /A meglánczolt jobbágy a volt tyrannussal /Egyességre lépni. És a méltóságos /Gróf a szűrés embert, barátságos /Karjai lánczával melléhez kulcsolni /... Akkor az okosság vakságbul veretett /Bilincse elszakad, mellyel megkötetett, /... Szabadsága lesz a lelkiismeretnek, /Szabad lesz ekkor az emberi nemzetnek /Gondolkozni, írni, szólni és ítélni, /S igaz vagyonával szabadosan élni, /Vagy költi, ha szükség, hazája javára, /Vagy elszegényedett társának hasznára” stb.¹²

Láthatjuk, a felvilágosodás eszméi, a szabadkőművesség érzelmes „emberbarátsága” és reformvágyai jelennek meg Nagyváthy írásaiban.

A „reformirodalomban” elméleti igényességét tekintve különleges helyet foglal el Batthyány Alajos gróf négy kisebb kötetben 1790–91-ben megjelent *Ad amicam aurem* című munkája. Bár a mű pontokba foglalt rapszodikus elmélkedések és eszmeifuttatások halmaza, az olvasó a felvilágosodás eszmerendszerének számos elemét ismerhette meg belőle (MoT 1980: 44).

A mű közjogi fejtegetései többé-kevésbé egybeesnek a nemesi mozgalom elképzeléseivel. Batthyány a népszuverenitás elvét vallja, a király hatalmának korlátozását kívánja. Nemcsak a törvényhozással, hanem a végrehajtó hatalomban is. Javasolja az országgyűlési küldöttekből választott állandó tanács felállítását, valamint a kormányzat, az igazgatás tisztségviselőinek, sőt a hadsereg tisztjeinek a „nép” által történő választását. Azonban az arisztokratikus uralom, a rendek kiváltságai, a vallási elnyomás ellen is fellép, a jogegyenlőséget és szabadságot a társadalmi élet minden területén érvényesíteni kívánja.

Célja a boldog, az egyéni szabadságot élvező felvilágosult emberek társadalma. Fontosnak tartja a politikai szabadságot, hogy a társadalom ne lehessen kiszolgáltatva a fejedelem önkényének, de ezzel nem elégszik meg, mondván: megtörténhet az is, hogy az állam szabad, de polgárai járom alatt nyögnek, mert sokezer zsarnok uralkodik felettük. Az egyéni szabadságot csak az biztosíthatja, ha a polgárnak „a törvények ótalma alatt” se embertársától, se a fejedelemtől nem kell félnie.

A nemesi reformmozgalom átlagától jelentős mértékben eltér abban, hogy művének súlypontját a társadalmi szerkezet átalakítására vonatkozó elképzelései adják. A jogegyenlőséget tekintve a közboldogság alapjának, reformálni kívánja a rendi viszonyokat, az egyházat, a közoktatást, a gazdaságot, az igazságszolgáltatást is. A szabadságot minden polgárra ki kívánja terjeszteni. „A köztársaság dicső szabadsága bizonyos megkülönböztetések által meg nem szorítható, körül nem írható; a kiváltságok és mentességek a régi barbár kor szüleményei, mely az emberi jogokat nem ismerte, a zsarnok galád találmányai, haszonleső képtelenségek, melyeket az uralomvágy szült.” Amíg a „közszabadság” elérve nincs – figyelmeztet –, a szabadságot élvezők sem lehetnek nyugodtak, mert akadhat zsarnok, aki az elnyomottakhoz fordul, hogy segítségükkel a meglévő szabadságot is eltörölje, de egyébként is, az emberhez csak az a szabadság méltó, amely mindenkire igazságos arányban kiterjed.

A szabadságra leselkedő veszélyeket tehát csak úgy lehet elhárítani, ha a közállomány előnyei és terhei közössé válnak, ha az emberek levetkőzik kiváltságaikat, a megkülönböztetés külső jeleit. A kiváltság ugyanis viszályt, míg a jogok egyenlősége szolidaritást szül.

A szabadság biztosítása áldozatokat kíván. A „szabadsághimnuszok” idején nem indokolatlanul írja: „Sokan hordják nyelvökön, merészen beszélnek róla, pedig ha tudnák, mily áldozatokat kíván, mily hősi szolgálatot vár, mily borzasztó utat jelöl ki követőinek, mérsékelnék beszédességüket, kézzel-lábbal menekednének tőle és még örülnének, ha vándorlásuk végén nem maradnának a színhegyen”. Mi kívántatik tehát a szabadsághoz? Például a terhek közös viselése, „mert a hol csak a köznép fizeti az adókat és fődözi az ország többi szükségleteit, ott a kiváltságoltak csak lehajtott fővel nézhetik a földet, melyen mások kegyelméből járnak és a melyet kegyetlen kiváltságaik föláldozása által kell még kiérdemelniök. A kibúvó, hogy a köznép birtokának csak haszonélvezője, hiú, erőtlén, mert az a köznek fizetett adókkal rég megszerezte annak tulajdonát, igazában magas áron vásárolta meg”.

Konkrét javaslatai – bár jóval meghaladják a nemesi reformerek terveinek merészségét – kevésbé radikálisak, mint ítéletei. A jobbágyot fel kívánja szabadítani a földesúr joghatósága alól, biztosítani kívánja költözködési szabadságát, birtok- és hivatalképességét, sőt részvételt biztosítana számukra a törvényhozásban is, azzal a meg-szorítással, hogy megyénként két-két nemest választhatnának országgyűlési képviselőjükként. A jobbágy-földesúr viszonyt szerződéses viszonyná alakítaná át stb.

Természetesen nem forradalmár. „Ha a polgárok halálhoz hasonló álmukból fölocsudnak, olyanok, mint a rabszolgák, kiszabadulva börtöneikből, bosszújuknak azokat is föláldozzák, a kik szolgaságuk idejében velők jót tettek: az elnyomás természetében fekszik, hogy a lenyomott tárgy, ha a nyomás megszűnik, annak szeme közé ugrik, a ki a nyomásnak véget vetett.” A forradalomra azonban a cselekvésre való késztetesként is utal: „Örök idők óta gyűlő hamu alatt, növek-

szik nem a szabadság, hanem a szabadosság lángja, mely a száraz tárgyakba, sőt a szomszéd házakba könnyen belekaphat... Valóban legutóbb egy nagy birodalom az országok élén állóknak nem mindennapi szolgálatot tett, óva őket, kerüljék a tekervényes utakat, nehogy elkésve szomorkodjanak a fölbomlott országok romjain.”¹³ Megelőző intézkedéseket – a nemesség által végrehajtott reformokat – ajánl.

A bel esprit és az érdek

A forradalomtól való félelem másokat is jellemzett. Vay József, a nemesi nemzeti mozgalom egyik vezéralakja is felidézi a veszélyét gróf Fekete Jánosnak írt levelében. Ám – akárcsak Batthyány esetében – nála sem a változtatások elleni érvként szolgál. Ellenkezőleg: egy fontosnak vélt indok a reformok mellett, amelyeket nemcsak elkerülhetetlennek, de szükségesnek is gondolt. Többek között azért is, hogy az ország állapota megfeleljenek annak, amit a felvilágosult ész és az „Emberiség törvényeinek díszé kíván”.

Vay és mások azonban – gyakorlati politikusok lévén – ezeket az eszmei és morális követelményeket a „Haza körülállásaival” és a „Tulajdonság [tulajdon] jussaival” egyeztetni kívánják, nem ok nélkül utalva a „*bel esprit* tévelygésének” veszélyeire.

Vay Fekete Jánosnak arra a levelére reagál, melyben a Voltaire-rel levelező gróf az egyenlőség nevében az általános választójog mellett érvel. „Hogy egyik ember úgy, mint a másik, szabadon született; hogy ezen szabadságot sem a társaság a szülék hibájáért az ártatlan maradékra nézve el nem törölheti, sem a szülék maradékaira nézve el nem idegeníthetik; hogy tehát minden egymás igazgatása az emberi nemzetben csak a köz abban megegyezésétől függ: következképpen, hogy az országok gyűléseiben a népnek inkább, mint a földnek kell repraesentálnia: igen világos. Nem is gondolom, hogy egy, az emberi nem méltóságát ismerő szív ezen írásban ez részben ki tett gondolatokat helyben nem hagyná magában. De a francia példa bizonyítta, mely kevésbé szenved el a hosszas ideig setét tömlöczben tartott nép homályos szeme az egyszerre szeme eleibe tett világosság fényét. Mely sebesen megyen ugyan ezen nagy fényességtől ismét megvakítottván, a hasonló természetes Jussoknak (értem a Proprietas szent törvényeit) felforgatására.”

A reformpolitikus tehát más megoldást keres, ám – politikai okokból is – a fennálló állapotokat, a nép teljes jogfosztását maga sem látja fenntarthatónak. „Ha az ország gyengébb rendeit a nagyok hatalmaskodása ellen tehetetlenné tett törvény nem oltalmazhatja, az Ország Rendei közt kiüt a viszálykodás, és az adófizető nép ezt láthatván, leginkább csak későn veheti észre, hogy a király és a nép közt a nemesség a közbenjáró, mely ha elnyomáztatik, ... az egész nép csak egy Úr alatt synylódó Rabbá válik. És minek előtte a nép azt észre vehetné, már megrontatik, sőt már ki is irtathatik. Hogy tehát az adófizető nép a Nemességnek körülötte való dajkázkodásáról

meggyőztessen, szükséges volna oly rendelést tenni, hogy a mely helységeknek tetszik, a vármegyék gyűléseire magok Előljáróit is küldhessék, kik az ott javokra célzó rendelkezéseket hallván, és olyan dolgokban, melyek az terheltetésekkel lévén össze kötve, előtte majd legjobban ismereteseek, magok kívánságokat is viczispány vagy szolgabírák által kijelentvén, mind magok a nemesség atyáskodó gondoskodásáról meggyőztetnének, mind pedig hazamenvén, az otthon maradt népet jó útra vezérelnék.”

A népnek alkalmat adna a Diétán is a „tapasztalatszerzésre”: a tízezres lakosságot megközelítő, rendezett igazgatású városoknak, illetve a jász, kun és hajdú kerületeknek lehetővé tenné a követküldést, hogy a mezővárosok, valamint a szabadparaszti körzetek „kiket, nem lévén földesuruk, senki sem oltalmaz”, megtudhassák, hogyan bánik velük az ország. E reform – mondja – végrehajtható „hazánk fundamentumos igazgatásának” sérelme nélkül, csupán a „szent és országgyesítő törvényt” kiterjesztően kell értelmezni.

Vay tehát a politikai szerkezet megváltoztatásában óvatosságot ajánl, ám a reformot elkerülhetetlennek látja. Úgy gondolja, hogy az országgyűlésnek mindazt meg kell tennie, amit a „haza a földmivelő, az utolsó időkben a törvénytelen terheltség alatt elalélt nép megtartására, valamit csak a Haza környúlálásai, a Tulajdonság jussai megengednek és az Emberiség törvényeinek díszé kíván.”¹⁴

A nemesi reformerek a társadalmi szerkezet átalakításától sem zárkoznak el, ám itt is a fokozatos átalakulás lehetőségeit keresik. Tapogatózásaik irányát mutatja a radikális Berzeviczy Gergelynek barátjával, Tallián Pállal folytatott levelezése. Tallián Pál írja válaszként barátjának: „A miket a feudális rend megváltoztatásáról mondasz, helyes, csakhogy megfordítod a dolgok sorát. Te fel akarod szabadítani a pórt, hogy a kereskedelem és ipar emelkedjék, én viszont ezt tartom meghonosítandónak, hogy fel lehessen szabadítani a parasztot. Hogy ez ügyben helyesen ítélhessünk, tekintetbe kell vennünk egész Magyarországot.”

Tallián úgy véli, a megváltás fejében történő azonnali jobbágyfelszabadításnak az ország nagyobbik részében nincs realitása, mert a parasztnak nincs pénze. Utal Józsefnek egyes koronabirtokokon bevezetett kísérletére, amit öt év múltán megszüntettek a kialakult feszültségek miatt. „Ha 3–4 év alatt be lehetne hozni a commerciumot, még meg lehetne követelni a nemességtől ezt az áldozatot, de mivel az 30–40 évig is eltart, előbb menne tönkre a földesúr, mintsem hasznát látná a nagylelkűsége által gyarapodó iparnak. Józanul ki kívánhatja, hogy ez a nemzedék föláldozza magát a jövőért? Mi még fontosabb: ki biztosítja a kimerült nemességet, hogy az ő rovására gazdagodó nép egészen ki nem forgatja ősi, örökölt jogaiból? Erre annál inkább kell figyelniünk, ha nem akarunk a *bel esprit* tévelygésébe esni. Hisz nekünk is természetes kötelességünk, fennmaradásunkról, tökéletesedésünkéről, felvilágosodásunkról gondoskodni.”

Az azonnali és radikális változtatást kívánó *bel esprit*-vel a (nemesi) érdek áll szembe. A dilemmát, amivel a rendi felvilágosodás kép-

viselőinek szembe kellett nézniük, a társadalmi, gazdasági, politikai viszonyok vetették föl. Amelyek ugyanakkor a tényleges cselekvés lehetőségét igen szűkre szabták.

Tallian tehát a fordított utat ajánlja; előbb az „industria” és a „commercium” „behozását”.¹⁵ „De mi legyen a commercium behozásának módja? – teszi fel a kérdést. – Ez a nemesség dolga. A király pontos számadást ígérjen és járuljon hozzá a nemesség. Közköltségen építsenek utakat, ássanak csatornákat, építsenek gyárakat, tűzzenek ki díjakat a földművelőknek. Fogadjanak tudósokat a földek tulajdonságainak kikutatására, hogy tudják, mely föld legalkalmasabb valamely terményre. Mindezt és 600-más dolgot, mire a külföld példája vezet, a nemesség adójával létesítjük. Aztán, lassanként felszabadítjuk a pórt és felszabadulása iparkodásának jutalmá lesz.”

„Forradalmak csak ritkán – száz eset közül egyszer – sikerülnek, különben csak bajt okoznak – figyelmezteti barátját. – A mostani francia mozgalom is csak Európa egyenetlenségeinek köszöni sikerét. Szükséges tehát először is, hogy a nemesség megnyerje a pór népet. Mi volna szebb, mint ha 10–20 nemes összeállana és kórházat alapítana alattvalóinak? Mi volna illőbb, mint hogy a megye összes nemesei jó években olcsón összevásárolnák a gabonát és inséges esztendőben eladnák jobbágyaiknak? Mi volna jobb, mint ha a megyék jutalmakkal köszönnének a pórt a föld művelésének javítására? Végre, ha helyet és szavazatot adnánk neki, azon világos feltétel alatt, hogy ebből semmi zavar ne támadhasson. A pór gyorsabban megérti a jótéményt, mint mi hinnők és vérét is odaadja jótévőjéért. Különből attól kell tartani, hogy az udvar a nép segítségével egészen eltörli kiváltságainkat.”

Megfogalmazza ötletét a parasztság politikai képviselőire is. E kérdésben is a fokozatosságot ajánlja. Még nem tartja elfogadhatónak a paraszti képviselőknek az országgyűlésbe való bebocsátását, mivel úgy véli, nem rendelkeznek elegendő politikai tapasztalattal, és nem hatja át őket a *respublica* iránti szeretet. Előbb – mondja – kisebb gyűléseken kell nevelődniük. Javaslatát tehát: küldhessenek követeket a megyegyűlésekre, ahol előadhatnák panaszait és befolyást gyakorolhatnának az országgyűlési utasítások megfogalmazására. Emellett minden megyének legyen egy harmadik nemes követe is, akit a nép választ meg, és aki annak is tesz jelentést. E megoldásnak kettős haszna lenne. Egyfelől megerősítené a nemesség és a jobbágyok szövetségét, így elkerülhető lenne a zendülés, illetve, hogy az udvar a parasztságot a nemesség ellen fordítsa. Másfelől viszont a közügyek intézéséhez szükséges műveltséghez, tapasztalatokhoz juttatná őket, amelyek révén alkalmassá válnának az állam igazgatására.

Kifejti elképzeléseit a jobbágybirtok megváltására is. Úgy véli, a folyamat végbemeget úgy, hogy hatása mindkét fél számára kedvező lesz. Ám ehhez időre – mintegy ötven évre – és fokozatosságra van szükség, az érdekek és a feltételek gondos mérlegelésére. Ha így történik az átalakulás, a felek között kialakulhat az *esprit de corps*, ami nélkül a nemzeti egység nem lehetséges.

Látjuk, a rendi felvilágosodás körében gondolkodó Tallián – számos társához hasonlóan – a változtatás igényét a nemesi érdek megőrzésével kívánja összhangba hozni. Mégis, e gondolkodásmódot joggal lehet „fennköltnek” nevezni, miként Marczali teszi. Különösen, ha ilyen mondatokat olvasunk a nemesi kiváltságok mibenlétéről, mint itt: „A közjó-fölött minden egyes lakos megmaradása és boldogítása által örködnünk; és másokat jótéteményekkel elhalmozva, elménk művelése által mind több tudományra és előmenetelre szert tenni”¹⁶. Nincs okunk kétségbevonni, hogy e „fennköltség” – az „erénynemesség” régi toposzának a felvilágosodás szellemében történő újrafogalmazása – ne lett volna legalább annyira őszinte, mint a felvilágosult abszolutizmus „népbarátsága”.

Más kérdés, hogy a javaslatok mennyire reálisak. Úgy gondoljuk, éppoly kevésbé, mint az általa kritizált *bel esprit* keretei között gondolkodó Berzeviczy és – tegyük most is hozzá – a „felvilágosult despoták” tervei. A „felvilágosult politika” paradigmája által kijelölt határokon belül maradó „reformprogram” éppannyira megvalósíthatatlannak bizonyult, mint vitapartnere – és II. József – „forradalmi” javaslatai.

Kétségtelen, az elképzelések mindkét oldalon racionálisak voltak, ám a program végrehajtásához szükséges *aktorok* sem itt, sem ott nem léteztek. Berzeviczy hol az uralkodótól, hol Napoleontól, majd később egy meg nem nevezett katonai diktátortól várta a „*bel esprit*” megvalósítását, és a jelek szerint a magyar jakobinusok összeesküvésében is részt vett. De a nemesség sem úgy viselkedett, ahogy a „felvilágosult rendiség” „realista” gondolkodói képzelték.

4. A RENDI FELVILÁGOSODÁS KUDARCA

A nemzeti mozgalom – azon belül a „felvilágosult rendiség” – kezdeti nagy reményei csakhamar összeomlottak. Sem új alkotmány, sem az ország társadalmának megújulása nem következett be.

A „nemzet” és király újabb kiegyezése lényegében a régi alapon történt meg. A kompromisszum alapja: mindkét fél lemondott az egymással ellentétes irányba mutató „reformerkedésről”. Pontosabban szólva: a reformszándékok egyfelől az országgyűlési bizottságokban munkálkodnak tovább, de eredményeik irattárba kerülnek, másfelől Lipót – csakhamar bekövetkező haláláig – politikai machinációinak részeként élnek még egy ideig tovább.

József halála (február 20.) és II. Lipót megkoronázása (november 15.) közt eltelt alig több mint fél esztendőben a szemben álló felek – a fegyveres erőszakot kivéve – a politikai harc minden eszközét felhasználva, heves küzdelmet folytattak. A koronázási ünnepség pompája és szimbolikája – például nemcsak a király, de családja és udvartartása is magyar ruhába öltözött – által megerősített békekötés azonban az eredeti pozícióik jelentős részének feladásával jött létre.

A „népfelség” elvétől a kompromisszumig

Kezdeti elképzeléseihez képest a nemesi mozgalom engedett többet. A megyék határozatai, a követutasítások – zömükben az ócsai Balogh Péter által kijelölt nyomvonalon haladva –, majd az országgyűlésen születő feliratok még igen kemény koronázási feltételeket fogalmaztak meg.

A hangnemet Pest megye korai, még 1790 márciusában keletkezett felirata szemléltetheti. A leendő királynak kijáró udvariassággal ugyan bizalmát fejezi ki Lipót iránt, ám ezután nagyon határozottan fogalmazza meg álláspontját.

II. József uralkodását önkényesnek minősíti, s az alkotmányos következtetéseket is levonja: „... azon sebek miatt, melyeket a *pragmatica sanctio* óta rajtunk ejtettek és melyeket a múlt kormányzás ezernyi csapással megszerzett, március 1-i jegyzőkönyvünkben méltán kijelentettük, hogy az 1723. 1., 2. törvényben kikötött feltételek nem teljesítése miatt az osztrák ház női ágának örökösödési joga megszakadt.” A jövőre nézve pedig így fogalmaz: „Felséges Urunk! Azt az axiómát, hogy a köz- és nemzetközi jog, valamint az államok alapjául szolgáló szerződés szerint a felség a népből veszi eredetét, maga az anyatermészet oltotta belénk, és ebben igazságos fejedelem (mínőnek tartjuk felségedet) nem kételkedhetik. Erről nem mondhat le a nép gyávaságból, mert az emberi természettel veleszületett és tőle el nem választható.” A fenyegetés is feltűnik. „... reméljük, hogy felséged a diaetát nem fogja arra szorítani, mit *rescriptum*-ában említ, hanem nekünk is, mint a belgáknak, kik fegyverrel keresték szabadságukat, megad mindent. Mert rossz példa volna, ha a nép nem engedelmséggel, hanem fegyverrel vívhatna ki több jogot.”¹⁷

A radikalizmus – kezdetben – nemcsak szavakban jelent meg. A „patrióták” – a szó az egyre inkább országosan is megszerveződő, már-már pártszerű nemesi mozgalom szinonímájává vált – felvették a kapcsolatot az Habsburg Birodalommal hadiállapotban álló porosz királlyal, és nagy erőfeszítéseket tettek arra, hogy a nemességet még mindig megosztó felekezeti határokat eszmei és politikai értelemben is áthidalják. Országszerte – Marczali feltételezése szerint a híres „labdaházi eskü” mintáját követve – „polgári esküt” tesznek az összegyűlt nemesek, sőt arra is van példa – Szabolcsban –, hogy a „nép-pel” közösen esküsznek. Erre azért van szükség – magyarázzák a szokatlan gesztust –, mert meg kell nyerni a nép bizalmát, hisz különben a nemesség nem indulhatna az ellenség ellen, ha az országgyűlés így határozná (Marczali 1907: 166).

A nemesi mozgalom fő jelszavai a *constitutio*, a népfelség, a hazafiság, a szabadság, de megjelenik a testvériség (elsősorban a felekezeti különbségeket áthidaló tartalommal) és az egyenlőség is. Ez utóbbi „felfelé” irányul, az „egyugyanazon nemesség” elvének kifejezésé-ként az arisztokráciával szembeni igényeket fejezi ki.

A megyei határozatokban e jelszavak nemesi tartalmat hordoznak, ám kétségtelenül alkalmasak voltak – lehetek volna – arra, hogy a rendi határokon túllépve is mozgósítsanak (Marczali 1907: 110–114).

A megyékben megfogalmazott követutasítások¹⁸ némelyike valóságos közjogi értekezés. Alkotmányjogilag a legkidolgozottabb Pest megye instrukciója, míg Bihar megyéé – jegyzi meg Marczali – „a szabadságnak zeng lelkes hymnust”.

A nemzeti követelések – a nemzeti szuverenitás közjogi garanciái mellett – a nemzeti kultúra, a nyelv kérdéseire is kiterjednek. A határozatokban visszhangoznak Bessenyei, Decsy Sámuel és mások röpiratainak érvei a nyelvművelés, a magyar nyelvű oktatás mellett. Igen elterjedt a követelés, hogy a hivatalos nyelv a magyar legyen.

Sok szó esik a felekezetek közötti békéről is; jellegzetes fordulatként jelenik meg – József „tolerancia-rendeletét” bíráló éllel –, hogy ők a gondolat és a vallás teljes szabadságát, s nem a korlátolt tartalmú „türelmet” akarják. A keresztény egyházak teljes egyenjogúságát követelik, sőt Pest megye a „méltányosság és a keresztyén tolerancia” törvényeire hivatkozva utasítja el a pesti kereskedők javaslatát, amely a zsidókat ki akarja zárni a kereskedésből.

A megyék többsége a jobbágyságról sem feledkezik meg, ám erre vonatkozó utalásaik részben visszafogottak, részben az általánosságok szintjén mozognak. Pest megye instrukciójában megadni javasolják „személyük és hasznuk teljes biztonságát”, illetve mindent, amit „a klérus és a tulajdonjog sérelme nélkül” lehet. Biharban szót ejtenek a jobbágyság szabadságáról is. Lényegében József jobbágyrendeletét megismételve, egyetértenek azzal, hogy az örökös szolgaság, vagyis az alattvalók személye fölött gyakorolt tulajdonjog, a jobbágyság törvénnyel töröltessék el, illetve, hogy az úrbér megszüntetésében az igazság és a méltányosság elvei szerint járjanak el. Az „adózó nép” védelmének, helyzete könnyítésének ígérete a legtöbb instrukcióban szerepel.

E határozatok, követutasítások a lehető legközvetlenebbül tükrözik vissza a nemesi mozgalom alapelveit, céljait, hangulatát, a politikáról való gondolkodásának szerkezetét és összetevőit.

Valóban, e nemesség egyik kezében a *Tripartitumot*, a másikban Rousseau-t és Montesquieu-t tartja. A nemesi kiváltságokat, a közjogi berendezkedést a Jegello-korra emlékeztető módon értelmezi, ám ugyanakkor frazeológiájában, de az „ágazati politikákat” érintő elképzeléseiben, a gazdaság-, kultúr- és művelődéspolitikában, a jobbágysághoz való viszonyában föltűnnek a felvilágosodás eszméinek, a jozefinista kísérletnek, a nyugat-európai tapasztalatoknak, sőt a francia forradalom hatásának elemei is. Mindemellett tisztán nemesi mozgalomról van szó: a polgárság, a parasztság hangja a határozatokban még közvetve se visszhangzik. Igaz, nem is igen jelentkeznek önálló mondandójukkal, de e társadalmi csoportoknak e mozgalmon belül esélyük se volt véleményük megfogalmazására. A vármegyéket teljes egészében a nemesség uralta.

Az idő előrehaladtával azonban a hangnem veszít radikalizmusából, a követelések szelidülnek és leszűkülnek. A magyarázat kézenfekvő. Egyfelől a jelszavak szintjén adótnak feltételezett nemzeti egység a valóságban nem létezett. A repedések a politikai eliten belül

is gyorsan megmutatkoztak. Az arisztokrácia és a köznemesség, a kurucos hagyományokat élesztgető alföldi és kelet-magyarországi, illetve a mérsékeltbb nyugat-magyarországi megyék, valamint a felekezetek közötti ellentétek csakhamar megjelentek. Kiütköztek a programok közötti különbségek. Hiányzott a fegyelmezettség is. A rendi felvilágosodás egyik legjelesebb képviselője, a horvát Skerlecz Miklós kiábrándultságát fejezi ki a nemesi küldöttek által uralt országgyűlésről alkotott véleménye: A mi ülésünk nem mondható civilizált és felvilágosodott nemzet országgyűlésének, hanem csak fecsegő csöcselék tanulatlan sokasága (Marczali 1907: 331).

Előbb a társadalmi viszonyokat érintő reformszándék laposodott el. A koncepcionális ellentétek elsimítására az országgyűlés az elnapolást választotta. Bizottságokat küldött ki a tervezetek alapos előkészítésére. Aztán megtörtént a visszavonulás a politikai rendszer átalakításának, az új alkotmány megalkotásának kérdésében is. A kompromisszum lényegében a II. József előtti állapotok visszaállítását jelentette: II. Lipót Mária Terézia némileg módosított hitlevélére tette le az esküt. Tehát a szó szűkebb értelméhez kapcsolt „népfelség” elve is csorbát szenvedett. A rendi pólus nem vált a politikai rendszer domináns részévé, a királyi hatalom szűk korlátok közé szorítása nem sikerült.

Az uralkodó és a „nemzet” között 1790 őszén megkötött kompromisszum egyfelől a társadalmi kontrolltól független királyi hatalmat, másfelől a rendi kiváltságokat erősítette meg. A rendi felvilágosodás nem volt képes az új típusú nemzeti egységet megteremteni. Ha az „ország” szó szélesebb, nemcsak a nemesi *natiót* magába foglaló jelentését használjuk, a megegyezést illetően igaza van Marczalinak: „Az ország követelései kimaradtak; a nemesség leghőbb kívánsága [a nemesi adómentesség megerősítéséről van szó] célt ért” (Marczali 1907: 348).

A szellemi munka egy ideig még nem állt le. Az 1790–1791. évi diéta által kiküldött rendszeres bizottságok – a közvélemény egyre lanyhuló figyelmével kísérve – tovább dolgoztak, és 1793–94-ben elkészültek mérsékelt reformokat tartalmazó javaslaikkal.

Tartalmukat Benda Kálmán így értékeli: „Összegzésül azt mondhatjuk, hogy a bizottsági javaslatok, bár nemegyszer újszerű, fontos és korszerű kérdéseket vetnek fel, amelyek megoldása az ország és a lakosság gazdasági helyzetén, mindennapi életén javított volna, egészükben mégis politikai és társadalmi vonatkozásban konzervatív, sőt nemegyszer retrográd jellegűek. Mivel azonban az udvar még ennyi reformot sem látott szükségesnek, a 16 hatalmas folió kötetet kivevő *‘systematicum operatumokai’* elkészülésük után irattárba helyezték” (MoT 1980: 169).

Egy besúgóí jelentés szerint Skerlecz Miklós – néhány társával, akik között ott sejt a már említett Vay Józsefet is – tollából 1790 őszén született alkotmányterv a közérdeklődést alig, inkább csak a rendőrség és a Haditanács figyelmét vonta magára. Érdekessége, hogy kísérletet tesz a rendi mozgalom kudarcának feldolgozására. Az ek-

kortájt mások írásaiban¹⁹ is feltűnő angol példa alapján kísérli meg feloldani a francia, illetve a lengyel minta szerint feloldhatatlan elméleti és gyakorlati ellentmondásokat.

A magyar alkotmány igazi elvei a pragmatica sanctio elfogadása után című emlékiratban, Montesquieu nyomán, a „mérsékelt monarchia” típusát választja. „Midőn Franciaország a demokratikus monarchia szörnyű formáját hozta létre – írja –, és még nincs a szélsőségek végén, midőn Svédországban már csak egy lépés van hátra ahhoz, hogy kormánya önkényé váljék; midőn Lengyelország, noha már javította alkotmányát, aristokratikus elnyomás és anarchia közt vonaglik; midőn az amerikai gyarmatok vegyes államformát mutatnak, melyben mégis a demokrata elem túlnyomó: Anglia egyedül mutat példát arra, hogyan kell a három hatalmat egyenletesen elosztani.”

Angliának nemcsak államformája vonzó számára, hanem a társadalmi berendezkedése is. Ott ugyanis – fejtegeti – még fennállnak a rendek, de a tulajdon joga szent, a polgárjogban mindenki részesül és nincs lényeges különbség nemes és polgár között.

Az angol példa kínálja számára a király és a társadalom, illetve a birodalom és Magyarország viszonyának rendezésére a mintát. Szól arról is, hogy oldani kellene az alkotmány rendi jellegét, hisz „Az alkotmány annál erősebb, minél nagyobb része a népnek érzi jótétéményeit s van oka reá, hogy megmaradását védje. Miért ne lehetne némely kedvezését kiterjeszteni a szabad, de nemtelen polgárookra is? Miért ne lehetne a parasztoknak is lassankint utat nyitni a szabadsághoz, ezáltal erősödnék és biztosabbá válnék a nemesség” (Marczali 1907: 335–342).

Az írásban a nemesi mozgalom önkritikájának nyomai is érzékelhetők: egyfelől a politikai törekvések tisztázatlanságának, másfelől a rendi önzésnek a bírálata. Kétségtelen, a rendi mozgalom visszavonulásában mindkét tényezőnek szerepe volt. A nemzeti mozgalom alkukészségének kialakulásában azonban ott rejlett annak felismerése is, hogy az uralkodó és a kormányzat mozgástere nagyobb, mint a nemesi politikusok a mozgalom első hónapjaiban feltételezték.

*

A rendi felvilágosodás hatását mutató nemesi reformmozgalom 1790 végére kifulladásig. Képviselői visszavonultak a politikától vagy az írtárokra dolgoztak. Ezzel a „felvilágosult politika” harmadik variánsát képező antifeudális reformerek egyik csoportjának – láttuk, Hajnóczy, Berzeviczy, Kazinczy, Batsányi is közéjük tartozott – a nemzeti mozgalomhoz fűzött reményei is szertefoszlottak, közülük többen új megoldást kerestek. 1792-re hasonló helyzetbe jutottak azok is – például Martinovics Ignác, Laczkovics János –, akik a „felvilágosult” Lipóttól várták a társadalom mélyreható átalakítását. A kettős csalódásból keletkező, az 1790-ben kettészakadt antifeudális re-

formerek egyes személyiségeit egyesítő „magyar jakobinusok” mozgalma azonban csakhamar tragikus véget ért.

A 18. század végén sem a Habsburg Birodalom, sem Magyarország nem volt megreformálható a „felvilágosult politika” egyetlen variánsa²⁰ által kínált úton sem. Az (idegen) abszolutizmus és a (rendi) nemzet körben forgó konfliktusából kitörni csak „a demokratikus közösségalkotás” (Bibó 1986 b: 576) alapján lett majd lehetséges. Ezen elmélet azonban egy új paradigma, a *liberális nacionalizmus* keretei között születhetett meg, miután a haza vagy haladás – valójában: *abszolutizmus vagy rendiség* – természetlen dilemmáját a haza és haladás programjával váltotta fel.

Aligha állíthatjuk, hogy a „felvilágosult politika” egyes variánsai elősegítették e fordulatot. Éppen ellenkezőleg. Gátolták, mivel a részben anakronisztikus, részben utópisztikus célok csak természetlen politikai programokhoz vezethettek.

A feloldhatatlan dilemmákra – azok elutasításával – csak Széchenyi *Hitelve* és a reformkor nemzeti liberalizmusa ad majd érvényes választ.

JEGYZETEK

¹ Különösen II. József személye körül kialakult legendákra gondolok.

² Idézi Benda 1978: 402

³ Idézi Szűcs 1981: 352.

⁴ Idézi Ballagi 1888: 292–293.

⁵ Az idézetek forrása: Marczali 1907: 370–371.

⁶ Idézi Kulcsár Péter. In: Bessenyei 1992: 64.

⁷ A vitákat nagy részletességgel ismertetik Marczali 1907; Ballagi 1888.

⁸ Ismerteti Marczali 1907: 92–100.

⁹ Meghamisított mértéke az emberi polgárságban találkozható valóságos elsőségnek. 1790. Idézi Concha 1885: 72.

¹⁰ Idézi Concha 1885: 111.

¹¹ Ismerteti Ballagi 1888: 336–339.

¹² Lásd Ballagi 1888: 342.

¹³ Ismerteti Concha 1885: 115–140. és Ballagi 1888: 321–330.

¹⁴ Lásd Marczali 1907: 306–308.

¹⁵ Marczali (1907: 310.) jegyzetben hívja fel a figyelmet arra, hogy e két szó a korban többet jelent, mint ipar és kereskedelem: minden gyümölcsöző foglalkozást, illetve mindazt, ami az áru- és pénzforgalmat elősegíti.

¹⁶ Ismerteti Marczali 1907: 310–316.

¹⁷ Idézi Marczali 1907: 155–156.

¹⁸ Részletesen ismerteti Marczali 1907: 167–236.

¹⁹ Például Aranka 1790; Baritsch 1790.

²⁰ A felvilágosult abszolutizmus és a magyar jakobinus mozgalom problémáival kétszülű könyvem jelzett fejezetének itt nem közölt részében foglalkozom.

HIVATKOZÁSOK

- Aranka György 1790. *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése*. Kolozsvár
- Ballagi Géza 1888. *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Budapest: Franklin Társulat
- Baritsch Adalbert 1790. *Dissertatio statistica de potestate exsequente regis Angliae*. Ismertetésüket lásd Ballagi Géza 1888: 519–528.
- Benda Kálmán 1978. Ismeretlen politikai költemény 1790-ből. In: Uő. *Emberbarát vagy hazafi?* Gondolat
- Bessenyei György 1987. Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. In: *Bessenyei György válogatott művei*. Magyar Remekírók. Budapest: Szépirodalmi Kiadó
- Bessenyei György 1992. *Társadalombölcseleti írások*. Sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Budapest: Argumentum Kiadó – Akadémiai Kiadó
- Bibó István 1986 a : A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In: Uő. *Válogatott tanulmányok*. II. köt. Szerk. Vida István. Magvető
- Bibó István 1986 b: Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. In: Uő. *Válogatott tanulmányok*. II. köt. Magvető
- Concha Győző 1885. *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik*. Budapest
- Hajnóczy József 1958 a: A magyar országgyűlésen javaslandó törvények lényege. In: *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*. Sajtó alá rendezte Csizmadia Andor. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Hajnóczy József 1958 b: Egy Magyar hazafi gondolatai néhány, az országgyűlésre tartozó dologról. In: *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*
- Jakobinus 1957. *A magyar jakobinus mozgalom iratai*. I.köt. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Kosáry Domokos 1990. Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. *Magyarok Európában III. Háttér Lap- és Könyvkiadó*
- Magyar Sajtó 1979. *A magyar Sajtó története. I. köt. 1705–1848*. (Szerk. Kókay György.) Budapest: Akadémiai Kiadó
- Marczali Henrik 1982. Alkotmánytervezetek 1790-ben. In: Uő. *Világtörténelem – magyar történelem*. Sajtó alá rendezte Gunst Péter. Gondolat
- Marczali Henrik 1907. *Az 1790/91-diki országgyűlés*. Budapest: MTA
- MoT 1979. *Magyarország története* 4/2. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó
- MoT 1980. *Magyarország története*. 5/1. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Szűcs Jenő 1981. Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 3.
- Závodszy Géza 1992. *Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország. A kezdetektől 1848-ig*. Tankönyvkiadó

ILONSZKI GABRIELLA

A parlamenti képviselők jelölésének elméleti és pártszervezeti kérdései Magyarországon*

A parlamenti képviselőjelöltek kiválasztásának kérdése többfelől közelíthető meg. Háttérét tekintve elsősorban a pártszervezeti kérdésekkel függ össze, következményeiben pedig a parlamenti problematika része. Ezenkívül számtalan más területtel érintkezik: némelyek a szociálpszichológiai összefüggések miatt kutatják (miért lesz az egyik szereplő képviselőjelölt, a másik miért nem), mások a tágabb társadalmi képviseleti viszonyokba való beágyazottsága miatt (miért van kevesebb női képviselőjelölt, mint férfi). Az egyik legújabb irányzat a jelöltállítást a kereslet és a kínálat kategóriáival próbálja leírni (Norris 1995). Eszerint a kiválasztás mechanizmusai és szereplői (vagyis akik megfogalmazzák és érvényesítik a keresleti oldalt azáltal, ahogy és amit „csinálnak”) mellett legalább olyan fontos a kínálat is: kik és milyen szempontok alapján kerülnek egyáltalán abba a helyzetbe, hogy jelölteké válhassanak. A tényleges jelöltek hátországában nagyságrendekkel nagyobb a potenciális jelöltek köre, akik valamely okból valahol megakadtak a jelöltállítás során. Ez az irányzat egyben szorosan kapcsolódik mind a képviselők személyes kvalitásait firtató, mind a képviseleti tartalmakra koncentráló kutatásokhoz. Ez az írás elsősorban a pártszervezeti nézőpontot kívánja érvényesíteni – a

*Ezúton szeretnék köszönetet mondani a vizsgálatban szereplő négy párt (Fidesz, MDF, MSZP, SZDSZ) illetékeseinek, hogy munkámat segítették. Különösen köszönettel tartozom Áder Jánosnak, Czefő Zsoltnak, Gulyás Józsefnek és Szandtner Ivánnak. A Fidesz-MPP esetében a kutatási szakaszban érvényes nevet, vagyis a Fidesz-t használtam.

probléma határterületeivel együtt – és csak említésszerűen kerül elő a parlamenti következmények szempontja.

Miközben a fejlett országokban is reneszánszát éli a parlamenti rekrutációs folyamatok vizsgálata, Magyarországon különösen érdekes ennek a témának a kutatása.¹ A magyar eset jelentőségét növeli a két teljesen új, mégis több szempontból eltérő tapasztalat: először kiforratlan körülmények között 1990-ben, majd konszolidált viszonyok között 1994-ben kísérhettük figyelemmel a jelöltállítás eseményeit. Így a két esemény összehasonlításából következtethetünk az intézményesülés tendenciáira ezen a konkrét területen, de feltárulnak az intézményesülés mint intézményi tanulás tágabb összefüggései, ami kulcskérdés a demokratizálás és a konszolidáció témakörében. A két időpont folyamatainak összevetése egyszerűen megalapozhatja a további részletesebb pártszervezeti és parlamenti kutatásokat is.

Ehhez a hazai információbázis elmélyítése mellett szükség van más országok tapasztalataink behatóbb elemzésére. Ezt nem csupán az elméleti megalapozás igénye sugallja, hanem a politikai praktikum is: az intézményesülés gyakran tanulás más országok (pártok) tapasztalataiból. A pártok egy része nálunk is tudatosan figyelte a pártokat – esősorban a hasonló pártcsaládba tartozókat – abból a szempontból, milyen intézményi technikákat érdemes tőlük átvenni a jelöltek kiválasztásában.

A rekrutáció iránt nemzetközi méretekben megújult érdeklődés belesimul azokba az egyéb trendekbe, amelyek egyébként is azt sugallják, hogy a pártfejlődésben új korszak tanúi vagyunk. Ahogy a mindenevő-párt (néppárt) korábban uralkodó kategóriáját fokozatosan felváltják az új típusról, a kartellpártról, szóló elemzések, úgy kérdőjeleződnek meg a pártszociológia rekrutációra vonatkozó korábbi alaptételei is (Katz-Mair 1995). A jelöltállítás szempontjából leegyszerűsítve és sarkítva azt mondhatjuk, hogy a kartellpárt a *párt államosodásának*, ugyanakkor a *pártpolitikus relatív önállósodásának* a színtere. A kartellpártok a néppártoknál jobban beágyazódnak az államszervezetbe; szinte a részét képezik, pénzügyileg függenek a költségvetéstől stb., ugyanakkor a párthierarchia egyes szintjein önállóbb arculatú politikusok ülnek. A néppártokban és a kartellpártokban egyformán professzionálisak a politikusok (beleértve a képviselőjelölteket is), mégis a kartellpártokban erősebb az individualizmusuk. Okkal hangsúlyozzák tehát az új párttípusról szóló elemzések a jelöltekre vonatkozóan a professzionalizmus és az individualitás vonásait.

A téma iránti érdeklődést magyarázza a médiapolitikusok szerepének felértékelődése, a professzionális politikus új jegyeinek kialakulása is. Legelőször az amerikai politikatudomány hívta fel erre a figyelmet, de eleinte nagyobb visszhang nélkül, mert az amerikai pártok eleve más karaktere indokolni látszott a más típusú jelölteket és politikai személyiségeket. Berlusconi és Tapie után azonban (hogy közelebbi példákkal most ne éljünk) az európai szintéren sem lehet eltekinteni a politikai személyiség formaváltozásának realitásától,

függetlenül attól, hogy ezt a demokrácia győzelmének vagy éppen kudarcának tartjuk-e. Az egyén szerepének felértékelődését más szempontok alapján is megerősítették két, sokban különböző politikai rendszer vizsgálata alapján Cain és szerzőtársai (Cain et al. 1987). A pártrendszerbeli, illetve pártszervezeti változásokon túl a parlamenti-törvényhozói logika, illetve a választók ezzel kapcsolatos elvárásai alapján állapították meg, hogy alaposan megnőtt „a személyre szóló” szavazás jelentősége mind az Egyesült Államokban, mind Nagy-Britanniában, vagyis fontosabbak lettek a jelöltek, kiválasztásuk és viselkedésük tekintetében egyaránt. Az állampolgárok tudni akarják, hogy ki képviseli őket, és a személyiség vonzereje fontosabb, mint a program vagy az a zászló, amely alatt a képviselő harcba indult.

Hozzájárult a rekrutáció témájának újrafelfedezéséhez a neoinstitucionalista politikatudományi irányzat elterjedtsége is, mert ebben a jelöltállítás kutatása szempontjából eredményes szervezeti-intézményi, valamint kulturális-tradicionális elemzések szervesen összekapcsolódnak.

A téma aktualitása ellenére nem állíthatjuk, hogy a magyar helyzet elemzésében már érvényesíthető az előbbieken jelzett sokszínűség. Itt is kézenfekvő kérdés azonban, hogy a pártok intézményesülése miként befolyásolja a jelöltállítást; hogy számítanak-e a jelöltek, és ha igen, miért nem; és kulturálisan hogyan van programozva a jelöltek értékelésére a magyar társadalom. Ezenkívül kínálkoznak a jelöltállítás időbeli összehasonlításának, vagyis 1990 és 1994 közötti fejlődésének, valamint a más országokkal való összehasonlításának szempontjai.

A JELÖLTÁLLÍTÁS ÁLTALÁNOS FELTÉTELEI

A parlamenti rekrutáció keretfeltételei sokat változtak 1990 és 1994 között. Az első esetben még szervezetenként gyenge pártoknak kellett megküzdeniük a beépített szervezeti akadályokkal (ilyennek tekinthetjük az ajánlószelvények összegyűjtését) és a személyi korlátokkal is. Figyelembe véve az ország méreteit, az ahhoz képest „nagy” parlamentet és az országos pártok számát (itt nem is említve az előző korszak politikai szocializációs következményeit), joggal mondhatjuk, hogy a pártoknak a személyi korlátokkal is számolniuk kellett. Más országok évtizedes politikai tapasztalatai is azt igazolják, hogy a rekrutáció kínálati oldalának lehetőségei korlátozottak, pontosabban a legstabilabb rendszerekben is számszerűségében és természetesen szociológiailag is behatárolt az a kör, amelyből a képviselők kikerülnek. Különösen gond ez, ha gyors egymásutánban cserélődnek a parlamenti elitiek, ahogyan 1990-ben és 1994-ben is történt. Ez kétségkívül megterheli az egész politikai rendszert, de egyáltalán nem sajátosan magyar jelenség. Az új demokráciák közül például a lengyel esetben az 1989–1991 közötti „szerződéses” parlamentben a képviselők 91,7 százaléka, az 1991–1993 közötti I. parlamentben 78,8, a jelen-

legi II. parlamentben pedig 63 százaléka teljesen új (lásd Jackiewicz 1996).

Eltérítene témánktól, ha elemezni akarnánk, hogy az egyes országok között miért és milyen mértékű eltérések vannak a parlamenti elitek forgása tekintetében (Matland–Studlar 1995). Mégis érdemes megjegyezni, hogy a nagy fluktuáció, illetve a túlzott becementeződés szélsőségei egyaránt foglalkoztatják a politológusokat.² Olykor a „becementeződött” parlamentek láttán jelzik a kutatók a jelöltek merítési bázisának korlátozottságát (Norris et al. 1993), máshol viszont az okoz gondot, hogy a megválasztottak alatt szinte meg sem melegendhet a parlamenti szék, két ciklust nem vállalnak, vagy esetleg a politikai változások billentik ki őket a helyükből. Mindkét jelenség összefügg a „kiválasztható” potenciális parlamenti elitek számszerű korlátozottságával. Úgy tűnik, hogy a magyar eset eddig mindkét „gyengéséget” mutatja, vagyis a szakmai betanulás hiányait a gyors váltások miatt az egyik, és a szociológiai alapú merítési bázis korlátait a mások oldalán.

1994-ben az előző választáshoz képest mind az egyéni, mind a listás jelöltek száma növekedett. Ennek egyik oka a parlamenti pártok intézményesülése, szervezeti kiépülése. 1990-ben például a későbbi parlamenti pártok közül sem mindegyik tudott az összes egyéni körzetben jelöltet állítani. Különösen a KDNP és a Fidesz birkózott nehezen a jelöltállítással, nem volt helyi szervezetük, így az ajánlószelvények összegyűjtése is gondot okozott. 1994-ben a parlamenti pártok szinte teljesen lefedték az egyéni körzeteket. A másik ok a parlamenten kívüli pártok térnyerése, ami ugyan a választási eredményekben nem mutatkozott meg, de a választási előkészületekben éreztette hatását. Bár 1994-re véget ért a rendszerváltás lázas pártosodása, a közelgő választások ismét életre keltettek jó néhány pártot, amelyek aztán bekapcsolódtak a választási és a rekrutációs folyamatba. Az országos pártlistát állító pártok száma eleve 12-ről 15-re gyarapodott, de ezenkívül is megszorodtak a látványos sikert felmutatni nem tudó, de „jelen lévő” pártok jelöltjei. Megállapíthatjuk, hogy a jelöltek számából önmagában is leolvasható egy párt „életvonala”, ugyanakkor nem következik automatikusan sikere, illetve kudarca, mert azt sok más tényező is befolyásolja. Az 1. táblázat az országos listát állító pártok közvetlen jelöltjeinek számát mutatja az 1990-es, illetve az 1994-es választáson.

Ha ehhez hozzávesszük az országos listát állítani nem tudó pártok közvetlen jelöltjeit, valamint a független jelölteket is, kiderül, hogy 1990-ben 1620, 1994-ben 1878 közvetlen jelölt indult.

Közismert, hogy a magyar választási rendszer lehetővé teszi a ketős, sőt hármas jelöltséget is, vagyis a választóköri jelöltségen kívül a listákon való szerepeltetést. A listák is bővültek, vagyis a pártok többsége élt azzal a választási törvényben adott lehetőséggel, hogy listáján háromszor annyi nevet szerepeltethet, mint amennyi az országosan elosztható mandátumok összege. Ezenkívül gyakoriak (és az előző ciklusbeliénél gyakoribbak) voltak a többes jelölések. 1990-

1. táblázat

Országos listát állító pártok egyéni jelöltjeinek száma

Párt	közvetlen jelöltek száma	
	1990	1994
MSZP	167	176
SZDSZ	169	175
MDF	174	174
FKgP	167	158
KDNP	103	164
Fidesz	79	173
Munkáspárt	98	156
Köztársaság Párt	0	83
Agrárszövetség	82	131
MIÉP	0	66
MSZDP	67	53
EKG	0	53
LPSZ Vállalkozók Pártja	63	67
NDSZ	0	58
MZP	0	19
Választási koalíció	122	0
Néppárt	44	0
Összesen	1335	1706

Források: Parlamenti (1990); Országgyűlési (1994)

2. táblázat

A pártok mandátumainak megoszlása

Párt	mandátum típusa			
	egyéni 1990/1994	területi 1990/1994	országos 1990/1994	összesen 1990/1994
MDF	114/5	40/18	10/15	164/38
SZDSZ	35/16	34/28	23/25	92/69
FKgP	11/1	16/14	17/11	44/26
MSZP	1/149	14/53	18/7	33/209
Fidesz	1/0	8/7	12/13	21/20
KDNP	3/3	8/5	10/14	21/22
Agrárszövetség	1/1	0/0	0/0	1/1
Függetlenek	6/0	0/0	0/0	6/10
Közös jelöltek	4/1	0/0	0/0	4/1
Összesen	176/176	120/125	90/85	386/386

ben körülbelül három és félezer, 1994-ben négy és félezer személy neve bukkant fel valamilyen módon jelöltként.

Ezen a ponton érdemes felhívni a figyelmet a jól ismert tényre: a pártok mandátumjellegének eltéréseire a két választás után. A szocialista párt, amelynek 1990-ben egyetlen egyéni képviselője volt, 1994-ben elsőpró választókerzeti sikert könyvelhetett el. Ezzel szemben az MDF 1994-ben súlyos egyéni vereségeket szenvedett (lásd 2. táblázat a pártok mandátummegoszlásáról). A hatalmas mozgás árulkodik a választói *pártkötődések bizonytalanságáról*, ami a mi szempontunk alapján kiegészíthető a választók *képviselői kötődéseinek bizonytalanságával*.

A választói volatilitás nem egyszerűen azért nagy arányú, mert nincsenek erős pártazonosulások, hanem azért is, mert még nem alakult ki a körzet képviselőjével, illetve jelöltjével pozitív kapcsolat, vagy esetleg éppen negatív az illető megítélése. Ez a helyzet akár természetesnek is tekinthető a még alakuló, konszolidálódó viszonyok között, mégis ellentmondani látszik két nemzetközi megfigyelésnek. Miközben a közvélemény más országokban is általában kritikus és ambivalens a parlamentekkel szemben, rendszerint elfogadó a képviselőket illetően, vagyis megkérdőjelezi a törvényhozás hatékonyságát, olykor korrupcióval vádolják stb., de a parlamenti képviselőről feltételezik, hogy a magasabb szempontokat vagy legalábbis (és főleg) a választókerzet érdekeit tartja szem előtt. A parlament intézménye és a képviselő személye közötti distinkció még nem alakult ki Magyarországon. Ez azért meglepő, mert a képviselők komoly erőfeszítések tettek választókerzeti képviselői feladataik jó elvégzésére, igaz túlhangsúlyozták az általános érdeket a körzeti érdekekkel szembe, és még nem voltak bejáratva azok a csatornák, amelyek a konkrét választói érdekérvényesítés útjai lehetnének (Ilonszki 1993). A mandátumjelleg változása szempontjából figyelemre méltó a német példa: 1957 után először 1990-ben nyert ismét egyéni körzetben a két nagy párton kívül más párthoz tartozó jelölt, és ezen belül is rendszerint a CDU/CSU vitte el az egyéni helyek többségét az SPD-vel szemben (három választás kivételével). Az MDF-MSZP nagy mandátum-helycseréjén kívül döntően listás maradt a többi párt, és a német példa azt jelentheti, hogy a kisebb pártoknak tartósan és alapvetően kevesebb egyéni mandátumra lesz esélyük, mint a nagyoknak. Egyes pártokban már most konkrétan megfogalmazódott, hogy másként kell kezelni az egyéni „kampányokat” és a pártkampányügy egészét, eltérő fontossági sorrend, eltérő fókuszok lehetnek a kettő esetében.³ A kisebb pártok a biztos bekerülésre, a küszöbre, a pártkampányra koncentrálhatnak, a nagy pártok ezzel szemben megengedhetik maguknak az egyéni jelöltek kampányát. Ennek hátterében anyagi megfontolások is állnak. Nyilvánvalóan az anyagi erőforrások mértékéről nemcsak a szándékok, hanem egyéb feltételek is döntenek, mégis figyelemre méltó, hogy az MSZP közlése szerint mintegy 280 ezer Ft jutott egy jelölt kampányára, míg az FKGP 20, illetve 30 ezer Ft-ról számolt be (lásd a 3. sz. jegyzetet).

JELÖLTEK ÉS KÉPVISELŐK

A többezres jelöltszám már első látásra magasnak tűnik, és ezt a benyomást a pontosabb elemzések is igazolják. Mihez képest magas a jelöltek száma? Általában véve magas a hasonló nagyságú parlamentek „hátszágában” szokásos jelöltszámhoz képest, konkrétan magas a mi választási rendszerünkhöz legközelebb álló német példához viszonyítva és még konkrétan: magas önmagában véve is, amennyiben nagy a vesztesek aránya. A jelöltek számát természetesen nagyban befolyásolja a választási rendszer és a pártok száma (miközben e két tényező egyébként is összefügg). Így 1992-ben a kétpárti Egyesült Államokban csak 836 jelölt indult a képviselőházi választásokon, vagyis a 435 nyertes sikermutatója 52 százalék volt, míg ugyanaz az egyképviselelős többségi rendszer Nagy-Britanniában (igaz, valamivel több körzettel) a több párt miatt már 2946 képviselőt és csak 22,1 százalékos sikerrátát „eredményezett”. A listás rendszerek általában több vesztest produkálnak, de itt is nagy eltérések lehetnek. A mérsékelt többpártiság mindenképpen kevesebb jelöltre utal, amit a német eset is mutat. Az 1983-ás választásokon például 988 egyéni jelölt és összességében 2407 többes jelölt szerepelt. A pártok száma mellett a politikai és a pártstabilitás mértéke utalhat a jelöltek számára, mert ez árulkodik arról, hogy a jelöltség mennyiben ígér sikerforrást. Nagyon stabil, alacsony fluktuációjú rendszerekbe nem „éri meg” jelöltként bekapcsolódni (mint ahogy csak a racionalitás szempontjából tekintve pártként sem, de tudjuk, hogy a társadalmi-politikai döntések nem mindig írhatók le a racionális választás fogalmaival), míg a képlékenyebb helyzet sikert ígérhet.

Az egyes szereplők motívumai között nyilván szerepel, hogy esetlegesen milyen előnyökkel jár a képviselői pálya. A magyar esetben a képviselőjelöltek relatíve magas száma arra int, hogy a jelölésre vállalkozás okait, vagyis a kínálati hátteret kutatva ne hagyjuk figyelmen kívül az előnyöket.

Először is anyagi okokból lehet vonzó a képviselői munka, és ez ösztönözhet a jelöltség elfogadására. Az új demokráciák parlamentjének kutatói nem egy esetben felhívják erre a figyelmet, de a nyugati demokráciákban is előfordul, hogy a képviselői juttatások és egyéb kiegészítő jövedelmek kívánatossá teszik a parlamenti padosorokat. A szűken értelmezett anyagi érdekeltségeken kívül más tényezőket is előnynek tekintünk. Például a népszerűséget, ami még választási kudarc esetén is hozhat sikert, mondjuk az üzleti élet vagy a közélet más területein. Mindezzel szemben áll viszont a vereség esélyének nagysága és ára.

A magyar esetben a sikermutató (az 1878 egyéni jelölt közül végül is 10,6 % volt „befutó”) nemzetközi összehasonlításban a sikerszint alsó részében helyezkedik el (Belgium és Finnország közelében), de az összes jelöltet számítva az arány még rosszabb lesz. A magyar jelöltek tehát a magas kudarc-potenciál ellenére „vállalkoznak”. A képlékenynek ítélt politikai helyzet és a magas fluktuáció ígérete vonja be őket a politikába, nem függetlenül a képviselőknél a magyar tár-

sadalom átlagánál kedvezőbb anyagi viszonyaitól, és a lehetséges kudarc esetében is kecsegtető pozitív eredményektől.

A magyarázat ennél pozitívabban is megfogalmazható: a jelöltállítás tükrében még tart a rendszerváltás hulláma, a politika viszonyai telve vannak ígéretekkel új pártokkal és új jelöltként is érdemes próbálkozni. Ezzel együtt jelen van egy mozgékony, politikai elitszerepekre aspiráló csoport, amelyből valószínűleg egy idő után kiválasztódik majd egy szűkebb kör.

A jelöltek szociológiai háttérének adatai semmi meglepővel nem szolgálnak: az esélyes jelöltek⁴ ugyanúgy középkorúak, mint 1990-ben (némi öregedéssel: az átlagéletkor 1990-ben 46,1 év, 1994-ben 47,0 év), hasonlóan iskolázottak (a diplomások aránya 79,8 %, illetve 81,4 % volt, amit ugyan a választás még tovább növelt, így most a parlamenti képviselők 90,4 %-a diplomás), és a férfiak nagy, bár csökkenő fölényben vannak soraikban. Ezek a jellemzők egyébként megfelelnek a pártok által megfogalmazott elvárásoknak és jórészt a választói várakozásoknak is.

A jelöltek és a képviselők aggregált adatai tehát nagyon hasonlóak 1990-ben és 1994-ben, és mindkét csoportban természetesen megtalálhatók az új jelöltek és az „ismétlők” is. A szűkebb kör, a parlamenti képviselők csoportja, többségében ismét jelöltette magát. Az első demokratikus parlamentet ért számtalan kritika, a parlamenti képviselők elégedetlensége és olykor frusztráltsága a parlamenti ciklus félidejében még azt sejtette, hogy kevés lesz a képviselők között az újrainduló. Egy 1992-es kérdőív adatairaiban a kormánypárti képviselőknek csak 32 százaléka, az ellenzékieknek pedig 43 százaléka jelezte újraindulási szándékát (Ilonszki 1993). Ehhez képest ugyan többen indultak, de nem feltétlenül sikeresen (lásd 3. táblázat). A szakadár frakciócsoportok (EKGP, MIÉP) teljes kudarcán kívül figyelemre méltó az MSZP, a KDNP és a Fidesz esetében a frakcióból újraindulók magas iránya, az MDF és az SZDSZ esetében pedig a „kimaradók” közel 30 százalékos aránya, ami tovább növekedett a választáson kudarcot szenvedettek számával.

3. táblázat

Az 1994-es parlamenti választáson újrainduló képviselők

párt	frakció nagysága	az indulók száma	győztesek
MDF	136	99	26
SZDSZ	83	63	49
EKGP	36	16	0
MSZP	33	31	31
Fidesz	26	24	14
KDNP	23	20	9
MIÉP	12	12	0
FKgP	9	7	7
Független	28	20	0

Forrás: Kurtán 1994.

A visszavonulást sokszor motiválta a régi pályához való visszatérés igénye csakúgy, mint az elsőgenerációs értelmiségi politikusok kiábrándulása a gyakorlati politikából. Igaz, sokan már kezdetben csak átmeneti jellegűnek tartották a politikusi pályát. Az ismételni nem akarók helyére természetesen új jelöltek kellett találni. A szocialistáknak az egyéni körzetek mintegy 4/5-ében, a szabaddemokratáknak körülbelül 2/3-ában, az MDF-nek csaknem a felében új jelöltek után kellett nézni, a Fidesz helyzetét pedig megnehezítette, hogy az előző választáson eleve sok körzetben nem volt jelöltjük. Bár az újra nem induló jelöltek egy részénél az egyéni életstratégia változása magyarázza a kimaradást, nem hagyható figyelmen kívül, hogy a szilárd parlamenti pártrendszer felszíne alatt zajló lényeges változások szintén befolyásolták az egyes képviselők további szerepvállalását. Természetes, hogy a széttöredező kiscsapatok jelöltjei vagy az MDF-frakcióból kizártak-leszakadók helyére (hogy számszerűségében csak a legnagyobb példákat említsük) új jelöltek kellett találni. Ha ehhez a csoporthoz hozzávesszük azokat, akik döntően nem a nagy pártjellegű mozgások, hanem egyéni okok miatt (akár függetlenné válva, akár új pártot alapítva-képviselve) változtattak helyet a parlamenti széksorokban, jelentős, ötven főből álló csoportot kapunk. A jelölés szempontjából nézve a dolgot, megállapítható, hogy az átülő parlamenti képviselőknek rosszabbak voltak az esélyeik, mint a többi képviselőnek: közülük csak heten bizonyultak sikeresnek az 1994-es választáson. Ez nem elsősorban képviselői múltjukat minősíti, hanem arra hívja fel a figyelmet, hogy mennyire nehéz volt új pártalapítással képviselői sikerhez jutni, és hogy a pártok beágyazottsága már a rövid demokratikus periódusban is meghatározó tényezővé vált a jelöltek sikere szempontjából. Ez a tény részben ellentmond annak a korábbi feltételezésnek, hogy a választási siker és az ebből fakadó előnyök reménye is magyarázhatja a jelöltek nagy számát. A pártpolitika viszonyai nem voltak annyira képlekenyek, mint ahogy azt egyes – részben új – pártok vezetői és a vállalkozó jelöltek gondolták.

Ellentmondásos képet kapunk, ha a választóknak a képviselőkkel kapcsolatos elvárásait tekintjük át. Nem ismételve itt az erre vonatkozó kutatások eredményeit⁵, és csak a „továbbszolgálas” szempontjából tekintve a kérdést, figyelemre méltó, hogy a közvélemény parlamentre vonatkozó kritikái véleménye együtt jár a képviselők újraindulásának elutasításával. Egy 1994. májusi közvélemény-kutatás⁶ szerint a megkérdezettek nagy része nem kívánta volna parlamenti képviselője mandátumának meghosszabbítását, függetlenül attól, hogy ismerte-e az illetőt (a képviselőt ismerők 60 %-a, nem ismerők 42 %-a elutasította az újraválasztás gondolatát), sőt előny volt, ha a képviselő személye homályban maradt.

A jelölést a potenciális jelölt személyes és politikai döntései-ambíciói, a közvélemény általánosabb elvárásai-visszajelzései mellett meghatározzák a pártok gyakorlati-politikai megfontolásai is. Az interjúk tanúsága szerint az egyes pártok részéről hasonló elvárások

fogalmazódtak meg a jelöltekkel szemben, legfontosabbként a választóközzel való szoros kapcsolat. Ez nemcsak választási szempontokkal magyarázható, hanem joggal láthatjuk benne azt a feltételezést, hogy az ilyen jelölt könnyebben birkózik meg a képviselési problémákkal. Emellett egybehangzóan kiemelték a pártok a megfelelő felkészültséget, értve ezen az iskolázottságot és a szakértelmet. Ezzel valójában két fontos feltételt szabtak meg, és ezeket nagyrészt érvényesítették is, amit az aggregált adatok bizonyítanak.

A helyismeretre és a szakértelemre (beleértve a politikai szakértelmet is) vonatkozó elvárásokkal összefügg, illetve azokat bizonyítja, hogy nagy arányban kerültek ki parlamenti képviselők a polgármesterek és az önkormányzati képviselők soraiból (lásd 4. táblázat).

4. táblázat

Párt	polgármesterek	helyi képviselők
MSZP	5,0	34,3
SZDSZ	10,9	31,7
MDF	6,3	29,7
FKgP	7,1	23,0
KDNP	8,8	28,9
Fidesz	7,6	37,7
Munkáspárt	2,9	8,6
Köztársaságpárt	0	13
Agrárszövetség	2,7	11,6
MIÉP	0	14,3
MSZDP	3,1	7,8
EKG	2,3	18,6
LPSZ Vállalkozók Pártja	0	6,6
NDSZ	3,1	10,8
MZP	0	11,1

Forrás: Sebestény 1994.

PÁRTSZERVEZET ÉS JELÖLTÁLLÍTÁS

Noha fontos a jelöltállítás képviselői oldalának megismerése, mert az intézményesülés sajátos elemét, nevezetesen a professzionalizálódást érinti, az intézményesülés tágabb értelmében mégis alapvetően a párt-szervezeti kérdéskör része. A képviselőjelölt-állításnál hagyományosan kardinális kérdés, hogy mennyire nyitott vagy zárt a kiválasztási mechanizmus. A választ megnehezíti, hogy az írásos szabályozások mindig csak keretet jelentenek, s az ördög (vagyis a konkrétan kiválasztott személy) a részletekben rejlik. A két szélsőséget reprezentálja az, amikor az összes potenciális választó, illetve az, amikor a pártvezető egy személyben dönt a képviselőjelöltek személyéről. Például az Egyesült Államokban a jól ismert előválasztási rendszeren keresztül a választók nagy részét bevonják a jelöltállítási folyamatba. A

másik véglet a japán Komei párt volt, amelyben egyértelműen a pártvezető hatáskörébe tartozott a jelöltek kiválasztása. A szélsőségekre azonban sokszor könnyebb magyarázatot találni, mint a közöttük lévő széles skálán megmutatkozó sokféleségre. A döntő kérdés tehát az, hogy e szélsőségek között tartalmilag mit jelentenek azok a szervezeti megoldások, amelyek a pártstruktúra kisebb-nagyobb egységeire, például a választóközre bizonyos párttag csoportjaira vagy az országos végrehajtó szervekre bízják a jelöltállítását. Ugyanakkor annak megválaszolásához, hogy miként működnek ezek az egységek, és milyen külső hatások érik őket, akár az elvárások, akár egészen konkrét szervezeti nyomások formájában – például bizonyos érdekcsoportok, a média, a pénzügyi körök részéről –, jól kell ismerni nemcsak a pártszervezeti felszínt, hanem a párt belső mozgásait is. Ezenkívül az előző korszak realitásai és kiválasztási mechanizmusai éppúgy befolyásolják a rekrutációt, mint az aktuális érdekek. Ezek az egyéb tényezők együttesen csökkentik tehát annak a jelentőségét, hogy formálisan melyik pártszervezeti szint, milyen kör dönt a jelöltek szemlélyéről. Ezért a jelöltállítás elemzésekor ideálisan nemcsak a szervezeti, de az általánosabb hangulati, politikai és személyi feltételeket is át kell tekinteni.

A rekrutáció előkészítése

A pártok természetesen nagyon eltérő „hangulatban” kezdték el és bonyolították le a képviselőjelölt-állítást. Az MSZP-ben a visszavágás hangulatában készültek a feladatra, annak biztos tudatában, hogy meg lehet mutatni: igazságtalan volt a párt 1990-es gettóba zárása. Bár a bizonyítási kényszer a szocialisták részéről érthető volt, vissza is üthetett volna. Ugyanis a korán megkezdett és így nagyon elnyújtott kampányfolyamat kifáradáshoz vezethet. A túlságosan hosszú jelöltállítási procedúrának olyan hátránya is lehet, hogy a rivális pártoknak több időt és tágabb teret nyújt arra, hogy a jelölt „ellenszerét” megtalálják, hiszen a jelöltállítás a választóközrökben ezt a két mozzanatot egyaránt tartalmazza: a pártok nem egyszerűen saját megfelelő jelöltjüket keresik egy adott közrökben, hanem összehasonlítják a többi párt jelöltjeivel, felméri a rivális jelölt gyenge pontjait, s nem kell ahhoz goromba és nemtelen kampány, hogy ennek a jelentősége nyilvánvalóvá váljon. Mint tudjuk azonban, nem így történt, az MSZP-kampány nem fáradt ki.

Az ellenpont valószínűleg az MDF volt, amely nehéz helyzetben, keserves kormányzati periódussal a háta mögött, nyilvánvalóan rossz népszerűségi mutatókkal kezdett a jelöltállításához, abban a reményben, hogy a „jó” jelöltek bevihetik az éppen gyengélkedő pártot a parlamentbe.

Az SZDSZ és a Fidesz – bár mint látni fogjuk, eltérő eszközrendszerrel – „professzionális” jelöltállítását és kampányt tervezett.

Az eltérő politikai hangulat ellenére az előkészítő munka mind-egyik pártnál 1993 tavaszán-nyarán indult meg. Kivétel az MSZP, amely már 1992 végétől a választásra készülődés jegyében folytatja tevékenységét. Ebben a szakaszban kiemelkedő szerepük volt a vezetőiségeknek: formálisan is megkeresték a helyi szervezeteket és próbálták körvonalazni a jelöltállítás elveit.

Az MSZP-ben 1993 februárjában a pártvezetés „Javaslat a képviselőjelöltek állításáról” címmel készített anyagot, amely iránymutatás volt a megyei szervezetek számára, és tartalmazta a feltételeket és a preferenciákat. A javaslat preferencia-csoportként a párt országos vezetőit, az akkori parlamenti frakció tagjait, a politikai szövetséges szervezetek (BIT, MSZOSZ) képviselőit, és az országosan ismert baloldali személyiségeket nevezte meg. Külön említette, hogy lehetőség szerint olyan jelölteket állítsanak, akiknek van valamilyen kapcsolata a választókörzettel. Ugyanakkor kitért arra, hogy a jelöltek-től elvárható az etikai és a vagyonynyilatkozat, ami új elem a többi pártához képest. 1993 elején *Választási Bizottság*ot állítottak föl, amely az Elnökség által mandátummal felruházott testületeként figyelemmel kísérte a választási, így a jelöltállítási előkészületeket is.

Az MDF-ben az Országos Választmány adta meg a jelöltállítás alaphangját. A *Választókörzeti Egyeztető Fórumoknak* (VEF) kiküldött körlevélben igényként megfogalmazta a képzettségre és a helyismeretre vonatkozó feltételeket. Természetesen jól képzett és helyi kötöttségekkel rendelkező jelöltek kiválasztását javasolta. A továbbiakban a VEF-eknek volt döntő szerepük a jelöltállításban.

Az SZDSZ-ben az Ügyvivői Testület küldött ki körlevelet, amelyben a többi pártnál is megkövetelt szakértelem és a körzeti kapcsolatok mellett hangsúlyozta a többes jelölések fontosságát. A létrehozott *Jelöltállító csoportot* pedig megbízta, hogy pontosan dolgozza ki a jelöltállítás menetrendjét és az elvárások rendszerét, ami meg is történt, az Ügyvivői Testület jóváhagyásával.

A Fideszben az elnökségé volt a főszerep ebben a szakaszban: konkrét találkozások sorozatában tisztázták a jelöltállítás szempontjait. Majd a felállított *Választási Egyeztető Bizottság* segítette az Elnökséget a választási kampány során, és egyébként ennek volt a feladata a vitás ügyek rendezése is.

A feladat kijelölése és a megfelelő testületek felállítása után került sor tulajdonképpen a *jelöltek kiválasztására*. Kérdés, hogy a már említett és meglehetősen általános társadalmi-szociológiai jellemzőkön kívül milyen szempontokat igyekeztek figyelembe venni, és milyen célcsoportokat kerestek az egyes pártok. A korábbi képviselői parlamenti tevékenység nem képezte konkrét vizsgálódás tárgyát, inkább evidenciaként jelent meg. Az „előző négy év tapasztalatai alapján” szinte természetes volt, hogy a helyi csoportok támogatták a régi képviselő jelölését, amit csak megerősített az a feltételezés, hogy a jól ismert szereplőnek nagyobb esélye van, mint egy ismeretlen újnak. Az MDF-ben is bázisnak tekintették a régi képviselői csoportot, de a frakciótagok nem váltak automatikusan jelöltté: a jelöltek és

a körzetek „tisztta lappal” kezdtek, minden jelöltnek egyformán be kellett mutatkoznia a VEF előtt, majd taggyűléseken beszámolnia képviselői terveiről. A szocialistáknak csupán egyetlen egyéni mandátummal bíró képviselője volt, a „parlamentari előélet” tehát nem számított fontos kérdésnek. Annál érdekesebb viszont, hogy az előkészítő fázis során a szocialisták választási térképet készítettek, amelyen választókörzetekre lebontva értékelték az 1990-es jelöltet, kampányát, riválisait stb. abból a szempontból, hogy újraindítása taktikus lenne-e. Ezeket az elemzéseket megkapták a megyei és a helyi szervezetek is, mintegy tájékoztatásul az illetők esélyeiről. Mivel az 1990-es jelöltek döntő többsége nem akart újraindulni, és így új jelöltek után kellett nézni, ez az elemzés nem töltötte be igazán feladatát, perspektivikusan mégis van értelme, hiszen a következő választásokon már rutinszerűen lehet alkalmazni a módszert.

Mind a négy vizsgált párt tudatosan, saját korábbi tapasztalataira, külföldi példákra és a többi hazai pártra figyelve igyekezett megtalálni a legjobb módszereket és a legjobb jelölteket is. A legjobb jelölt pedig az, akit megválasztanak, tehát fontos szempont volt, hogy a választókörzetben ismerjék és elfogadják az illetőt, amit evidenciának tekintettek a képviselők esetében, és elvárták az új jelöltektől. Mind egyik párt el akarta kerülni a potenciális konfliktusokat amiatt, hogy esetleg „kívülről” hoznak be jelöltet valamely körzetbe. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem voltak ilyen esetek. Míg azonban 1990-ben szinte kényszerűen adódott, hogy országos ismertsége okán került valaki valamely választókörzeti helyre, ez most ritkábban fordult elő.

A „professzionális” jelöltkeresés ígéretével – nyugati példákat felhasználva – kereste meg a pártokat a Szonda Ipsos egy kérdőívvel, amely a jelöltek személyiségvizsgálatára szolgált. Végül is egyik párt sem élt a lehetőséggel, de az SZDSZ, mivel úgy ítélte meg, hogy a személyes tulajdonságok, az értékrend, a képességek a konkrétumokkal (mint a választókörzettel való kapcsolat minősége, a szakmai életút stb.) azonos súlyú tényezők a jelölt sikere szempontjából, összeállított egy több részből álló személyiségvizsgálatot. Ezt az új jelöltekkel, illetve azokkal a parlamenti képviselőkkel végeztették el, akik jelöltként versenyhelyzetben voltak. A kiválóan megfelelt, megfelelt és nem ajánlott kategóriák szerint értékelt vizsgálat alapján azt javasolta a vezetés, hogy a helyi csoportok az első két kategóriába tartozó jelölteket preferálják, de végül a helyi csoportok döntöttek arról, hogy fenntartják-e az illető jelöltségét. Működött az „önrosta” is, vagyis az eredmények ismeretében a jelöltek 10 százaléka visszalépett. Nem titok, hogy a többi párt meglehetősen kritikusan értékelte párttársuknak ezt a jelöltkeresési módszerét, mivel – ahogy az egyik rivális párt képviselője megfogalmazta – a jelöltkiválasztásban alapvetően a politikai erőviszonyok döntenek, a személyiségjegyeknek nincs szerepük. Az SZDSZ viszont a normarendszer kialakításának fontosságát emelte ki, aminek egyik eszköze lehet az önteszt. Hozzátehetjük, hogy ezt természetesen csak országos mérítési bázissal rendelkező

párt teheti meg, vagyis olyan, amely elegendő jelöltet „versenyeztethet”. Közel 250 jelölt vett részt ebben a személyiségvizsgálatban.

Ennél nagyobb számú, körülbelül 300 fős csoport töltötte ki azt a kérdőívet, amely kifejezetten a politikai és képviselői munka feladataival, az elvárásokkal volt hivatva szembesíteni a jelölteket. Eközben az illető életútjáról, választóköri ismereteiről is gyűjtött információkat. Az SZDSZ és a Fidesz ezenkívül közvélemény-kutatást is tartott a jelöltekkel szembeni elvárásokról.

Lebonyolítás

Egyes nézetek szerint a párton belüli belső demokrácia legfontosabb jellemzője a *jelöltállítási demokrácia*. Ezt a vizsgált magyarországi pártok egy része is így gondolja. Érvelésük kiegészül azzal a fontos és praktikus elemmel, hogy végeredményben a pártvezetésnek és így a párt egészének is érdeke a helyi csoportok önállósága a jelöltállításban, mert „régén rossz annak a vezetésnek”, amely jelöltek és személyi kérdések miatt konfliktusba keveredik tagságával.

Az MSZP a *választóköri jelöltállító bizottságokat* szervezett, amelyek összetételében a tagságra vagy a területi elvre épülő arányosság érvényesült. Ezek a bizottságok döntően helyi megfontolások alapján határoztak a jelölt személyéről. Körülbelül 15–20 esetben nem találtak helyi szinten megfelelő jelöltet, ekkor a központtól kértek és kaptak ajánlást, de ez csak akkor lehetett eredményes, ha a helyi szervek elfogadták az illető személyt. A pártban nem volt fellebbezési fórum, amely megvívózhatta volna a helyi döntést, s egy esettől eltekintve a „politikai fórumok kontrollja elegendő és kielégítő volt”.

Az MDF-ben a helyi szervezetek delegáltak 30 főként egy küldöttest a *Választóköri Egyeztető Fórumokba*, amelyek az egyeztetések után titkos szavazással döntöttek a kiválasztott jelölt személyéről – bizonyos értelemben egy párton belüli korteshadjárat után, amely magában foglalta a jelölt megismerését és megismertetését a választóköri körzettel. Bár a megyei választmánynak vétőjoga volt a VEF döntésével szemben, csak egyetlen esetben élt vele.

Az SZDSZ-ben a *helyi szervezetek* jelöltek, a tagok legalább egyszerű többségének javaslata alapján. Itt is működik felsőbb fórum: az Ügyvivői Testület hagyja jóvá a jelöléseket vagy dönt olyan esetekben, amikor a jelölés nem egyértelmű, vagyis van olyan ellenjelölt, akit a tagoknak legalább 1/3-a támogat. Legfeljebb öt ilyen eset történt, de a csoportnak még akkor is jogában állt, hogy orvoslátért az Országos Tanácshoz forduljon, amire viszont nem volt példa.

A Fideszben is a *helyi csoportok* állították a jelölteket. Mivel egy választási körzetben több helyi csoport is működik, az esetleges konfliktus, vagyis a többes jelölés, forrását a helyi csoportok összhangjának hiánya okozhatja, hiszen ha a körzet nem homogén, különböző háttérű jelöltet tarthatnak kívánatosnak az egyes helyi szervezetek.

Csak három esetben jegyezték fel azonban ilyen helyi alapú konfliktusokat. Egyébként a javasolt személy elfogadása szempontjából döntő szerepe volt a területi választmánynak, amely megoldatlan ügyekben fellebbezési fórumként az Országos Választmányhoz fordulhatott.

Látható, hogy a pártok fontosnak tartották a jelöltállításban a helyi szervezeteket. Kevés olyan esetről tudunk, amikor a helyi javaslatot a párt felsőbb fóruma elutasította volna (illetve az MSZP-nél ez a lehetőség eleve nem volt adott). Ugyanakkor nem kell túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítani annak, hogy a demokrácia formai követelményei megvannak, hiszen, ahogy Epstein más országok tapasztalatai alapján megállapította: „...a helyi pártoligarchia beépített párt-elkötelezettsége központi diktátumok nélkül is az országos pártot szolgálja” (Epstein 1980: 225). Ez is magyarázza, hogy a nemzetközi szakirodalom napjainkban nem annyira a demokrácia fogalomkörében vizsgálja a jelöltállítást, hanem két fő dimenzióban próbálja elhelyezni és tartalmilag értékelni. Az egyik dimenzió a jelöltállítás *központosítottságát*, a másik pedig *intézményesültségét* jelöli. A centralizációról már esett szó: itt kérdés az, hogy a legfelsőbb szintű párthierarchia és a tagság közötti skálán melyik szintnek van döntő szerepe a rekrutációban. Az intézményesültség tekintetében egyrészt vannak erősen formalizált szervezetek, ahol „részletes, bürokratikus, egyértelmű és általános érvényű szabályok alapján működik a folyamat, amit a pártdokumentumok is tartalmaznak”, illetve informális szervezetek, ahol „a nevezési procedura viszonylag zárt, a jelentkezési folyamat lépései ismertek ugyan a résztvevők előtt, de gyakran nem válnak explicitté. A hivatalos szabályozások többnyire de jure, nem pedig de facto érvényűek. A folyamat általában kevésbé bürokratikus, tágabb teret enged a személyi kapcsolatoknak, a patronázsnak” (Norris 1995: 13-14).

A jelöltállítás központosítottsága és intézményesültsége szempontjából a pártok négy csoportba oszthatók: 1. centralizált és formalizált (pl. az osztrák ÖSP, a görög PASOK, a japán LDP), 2. centralizált és informális (pl. a francia UDF és PS), 3. decentralizált és formalizált (pl. a brit Munkáspárt, a német SPD), valamint 4. decentralizált és informális (pl. az amerikai demokraták és republikánusok, vagy a svájci pártok). A vizsgált négy magyar párt véleményünk szerint a harmadik csoporthoz áll legközelebb, bizonyos egyedi sajátosságokkal: amennyiben egyértelmű, hogy a helyi szervezeteknek és kezdeményezéseknek nagyon nagy a szerepük, ugyanakkor viszonylag jól intézményesített a folyamat. Az utóbbihoz azonban hozzá kell tenni, hogy a pártok alapszabályai elég szűkszavúak a rekrutáció tekintetében, nem világos a legelső lépés, vagyis az egyén lehetőségei és a kezdeményezés tere ebben a szakaszban, valamint nincsenek pontosan leírva a vitatott kérdések feloldásának keretei. Valószínűleg előbb-utóbb pontosabb megfogalmazásokra kényszerülnek a pártok, annál is inkább, mert az igazán formalizált szervezetek esetén minden leírt szónak jelentősége van.

Hosszú és bonyolult folyamat, amíg a különböző testületek megtalálják azt az egyetlen jelöltet, akire majd kampányukat építeni tudják. A vizsgált négy párt egyike sem panaszkodott a jelöltek hiányáról, az adott, illetve megcélzott merítési bázis alapján meg tudták találni a potenciális szereplőket. Ennek nem mond ellent, hogy a Fidesz körülbelül tíz körzetben lassan talált jelöltet, és az MSZP-nek szeptemberben még 20 körzetben nem volt jelöltje.

A pártok pontos nyilvántartást vezettek a jelöltállítási folyamat alakulásáról, és rendszeres volt a párbeszéd a vezetés és a helyi fórumok között. A körzetek nagy részében az első menetben többes jelölés volt (az MDF esetében a körzetek 90 %-ában, az SZDSZ-nél előfordult 6–7 jelöltes, gyakrabban 4–5 jelöltes körzet, de általában 2–3 főre szűkült le a többes jelölések köre). Nem csupán a jelöltek száma, de a háttér is érdekes. Sokkal gyakoribb volt az az eset, amikor a korábbi parlamenti képviselőnek nem akadt riválisa, új jelölt viszont nemigen maradt versenytárs nélkül. A több jelölből belső helyi megállapodások, a központtal való egyeztetések, egyéni visszalépések stb. révén keresztül választódott ki a végleges, egyetlen szereplő. A helyi csoportok felfogása meghatározó volt abból a szempontból, hogy hány jelölttel álltak elő az első körben. Egyes helyeken szívesebben tisztázták belsőleg a riválisok közti viszonyokat, míg máshol nyilvánosság elé vitték az összes jelöltet, például az SZDSZ esetében, a személyiségvizsgálat eredményétől téve függővé a döntést. Az egyeztetési folyamat, amely hosszú és fáradtságos, inkább a politikai taktika része, semmint a nagy konfliktusok terepe. Konfliktusok természetesen lehettek és voltak is: például a régi és új jelöltek között (hiszen előfordult, hogy a régi jelölt alulmaradt az újjal szemben, pl. az MDF-ben 15–20 esetben); a körzet heterogenitásából fakadóan az egyes csoportok jelöltjei között; valamint a kívülről javasolt, illetve a belső jelöltek között (pl. az MSZP-ben a BIT-es jelöltek kapcsán). Ezek az esetek azonban nem konkrétan érdekesekek, hanem abból a szempontból, hogy milyen politikai megoldásokkal oldották fel őket.

A jelöltállítási folyamatot időben a legtöbb pártban pontosan tervezték, illetve az az általános feltételekből következett. Legkésőbb 1993 decemberére mindenhol elkészültek a végleges jelöltlisták, s így maradt idő arra, hogy a vesztesek is, a helyzetet tudomásul véve és megnyugodva segíthettek az elfogadott jelölt kampányában.

Az egyéni jelöltek felkészítésének fontos része volt mind a négy vizsgált pártban előkészítésük a képviselői munkára és magára a kampányra, bár a két dolog nem választható el mereven egymástól. A felkészítés jellege pártonként változott. Az SZDSZ-nél több menetben kétnapos csoportos tréningeket tartottak; szintén csoportos felkészítés folyt a Fideszben, mégpedig három szakaszban (a választási program, a személyi hatékonyság fejlesztése és a politikai kommunikáció témaköreiben), az MDF-ben pedig szinte egyénre lebontva folyt a felkészítés, amit környezettanulmány és az egyénre vonatkozó háttérstudomány előzött meg.

A legrövidebb felkészítés az MSZP-nél volt: január végén egy napos, márciusban kétnapos találkozó keretében, ahol elsősorban a párt programjával, kisebb részben a kampány módszertanával foglalkoztak. A kiválasztott jelölteknek a szocialista pártban politikai megállapodást is alá kellett írni, ami lényegében a frakciószabállyal meg egyező tevékenységet és a választási program elfogadását takarta.⁷ Az SZDSZ-ben a párt programját és a frakció alapszabályát elfogadó nyilatkozatot kellett aláírni.

A listás jelöltek

Az egyéni jelöltek kiválasztása mellett természetesen nem elhanyagolható a listás jelöltek rekrutációja sem. Ők eleve nagyobb számban vannak jelen a parlamenten belül, úgyhogy mindenképpen indokolt kiválasztásuk szempontjainak áttekintése, bár nehezebben átlátható területről van szó, mint az egyéniek esetében. Már csak azért is, mert nehezebb meghatározni a rekrutációs alapelveket, a formalizált procedúrák ellenére itt többféle és kevésbé megfogható szempontok érvényesülnek. Az egyéni jelöltek kiválasztásánál világos követelmény volt a választóköri elfogadottság és háttér, olykor a párthoz kapcsolódó egyéb érdekképviseleti motívumokkal kiegészítve (pl. a BIT, illetve az MSZOSZ mint szövetséges szervezetek elismerése az MSZP esetében), a megyei, illetve országos listáknál viszont sokféle feltételre figyeltek az összeállítással megbízott testületek.

A pártokban különböző elképzelések éltek a listák funkciójáról. A szocialista párt szerint a „lista kampányértékkel bír”, ezzel szemben a fideszes vélemény afelé hajlik, hogy a választók ugyan valószínűleg átfutják a pártlistán szereplő neveket, de nem valószínű, hogy az alapján fognak dönteni, inkább magának a pártnak lesz meghatározó szerepe. A lista szimbolikus tartalmának elfogadását az SZDSZ esetében nyilvánvalóan jelzi, hogy az országos lista helyeit maximálisan „kitöltötték”. Az MDF-es vélemény strukturált ebből a szempontból: a listaállításnál számoltak a demonstratív-szimbolikus szerepet betöltő húzónevekkel; azokkal a perspektivikusan fontos tartalékosokkal, akikre üresedés esetén szükség lehet, tehát szerepelniük kell a listán; és a különböző alcsoportokra osztható „egyéb” szereplőkkel, akik eltérő szempontok alapján kerültek a listákra.

A listák összeállításánál is viszonylag jól intézményesült procedúrákat találunk, ami változás az 1990. évi helyzethez képest. Akkor még viszonylag szűk csoportok alkották meg a listákat, és nem is mindig világos elvek alapján. Jó példa a szocialisták esete, ahol 1990-ben lényegében Pozsgay Imre és Nyers Rezső állította össze a listákat (kongresszusi jóváhagyás nem is történt), miközben a listák jelentősége a sajátos választási eredmény miatt nagyon nagy lett.

Mindegyik párt egyetértett abban, hogy jobban ki kell használni a vegyes választási rendszerből adódó lehetőséget, vagyis a jelöltek induljanak egyéni körzetekben is, kiegészítve ezt a listás helyekkel.

Így összességében egy jelölt átlagosan valamivel több mint két helyen szerepelt jelöltként. Az egy jelöltre jutó átlagos indulás a Fideszben a legmagasabb (2,62), ezt követi az SZDSZ (2,42), MDF (2,18), MSZP (2,17), és a nem vizsgált pártok közül a KDNP (2,12), valamint az KFGP (1,93) (Sebestény 1994). Mindegyik párt nagyobb arányban élt ezzel a lehetőséggel, mint 1990-ben.

A többes jelölés legalább két szempontból fontos. Először is, az egyéni szereplés révén kétségkívül megmérettetik a jelölt, ha nem is politikai kvalitása, de legalábbis népszerűsége, vagyis az, hogy mennyire van meg az oly fontosnak ítélt szavazatszerző képessége. Az „oldalágról” való bejutást (csak listán szerepeltetést) a pártok egybehangzóan csak kivételes esetben tartották elfogadhatónak. A másik tényezőre inkább a nemzetközi tapasztalatokból következtethetünk, hiszen Magyarországon még nincsenek olyan hosszú távon vizsgálható trendek, amelyekkel ezt igazolni lehetne: nevezetesen, a jelöltnak nagyfokú biztonságot jelent a kettős jelölés. A német példa tanúsága szerint 1949 és 1976 között folyamatosan csökkent a vesztek aránya a kettős jelöltek között, és utána is lényegesen alacsonyabb volt, mint a csak egyetlen formában indulók körében (Lancaster 1995). Természetesen úgy is megfogalmazható a következtetés, hogy a „fontos” jelölteket a pártok értelemszerűen mindkét formában szerepeltetik, így biztosítva nagyobb esélyt bejutásukra. Ugyanakkor a többes jelölés ellen szól, hogy az egyéni körzetben a képviselői munka olyan többlet feladatokat jelent, amelyeket kormányzati vagy egyéb funkciót betöltő képviselő nehezen tud ellátni. Az egyéni megmérettetést mégis csak kivételes esetekben tartották a pártok elkerülhetőnek. A vizsgált négy párt közül a szocialisták és az MDF, ezenkívül a parlamenti pártok közül még az FKGP és a KDNP sem indították a pártelnököket egyéni körzetben. Mindképpen érdekes, hogy a hat parlamenti párt elnökei, illetve frakcióvezetői közül csupán egy rendelkezik egyéni mandátummal, a többiek mind listás képviselők.⁸

A mienkhez leginkább hasonlító német választási rendszerben a listák összeállításánál fontos szempont a korosztályi és a nemi hovatartozás, a regionális és a politikai egyensúly érvényesítése, illetve az, hogy az igazán fontos jelöltek helye, csakúgy, mint bizonyos csoportok képviselete, biztosítva legyen (Roberts 1988). E szempontok némelyike bevallottan megjelenik a magyarországi pártok listaállítási gyakorlatában is, más szempontok viszont nem szerepelnek.

A vizsgált pártok mindegyikénél valamilyen középszintű szervezet állította össze a területi listákat. A szocialistáknál általában a helyi szervezetek által delegált tagokból álló és többnyire létszámarányos küldöttgyűlés döntött a megyei listáról előzetes jelölőbizottsági munka után, ugyanúgy, mint az egyéni jelöltek esetében. Csak a listavezető személyét kellett egyeztetniük az Országos Választási Bizottsággal, de ez a folyamat is konfliktusmentesen zajlott. Az MDF-ben a megyei választmány volt a döntési fórum, amelynek a választókerületenkénti két főn kívül a listás képviselők és a megyei jogú városok titkárai és a megyei titkár is tagjai. A Fideszben a területi választ-

mány állította össze a listát, amit a Választási Egyeztető Bizottság véleményezett az Országos Választmánnyal mint döntési fórummal a háttérben. Az SZDSZ-ben a választókerületekből delegált tagokból álló Megyei, illetve a Budapesti Egyeztető Testület (amelyben tanácskozási joggal más személyek, például a megyei listás képviselők is részt vesznek) állította össze a listát.

A megyei listák összeállításakor egyes pártok igyekeztek érvényesíteni a területi képviselet szempontjait, hiszen egy megyén belül az egyes területeknek nagyon eltérő érdekei lehetnek. Például az MDF-ben úgynevezett megyei kvóta alapján a körzet nagysága szerint állítottak jelölteket a megyei listára. A Fidesz inkább az egyéni kvalitásokra helyezte a hangsúlyt, ugyanakkor belső megállapodás szabályozta, hogy a megyei elnökök egyben a listavezetők is (így nyerve kettős legitimációt). Az SZDSZ-ben is elzárkóztak attól, hogy a reprezentativitást mint fő szempontot érvényesítsék a listák összeállításánál, ehelyett a szakmai és az erős helyi háttérrel tartották lényegesnek. „A helyi közéletben betöltött szerep fontosabb, mint valamilyen budapesti rang vagy reprezentatív szerepkör” – vallotta az egyik résztvevő. A szocialisták a megyei listák összeállításánál fontos szempontnak tartották a potenciális cserékre való felkészülést, az esetleges utódlási kérdések könnyű megoldását.

Az országos lista tartalmazza talán a legtöbb „politikai üzenetet”, s ennek megfelelően az összállítók is a párthierarchia legfelső szintjein találhatók. Az MSZP-ben például a pártelnök és a Választási Bizottság titkára állítottak össze előzetesen egy országos listát, amelyben igyekeztek figyelembe venni a párton belüli áramlatokat, érdekcsoportokat. A lista lényege a későbbiekben sem módosult, bár történtek bizonyos helycserék. A német és a magyar választási rendszer eltérései megmutatkoznak abban, hogy a német esetben az „egyetlen” (pontosabban tartományi) lista „szívja fel” az összes funkcionális és reprezentativitási problémát, míg a magyar esetben, úgy tűnik, megszűnnek ezek a feladatok a területi, illetve az országos lista között.

KÖVETKEZTETÉSEK ÉS TÁVLATOK

Látható, hogy a vizsgált négy pártban jól intézményesült formák és procedúrák segítették a jelöltállítását. Mindez nagy előrelépés volt 1990-hez képest, amikor gyakran véletlenszerű események befolyásolták a rekrutációt. Megmutatkoztak a jelöltállítás pártszervezeti összefüggései, a kifinomultabb szervezetek működési elvei, és feltárult, hogy az intézményesülés nem pusztán egyetlen átfogó kategória, hanem a kis intézményesülések sokaságából áll össze. A pártszervezeti intézményesülés a jelöltállítási tapasztalatok alapján egyúttal a parlamenti képviselők professzionalizálódásának a lehetőségét is magában hordozza.

Összességében a pártok elégedettek voltak jelöltállításukkal. Erre közvetett bizonyítékul szolgál, hogy a választások utáni pártkong-

resszusok vagy más, értékelésre hivatott fórumok nem módosították az erre vonatkozó szabályokat, mondhatni, nem is volt kérdés a jelöltállítás ügye. A jelöltállítás értékelését általában elválasztották a választási kampány egészétől (általában a kampányt elemezték a pártok), hiszen kevésbé sikeres kampány esetében is lehet szó sikeres rekrutációs folyamatról. A jelöltállítás konkrét értékelését gyakran úgy végezték, hogy a párt adott körzetben elért eredményeit összevetették az egyes jelöltek eredményeivel, s ha azok megközelítően együtt mozogtak, a jelöltállítást sikeresnek tekintették. Egyébként a nyeres önmagában még nem sikerkritérium (bár kétségkívül minden párt célja a potenciális győztes megtalálása), mert az értékeléshez a környezetnek a jelölről alkotott képe és a párt adott körzeti súlya egyaránt hozzátartozik. Ez magyarázza, hogy miért indítottak újra olyan jelölteket is, akik nem nyertek 1990-ben. A jövőben is számíthatunk többször újraindulókra és veszítőkre.

A pártok „komolyan vették” a választásoknak a képviselőjelöltállításra vonatkozó szakaszát, s a vizsgált pártokban egybehangzóan úgy vélekedtek, hogy kiegyenlítettebb politikai helyzetben a jelöltállítás jelentősége tovább nő majd. A párttagság általában felismerte a rekrutáció politikai fontosságát, de a társadalmi visszhang nem volt egyértelmű, pontosabban szólva egyértelműen elutasító volt. Már korábban szembesültünk azokkal az adatsorokkal, amelyek a választóknak a képviselők iránti nagyfokú érdektelenségét tárták föl. Ezt erősítették a konkrét bizonyítékok, miszerint a pártpolitikai háttér és az általános politikai atmoszféra meghatározóbbak voltak a jelölt sikere vagy kudarca szempontjából, mint a jelölt tulajdonságai, beleértve korábbi politikai-választási karrierjét is. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a jelöltállítás nem érdemel figyelmet: pártszervezeti, intézményesülési megfontolásokból is, és azért, amit az egyik interjúalany így fogalmazott meg: „letisztultabb politikai viszonyok között jobban számítanak majd a jelöltek, és nekünk készen kell állni arra a pillanatra”. A magyarországi pártok tapasztalatai már ebben a szakaszban igazolják, hogy a pártok és a jelöltek sorsa sok tekintetben összefügg; mind pozitív, mind negatív értelemben. Feljövőben lévő párt magával tudja húzni a jelölteket, de a potenciálisan jó jelöltek nem feltétlenül hoznak sikert a párt számára.

A parlamenti képviselőjelöltek állításának alapvető feltételeit kutatva az összehasonlító elemzések következtetései (Gallagher 1988) meglehetősen bizonytalanok, és inkább a negatívumokat fogalmazzák meg: nem számít igazán, hogy milyen jogi szabályozások érvényesek (hiszen a korlátozások, „körbeírások” általában jelentéktelenek); ugyanígy jelentéktelen hatása van a kormányzati berendezkedésnek (föderációk rendelkezhetnek nagyon is centralizált jelöltállítási mechanizmusokkal és fordítva); kis szerepe van a pártok ideológiai jellegének is (konzervatív pártok éppúgy lehetnek erősen centralizáltak ebből a szempontból, mint munkáspártok); és a feltételezetténél kisebb a jelentősége még a választási rendszernek is (bár kétségtelen, hogy ennek a tényezőnek a hatása a legnagyobb: az egyképví-

selős körzetekben könnyebb és inkább lokális a jelöltállítás, a több-képviselős körzetekben nagyobb a beleszólása a folyamatba a központi pártszervezeteknek; vagy a preferenciális listás rendszerek tágabb teret engednek a választópolgároknak a véleménynyilvánításra stb.). A magyar helyzet elemzése alapján konkrét kiegészítést tehetünk a nemzetközi szakirodalom megállapításaihoz: a jelöltállításban bizonyosan meghatározó szerepe van a pártrendszer formálódásának; a pártok belső és külső intézményesülése hat a jelöltállítás egész menetére és intenzitására.

Bebizonyosodott, hogy a nagyobb pártok könnyebben találtak jelöltek. Intézményesülési szempontból ez a jelenség úgy is megfogalmazható, hogy minél tökéletesebben kiépült a párt, annál több figyelmet fordít jelöltállítási procedúráira is. Ezzel szemben egy kisebb párt, amely esetleg még a belső intézményesülés gondjaival küzd, nem tud érvényes stratégiát, még kevésbé a jelöltállításra vonatkozó konkrét eszményeket és terveket felmutatni. Ennek alapján a törvényhozások rekrutációjára vonatkozó szakirodalom legalább két tényezővel egészíthető ki az új demokráciák tapasztalata alapján: a) párt intézményesülésének mértéke meghatározó a rekrutációban, b) a párt önképe szintén befolyásolja, hogy milyen típusú jelölteket keres. Ez utóbbi kapcsán kibontakozik a párt intézményesülésének sajátos területe, az öndefiníció, ami kulturális és pártpolitikai mozzanatokat egyaránt tartalmaz. Például a Fidesz 1994-es jelöltállításában már a középgenerációt célozta meg, s ez a váltás a választói bázisában is megmutatkozott.

Kérdés, hogy miként lehet feloldani azt a paradoxont, hogy miközben a jelöltállítás fontos, a jelöltek mégsem fontosak, legalábbis a magyar eset tanúsága szerint. Biztos, hogy nem következtethetünk korábbi szereplésük értékelésére az újráválasztásból, illetve a kudarcból. Pozitív és negatív adatok is bizonyítják, hogy a párt volt a húzóerő az 1994-es választáson, és nem feltétlenül a jelölt. Például a kormány jelenlegi 11 szocialista minisztere közül a miniszterelnök kivételével mindegyik indult egyéni körzetben, és közülük kilencen egyéni mandátumot szereztek, méghozzá többségében ugyanabban a körzetben, ahol 1990-ben nem jártak sikerrel. Kiterjesztve a kört, a jelenlegi szocialista frakcióban 26 olyan egyéni mandátummal rendelkező képviselő található, aki 1990-ben veszített az egyéni körzetben, és közülük 15 győzött ott, ahol a korábbi ciklusban vesztes maradt. A szocialista párthoz tartozás erős biztosítékot jelentett a képviselői mandátum megszerzésére. Ugyanakkor az MDF-ben tíz olyan listás képviselő van, akik egyéni körzetben is indultak, ott veszítettek, és ebből nyolcan ugyanabban a körzetben, ahol 1990-ben megszerezték a mandátumot. (Ugyanez az SZDSZ-ben 12, illetve 10 fő). Mindez azért is érdekes, mert az egyéni mandátumok megoszlásának eredményei döntőek lehetnek a választások kimenetele szempontjából, hiszen, mint közismert, ezen a területen érvényesül leginkább a többségi elv az arányossággal szemben. Így perspektivikusan tehát még fontosabb lesz a képviselőjelöltek rekrutációja: nemcsak a párt önké-

pe és az egyén teljesítőképessége szempontjából megfelelő jelölt kiválasztása tekintetében, de a parlamenti aritmetikára gyakorolt hatás miatt is.

Itt kell megjegyezni, hogy – nem a pártok, hanem az egyének szempontjából nézve – előnyt jelent a korábbi képviselői szerep, legalábbis a jelöltállítási szakaszban. Úgy tűnik, hogy a jelöltek, választások és választók bonyolult kapcsolatrendszerében a magyar választók még mindig a „nagy” politikai célok jegyében vesznek részt: a választásokon rendszerváltozásban vagy teljes és radikális kormányváltásban gondolkodnak. Ennek logikus következménye, hogy azokra a pártokra szavaznak, amelyek látszólag megtestesítik ezeket a célokat. Csepeli a politikai dackorszak folytatását előlegezte meg még a választások előtt egyik értékelésében, s igaza lett, amikor megjósolta az „elutasítás infantilis reakciómódjának” továbbélését (Csepeli 1994: 201). Ugyanakkor a jelöltek szempontjából utólagosan nem erősíthető meg másik vélekedése, miszerint „A politikai választási helyzet eredendő bonyolultságát leegyszerűsítő érzelmi kiindulás logikus folyománya, hogy a választó nem az egyes politikai alternatívákat pontosan és szabatosan megjelenítő pártprogramokra fog figyelni, hanem az azok képviselőjében megjelenő személyek iránt érdeklődik majd” (uo. 202). Mint láttuk, nem volt erős affinitás a jelöltek iránt, a pártpolitika alternatívái és a jelöltekben megmutatkozó alternatívák egyaránt alárendelődtek a rendszerváltó indulatnak.

A közvélemény viszonylagos érdektelenségével markánsan szemben állt a pártelitek és pártaktivisták tudatossága. Joggal vonhatjuk le azt a következtetést, hogy az intézményépítésben és általában az intézményesülésben kiemelkedő a konkrét szereplők viselkedése. A szereplők (pártok, pártelitek) tudatosan keresték a mintát a külföldi társpártoknál (pl. az SZDSZ az angol Liberális Pártnál), figyelemmel kísérték a hazai pártok tapasztalatait és igyekeztek alkalmazkodni a konszolidációs folyamatok keltette igényekhez. A „rossz” jelölt ugyanis nemcsak a konkrét választási kudarc lehetőségét hordozza, de potenciálisan kikezdheti a párt tekintélyét. Ha a választási időszakban a közvéleményt nem is látszott túlzottan érdekelni, hogy valójában kit választ, később a nem kívánatos jelöltek tehetetelt jelentenek a pártnak, arról nem is szólva, hogy gyengíthetik a párt parlamenti teljesítményét, és állandó célpontot jelenthetnek a sajtó és a közvélemény számára.

Az intézményesülés egyik mozzanataként felmerült a professzionális jelölti-képviselői gárda kiépítésének igénye. Bár láttuk, hogy ez abban az értelemben nem történt meg, hogy a képviselők többsége ismét új a parlamentben, mégis a tágan értelmezett szakmai szempontokra koncentráló jelöltállítás az első és meghatározó lépés a professzionális parlament irányában. Ezt nem a pártelitek vagy maguk a képviselők felől fenyegeti veszély (az első esetben határozott szándékok vannak a professzionalizálódásra, a második esetben pedig megvan a hajlandóság és az érdek a parlamenti munka folytatására), hanem a választók felől, akik az elégedetlenségre, a politikai dacra

alapozva adott pillanatban ismét felrúghatják a parlamenti struktúrát. Igaz viszont, hogy ehhez alternatívák kellene, amelyek realitásának megítélése meghaladná e dolgozat vállalt feladatainak körét.

A pártok szempontjából áttekintett rekrutációs problematika következő logikus része a parlamenti következmények vizsgálata lesz. Alapvetően befolyásolja a képviselő tevékenységét, hogy milyen módon került be a parlamentbe, milyen bázisa van választóköri körzetében, mennyire függ a pártelit egyes csoportjaitól, mennyire felkészült szakmailag. Mint láttuk, ezek a kérdések látenszen felbukkantak a jelöltállítás vizsgálata során. Nem feltétlenül, sőt nem elsősorban abból a szempontból fontos ez, hogy mennyire lesznek szavazásaikban pártkövetők az egyes képviselők⁹, hanem abból a szempontból, hogy mennyire válnak igazán karrier-politikussá.

Amint sok más területen, így a jelöltállításban is a következő évek, választások tapasztalatai fogják elmélyíteni ismereteinket, de néhány trend már most jól látszik. 1990-hez képest merőben más, jól felépített és az elíték szándékai szerint intézményesülő képviselőjelölt-állítást találtunk, amiből kivette részét a helyi pártaktivisták csoportja is. Az iránymutató szereplők felismerhető törekvése, hogy a nyugati demokráciák mintái közül a professzionalitásra és a folytonosságra épülő parlamenti struktúra épüljön ki. Ebbe azonban a választópolgároknak, legalábbis négyévente, döntő beleszólásuk lesz. Az a felismerés is megfogalmazható, hogy a professzionalitáshoz – a konkrét jelöltállítási időszakon túlmutatóan – éppúgy hozzátartoznak a parlamenti ciklusban a képviselő és a választóköri körzet közötti eleven kapcsolatok, mint a pártnak és szervezeteinek releváns jelenléte a politika színpadán.

JEGYZETEK

¹ A téma alapirodalmába tartoznak minden bizonnyal a következő művek (betűrendben) Crotty 1968; Epstein 1980; Fowler 1993; Gallagher-Marsh 1988; Norris-Lovenduski 1995; Ranney 1965; Schlesinger 1991. A European Council for Political Research 1995-ös bourdeaux-i konferenciáján is külön szekciót szenteltek a jelöltállítás elméleti és egyes országok tapasztalataira épülő konkrét kérdéseknek. Ezek az anyagok sok érdekes utalással tovább inspiráltak a téma behatóbb tanulmányozására.

² A legutóbbi négy választás eredményeit figyelembe véve a legstabilabb parlamenti eliteteket az Egyesült Államokban (85%), Ausztráliában (80%), a korábbi Nyugat-Németországban (79%), Portugáliában (78%), Írországban (77%), Nagy-Britanniában és Svédországban (76-76%) találjuk, míg a lista alsó felében a legnagyobb fluktuációt Izland (57%), Ausztria (59%), Spanyolország, Norvégia, Kanada és Izrael (egyenként 61%) mutatja (lásd Matland-Studlar 1995).

³ Az MDF, FKGP, MSZP, SZDSZ kampányfelélőseinek rövid jelentéseit lásd *Magyarország politikai évkönyve 1995*.

⁴ Az „esélyes jelöltek” fogalma nagyon hasznos: azokat a képviselőjelölteket takarja, akiknek matematikailag volt esélyük a megválasztásra; ez a két választási cik-

lusban értelemszerűen szinte azonos: 2723 1990-ben és 2767 1994-ben. Mind a fogalomról, mind az adatokról lásd Farkas-Vajda 1991 és Sebestény 1994.

⁵ Az állampolgároknak a képviselőkkel kapcsolatos elvárásairól két érdekes közvélemény-kutatási anyag is készült, 1990-ben, illetve 1993-ban, azzal a gyengével, hogy a kérdésfeltevések különbözősége miatt az adatok többsége nem összehasonlítható. Kissé elnagyoltan következtetésként azt vonhatjuk le, hogy a választópolgárok a jelöltekhez a) kismértékű affinitással (nincsenek erős vélemények gyakorlatilag semmilyen jellemzőjükkel kapcsolatban) és ezt kiegészítve b) viszonylagos „szabadelvűséggel” viszonyulnak, vagyis külső és belső jellemzőiket általában elfogadják (pl. vallás vagy baráti kör). Lásd erről Kurtán et al. 1991; Csepeli 1994.

⁶ Szonda Ipsos 2806 fős mintán, 1994. május 1-2.

⁷ A nyilatkozatok különbözőek voltak a mandátum típusa szerint, de ezenkívül is sokan külön záradékkal egészítették ki a nyilatkozatot.

⁸ Megfontolandó, de itt nem elemezhető jelenség, hogy a nem-parlamentari pártok vezetői közül egyik sem rendelkezett elegendő választói vonzerővel, hogy legalább saját jogán mandátumhoz jusson; hasonlóképpen rosszul végeztek egyéni körzeteikben a lekötendő kormány tagjai.

⁹ Bár a súlyos gazdasági-politikai döntések esetében látható volt, hogy a sokarcúbb, heterogénebb (mert a helyi kezdeményezésnek megvívóhatatlanul teret engedő, ezenkívül egyéb „társszervezetek” jelöltjeinek is helyet adó) frakció másképpen viselkedik, mint kisebb, homogénebb koalíciós partnere.

HIVATKOZÁSOK

- Cain, B.-J. Ferejohn-M. Fiorina 1987. *The Personal Vote, Constituency Service and Electoral Independence*. Harvard University Press
- Crotty, William, J. (ed.) 1968. *Approaches to the Study of Party Organisation*. Boston, MA: Allyn and Bacon
- Csepeli György 1994. „Ki lesz a révész?” és „A választók aktivitása és részvételi hajlandósága”. In Gábor L.-Levender A.-Stumpf I. *Parlament választások 1994*. Budapest: Osiris-Századvég
- Epstein, Leon 1980. *Political Parties in Western Democracies*. New Brunswick, N.J.: Transaction Books
- Farkas E. János-Vajda Ágnes 1991. Az 1990-es parlamenti választások képviselő-jelöltjeinek társadalmi jellemzői. In: Kurtán-Sándor-Vass (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 1991*. 87-99.
- Fowler, Linda 1993. *Candidates, Congress and the American Democracy*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press
- Gallagher, M. 1988. *Conclusion*. In: Gallagher-Marsh (ed.) 1988, 236-250.
- Gallagher, M.-Marsh, M. (ed.) 1988. *Candidate Selection in Comparative Perspective*. London: Sage
- G. Nagyné Maczó Ágnes 1995. A Független Kisgazdapárt kampánya. In: *Magyarország politikai évkönyve 1995*. 141-145
- Gyarmati László 1995. Ha unod a banánt... In: *Magyarország politikai évkönyve 1995*. 136-140.
- Ilonszki G. 1993. Ahogy a dolgok látszanak. A parlament a képviselők szemével. In: Kurtán-Sándor-Vass (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 1993*. 116-130.
- Ilonszki, G.-D. Judge 1994. Képviselő és képviselői szerepek. Elmélet és magyarországi tapasztalatok. *Politikatudományi Szemle* 2., 5-24.

- Jaczkiewicz, Irena 1996. The Polish Parliament in Transition: in Search for a Model'. In: Agh A.-Ilonszki G. (eds.) *The Second Steps. Parliaments and Organized Interests in Central Europe*. Budapest: Hungarian Centre for Democracy Studies
- Katz, Richard S.-Peter Mair 1995. Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics*, (1) 1, 5-28.
- Kurtán Sándor 1994. Wahlen 1994 in Ungarn-Fakten und Fogen. *Budapest Papers on Democratic Transition*, 97.
- Lancaster, Thomas D. 1995. *Moving Upwards, German Style: An Analysis of Parliamentary Candidates from 1949-1990*. Kézirat.
- Magyar Bálint 1995. Az SZDSZ 1994. évi országgyűlési választási kampánya. In: *Magyarország politikai évkönyve 1995*. 151-157
- Norris, Pippa 1995. *Comparative Models of Legislative Recruitment*. Kézirat.
- Norris, Pippa-Joni Lovenduski 1993. If Only More Candidates Came Forward! Supply-side Explanations of Candidate-selection in Britain. *British Journal of Political Science*, (23) 373-408.
- — 1995. *Political Recruitment: Gender, Race and Class in the British Parliament*. Cambridge: Cambridge University Press
- Ranney, Austin 1965. *Pathways to Parliament: Candidate Selection in Britain*. London: Macmillan
- Roberts, Geoffrey 1988. *German Federal Republic: Two Lane Route to Bonn*. In: Gallagher-Marsh (eds.) 1988.
- Schlesinger, Joseph 1991. *Political Parties and the Winning of Office*. Ann Arbor: University of Michigan Press
- Sebestény István 1994. *Parlamenti képviselőjelöltek 1994-ben*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
- Szabó Tamás 1995. MDF – egy végre nem hajtott kampány. *Magyarország politikai évkönyve 1995*. 146-148
- Szekeres Imre 1995. Magyar Szocialista Párt. In: *Magyarország politikai évkönyve 1995*. 149-150

BALOGH LÁSZLÓ

A PDS és az MSZP szerepe a rendszerváltás időszakában

A tanulmány komparatív politológiai és szociológiai eszközökkel kívánja elemezni a németországi Demokratikus Szocializmus Pártja (PDS) és az MSZP, illetve a két elődpárt, a Német Szocialista Egységpárt (SED) és az MSZMP szerepét a rendszerváltás időszakában. Konkrétabban a következő kérdésekre próbál választ adni:

1. Milyen közös és eltérő ismérvekkel jellemezhető a Honecker- és a Kádár-korszak politikai rendszere?

2. Melyek az átmenet sajátosságai az NDK-ban és Magyarországon? A PDS és az MSZP helye és funkciója az átmenetben. Természetesen hosszabb folyamatról van szó, ezért célszerű jelentősebb csomópontok köré rendezni a vizsgálatot:

- a) a rendszerváltás kezdete,
- b) az 1990-es parlamenti választások,
- c) az 1994-es parlamenti választások.

1. A HONECKER- ÉS A KÁDÁR-KORSZAK POLITIKAI RENDSZERÉNEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Ami a rendszerváltást megelőző időszak politikai berendezkedését illeti, mindkét politikai rendszert az alábbi ismérvek jellemezték:

1. A társadalmi alrendszer meghatározó eleme a politikai alrendszer volt, amely lényegében minden más alrendszer viszonylagos önállóságát megszüntette, és csak a politikai alrendszer felől épült ki közvetítő mechanizmus.

2. A politikai alrendszert a pártközpontú, monopolisztikus hatalmi mechanizmus jellemezte.

3. A döntési hatáskörök túlzott vertikális centralizációja szorosan összekapcsolódott a horizontális központosítással.

4. A társadalmi rendszer átpolitizáltsága jelentősen felduzzasztotta az adminisztratív szabályozás feladatait, ami szükségszerűen hatalmas méretű bürokrácia működtetését igényelte.

5. A szocialista termelési módra jellemző redisztribúció, amelyben a többlettermék társadalmi elsajátítása egy tervirányító központ megszervezése és működtetése révén történt. A redisztribúció átfogta a társadalmi élet valamennyi területét és a hatalmi elit legfontosabb privilégiuma volt.

6. A döntéshozatali mechanizmus minden szintjét átfedte a személyi függőségi rendszer.

Az összehasonlító elemzés ugyanakkor hangsúlyosabbá teszi az egyedi vonások feltárását is, ezáltal válik a kép teljessé. A továbbiakban ezek közül szeretnék néhány fontosabbat kiemelni.

Az egyik ilyen ismérv a pártközpontú, monopolisztikus hatalmi mechanizmussal függ össze. Noha mind a két rendszerben a Politikai Bizottság a legfelső döntéshozó testület, működésükben jelentősebb eltérések is megfigyelhetők. A keletnémet rendszer minden fontosabb vagy annak minősített kérdésben a PB kezében koncentrált a döntéshozatalt, ezzel szemben a magyarországi gazdasági döntéshozatal decentralizáltabb volt, és a kormány is szélesebb hatáskörrel rendelkezett az érdemi döntéshozatalban. Emellett a Német Szocialista Egységpart Politikai Bizottsága szertartásos légkörű ülésein sokkalta kevésbé alakulhatott ki szabad vita, mint az MSZMP Politikai Bizottságában. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a keletnémet politikai centrum sem a vezetésen belül, sem a társadalmi nyilvánosság előtt a legcsekélyebb hajlandóságot sem mutatta a társadalmi problémák őszinte megvitatására és mereven ragaszkodott a honeckeri neosztálinista irányvonalhoz. Az erőszak különböző formáit részesítette előnyben – ami abban is megmutatkozott, hogy a mindenkori állambiztonsági és honvédelmi főnök funkciójánál fogva tagja volt a PB-nek. – Általánosságban ezek a formák kifinomultabbak voltak, mint például Albániában vagy Romániában. Ez a rendszer tehát a magyarhoz képest kevésbé volt rugalmas és alkalmazkodókép, amit az is alátámasztott, hogy a többi „legálisan működő” pártnak (CDU, LPD stb.) és a keresztény egyházaknak csupán minimális mozgásteret engedélyezett.

A magyar politikai rendszer toleránsabb volt, kezdeményezte a párbeszédet akár az egyházakkal, akár az ellenzéki csoportosulásokkal, de csak addig, amíg ez nem veszélyeztette a „szocialista rendszer” alapjait. S nem riadt vissza az erőszak eszközeinek alkalmazásától sem, ha szükségesnek látta (összességében a magyar rendszer is kifinomultabb módszereket alkalmazott). Itt szeretném azt is megjegyezni, hogy a Kádár-rendszert az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején a kemény represszió jellemezte, és másfelől a honeckeri vezetés a hetvenes évek elején a későbbiekhez képest toleránsabb és nyitottabb volt.

A represszív totalitárius keletnémet hatalmi mechanizmus merevségét és egyben a politikai folytonosságot példázza az alábbi táblázat, amely azt mutatja, hogy a csúcseleit szintjén a magyar paternalista totalitárius modellhez képest sokkal kisebb volt a mozgás.

1. táblázat

Mozgások a csúcseleit szintjén 1970–1987 között

	hivatalviselés közben hunyt el	lemondás, leváltás	új személyek a vizsgált időszakban	
	(fő)	(fő) (%)	(fő)	%
MSZMP				
PB	1	13 48,1	14	51,9
Titkárság	1	12 57,1	14	66,7
SED				
PB	8	5 12,5	19	47,5
Titkárság	3	6 31,5	9	47,4

Forrás: A *Népszabadságban* és a *Neues Deutschlandban* megjelent hivatalos kommunikék a személyi változásokról. A két lap 1970–1987 közötti számainak folyamatos elemzése alapján összegeztem a fenti adatokat.

A másik egyedi ismerv a nemzettudat problémájával függ össze. A két német állam közötti párbeszéd feltételeinek kialakulásával – a hatvanas évek legvégén – felértékelődött a nemzetfogalom jelentősége. Mivel a Német Szövetségi Köztársaság akkori politikai vezetése, reális politikai helyzetértékelés alapján, elismerte a két német állam létét,¹ a német egység már nem az egységes német államot jelentette, hanem az ezt követően is megkérdőjelezhetetlen egységes német etnikai közösséget. A németeket eszerint a közös nyelv, a közös történelem és összetartozás, továbbá a második világháború okozta megosztottság közös sorsa köti össze.

A két német állam nemzetközi jogilag is rögzített megosztottsága és a nyugátnémet nemzetfogalom állásfoglalásra kényszerítette a keletnémet vezetést is. A szocialista német nemzet marxista-leninista fogalmának megalkotója, A. Kosing abból indult ki, hogy különbséget kell tenni az etnikai nemzetiség és a nemzet között. Kétségtől ő is elismerte, hogy a nemzetiség egyik ismérve a nemzetnek, de azt is hangsúlyozta, hogy „nem lényegi”. Szerinte a nemzetiség történelmileg megelőzi a nemzetet. A német erkölcs társadalmi létformáját két különböző, alapelveiben és alaptartalmában egymással lényegileg ellentétes nemzetben jelölte meg. Nem tagadta azt sem, hogy ez a helyzet történelmi kivétel, de úgy vélte, nem ellentétes a történelmi fejlődés törvényszerűségeivel (Kosing 1976: 25, 50–54).

Ez a koncepció a továbbiakban a honeckeri politika elméleti megalapozására szolgált és összekapcsolódott a „szocialista hazafiság” gondolati rendszerével. A német etnikai közösség eszméjével szemben megjelent tehát az „NDK-s nemzettudat”, amely elsődlegesen

szelektív történelmi tudat, ahogy Honecker megfogalmazta: a német történelem „haladó és humanista” hagyományainak örököse.²

Azt hiszem, jogosan tehető fel a következő kérdés: vajon mennyiben fogadták el a keletnémet állampolgárok a nemzet hivatalos fogalmát, mennyiben azonosultak az „állampolgárság – NDK, nemzetiség – német” formulával, s egyáltalán, mennyiben volt presztízse az „NDK-s szocializmus”-nak a honeckeri korszakban. Egy 1984-es szociológiai felmérés³ szerint az NSZK-ba kivándoroltak ötven-ötven százalékos arányban indokolták távozásukat *politikai* (egyet nem értés a totalitárius politikai rendszerrel), illetve *anyagi* (vonzóbb volt számukra az NSZK kínálta életminőség) okokkal. Ez az értékelés ugyanakkor az NDK-ban maradtak többségére is jellemző volt, bár – ritka kivételektől eltekintve – nyíltan nem fogalmazódhatott meg (erről később még lesz szó). Az 1953-as népfelkelés leverése, a szovjet katonai jelenlét, a keletnémet elit merev politikája, az erőszak vagy az alkalmazásától való állandó félelem, illetve a kelet-közép-európai mércével relatíve kiegyensúlyozott életkörülmények (szociális helyzet, élelmiszerellátás) hatására *kettős tudat* jellemezte az átlagpolgárok többségét. Látszólag, szavakban elfogadták a totalitárius rendszert, a hivatalos nemzetfogalmat, ugyanakkor politikai tudatukat a nyugatnémet jóléti modell, a német egység gondolata és ezzel összekapcsolva az orosz-szovjet-ellenesség határozta meg.

Magyarországon lényegesen más volt a helyzet. A Trianon okozta traumát tovább mélyítette a második világháborús vereség, a visszacsatolt területek újbóli elvesztése. Egyes társadalmi rétegeknek – mindenekelőtt az idősebb generáció egy részének, de sok középkorúnak és fiatalnak is – a politikai tudatában fontos helyet foglalt el Trianon revíziójának szükségessége és a magyarországi és a határon túli magyarság összetartozása a közös nyelv és a közös történelmi múlt alapján. Magyarságtudatukat nem befolyásolta a szocialista hazafiság hivatalos ideológiája, mint ahogyan a magyar társadalom többsége sem fogadta el, s ez az elutasítás többnyire orosz-, illetve szovjetellenességgel is párosult – nyíltabb vagy kevésbé nyílt formában, a paternalista totalitárius rendszer engedékenységtől függően. S még annyit: a hetvenes évekbeli kiegyensúlyozott életkörülmények – természetesen ez is relatíven, kelet-közép-európai mércével igaz – és egyes politikai jogok – persze megint nem nyugati mércével – garantálása (pl. utazási lehetőségek) nagyobb legitimitást biztosított a Kádár-rendszernek a honeckerihez képest. A nyolcvanas évek elejétől fapoztatható és tendenciájában erősödő gazdasági válság azonban fokozatosan gyengítette a magyar rendszer presztízsét.

A harmadik egyedi ismérv a hadsereg eltérő súlya a két politikai rendszerben. Kétségtelenül azonos funkciója volt a hadseregnek mindkét rendszerben, mindenekelőtt a rendszer belső stabilizálása, valamint az ország és a szocialista világrendszer védelme, illetve kiterjesztése. Ugyanakkor már a hatvanas évek közepétől látni lehetett a szovjet, a lengyel, a csehszlovák és a keletnémet hadsereg közötti együttműködés megerősödését, amit a négy ország katonai-földrajzi

helyezte, a NATO fő erőivel szembeni közös feladatok és Románia különutas politikájából eredő teendők indokoltak. Az 1968-as csehszlovákiai forradalom után tovább szilárdultak a kapcsolatok, amelyek a politikai-katonai együttműködésre és a stratégiai-katonai-ipari termelésre egyaránt kiterjedtek. A csehszlovákiai események készítették a szovjet vezetést arra, hogy a Varsói Szerződés északi szárnyának (NDK, Lengyelország, Csehszlovákia) nagyobb katonai súlyt adjon a délihez (Magyarország, Románia, Bulgária) képest, ami érthető is, hiszen az északi szárny katonai-stratégiai szempontból jelentősebb volt, és az 1968-ashoz hasonló politikai megrázkódtatások jobban veszélyeztették a Szovjetunió térségbeli érdekeit a NATO fő erői hatósugarában.

2. A RENDSZERVÁLTÁS

2.1. A rendszerváltás kezdete Kelet-Németországban és Magyarországon

Kelet-Németországban a totalitárius modell alapjaihoz való feltétlen ragaszkodás a gazdaságban tartós strukturális válságot eredményezett. Ez szervesen összekapcsolódott a felszín alatti társadalmi-politikai elégedetlenség felizzásával a nyolcvanas évek legvégén, s egyúttal megalapozta a változtatási igénnyel fellépő *polgári kezdeményezések* – amilyen a „Kezdeményezés a Békéért és az Emberi Jogokért” – *térnyerését*. Ezekből és mellette csekély tömegbázissal rendelkező, elsősorban a keresztény egyházak által biztosított féllegális keretek között működő csoportokból szerveződtek meg többségükben azok a politikai mozgalmak és pártszerű csoportok, amelyek élére álltak az 1989. őszi tömegakcióknak. A végső lökést a rendszerellenes tömegmozgulások kirobbanásához részben az országot illegálisan elhagyók áradata⁴ és a nagykövetségek megszállása (1989 késő nyarán), részben a hönckeri vezetés rugalmatlan politikája és a *SED-en belüli reformkommunista erők gyengesége és szervezetlensége* adta meg. Természetesen a gorbacsovi reformpolitika, a Szolidaritás elsőprő győzelme az 1989-es lengyel parlamenti választásokon és a magyarországi reformfolyamat kedvező külső feltételeket teremtett a keletnémet fordulat számára.

1989. szeptember elején indult el Kelet-Németországban az a politikai földcsuszamlás, amely kezdetben az ország néhány centrumára (pl. Lipcse) korlátozódott. Gorbacsov október 6-ai látogatását követően azonban már az egész országban általánossá váltak a tömegakciók. Az *alulról szerveződő demonstrációkkal egyidőben formálódtak ki a korábbi polgári kezdeményezésekből azok a politikai mozgalmak* – mint például az Új Fórum – és pártszerű csoportok – például a szociáldemokrata párt –, amelyek a keresztény egyházakkal együttműködve élére álltak a békés tömegdemonstrációknak. 1989. novem-

ber végére sikerült megtörni a monopolisztikus hatalmi rendszert, s ezzel párhuzamosan tendenciaszerűen csökkent a tömegakciók száma.

Hangsúlyozni szeretném azt is, hogy a SED reformerői csak Gorbacsov októberi látogatását, s ezzel párhuzamosan Honecker leváltását követően kezdték fokozatosan átvenni a kezdeményezést. Ezt jelezte a két Berlin közötti szabad átjárás biztosítása november 10-étől. Tevékenységüket az 1990. márciusi parlamenti választásokig elsősorban az a cél vezérelte, hogy minél kedvezőbb feltételeket teremtsenek a megreformált szocializmus számára.

1989 decemberétől a *kerekasztal-tárgyalások* váltak a politikai mozgások elsődleges színterévé – egy-egy jelentősebb tömegakcióval párosulva. A kerekasztal megalakulásával – első ülését 1989. december 7-én tartotta – és a parlamenti választásokig tartó működésével a hatalmi küzdelem immár intézményesült. Az utcai tömegakciókat a *tárgyalásos, párbeszédese forma* váltotta fel. Ez a fórum mindvégig a *legfelső döntéshozó testület* funkcióját töltötte be, amit mindenekelőtt a parlamenti választások időpontjának eldöntése igazolt. A kerekasztal a Német Szocialista Egységpárt/Demokratikus Szocializmus Pártja (később elhagyták a kettős név első felét) és szövetségesei – például a Szabad Német Szakszervezeti Szövetség –, valamint a vele szemben álló, különböző eszmei-politikai alapállású politikai erők közötti tárgyalások fóruma volt.⁵

A kerekasztal-tárgyalások folyamatában döntő jelentőségű volt Gorbacsov bejelentése Hans Modrow kormányfő 1990. január 30-ai moszkvai látogatása alkalmával, miszerint *a Szovjetunió nem ellenzi a német egység megteremtését*. A társadalmi mozgások hátterében eddig is kitapintható nyugatnémet aktivitás ezt követően alapvetően befolyásolta az eseményeket. 1989. november végéig a különböző *reformszocialista politikai csoportosulások* – közülük is kiemelkedett az *Új Fórum* – uralták a politikai színpadot, de az év végére – különösen pedig Gorbacsov nyilatkozata után – helyüket fokozatosan a nyugatnémet támogatást élvező pártszerű csoportok (SPD, CDU-D, DSU, DA, LDP-D, FDP, DFP) vették át. A Német Szocialista Egységpárt, majd a Demokratikus Szocializmus Pártja reformelkötelezettségű csoportjai csak 1989. novemberétől játszottak komolyabb szerepet, befolyásuk, hatóerejük azonban nem érte el a *reformszocialista, majd később a nyugatnémet támogatással politizáló szerveződések meghatározó szerepét*. Gorbacsov 1989. október elejei látogatása fontos lökést adott ahhoz, hogy egyáltalán nyíltan megjelenhessenek a SED reformerői. Pedig a Honecker helyébe kinevezett Egon Krenz a reformerek szempontjából nem is a légsikeresebb választás volt, hiszen személyében a reformvonalat csak kényszeredetten vállaló vezető került a párt élére. A november 18-án miniszterelnökké megválasztott Modrow – aki már korábban is nyíltan állást foglalt a reformok mellett – sokkal inkább megfelelt a reformelvárásoknak. A párt megújítására tett kísérletek közül fontos volt Krenz leváltása 1989. december 3-án, majd a SED rendkívüli kongresszusának első fordulójában (1989. december 8-9.) a reformerők egyik

vezető képviselőjének, Gregor Gysi ügyvédnek pártelnökké választása. A Gysi-Modrow kettős koncepcionálisan is változtatásra törekedett, amit egyrészt a névmódosítás (Német Szocialista Egységpárt – Demokratikus Szocializmus Pártja, majd később csak Demokratikus Szocializmus Pártja), másrészt a „demokratikus szocializmus” értékeinek elfogadása jelzett a rendkívüli kongresszus második fordulójában (1989. december 16-17.). Valójában azonban a párton belül egy reformszocialista, egy szociáldemokrata és egy konzervatív irányvonal rajzolódott ki a reformszocialisták hegemoniája mellett. A tulajdonviszonyok terén a párt a termelési eszközök közösségi tulajdonát tartotta a jövőre nézve is meghatározónak, ami a reformerők és a baloldali szociáldemokraták álláspontját tükrözte. Ezzel párhuzamosan megindult a párton belüli erőzói is: 1989. december elejétől 1990. január közepéig 2,3 millióról kb. 1,2 millióra csökkent a tagságszám, s ez a folyamat később is folytatódott. A kilépők között nemcsak konzervatívok és arctalan karrieristák találhatók, hanem valódi reformelkötelezettségűek is, így például 39 drezdai – a kerekasztal munkájában részt vevő W. Berghoferrel az élen – akik nem hittek a párt megújíthatóságában.

Az NDK-ban tehát alulról indított s fokozatosan többszázazessé, többmillióssá vált tömegakciók – amelyek irányításában a reformszocialista erők együttműködtek a keresztény egyházakkal – roppantották szét a paternalista totalitárius rendszer hatalmi gerincét, s kényszerítették tárgyalásra az uralkodó pártot. Ezzel szemben Magyarországon kisebb szerepük volt a tömegmozgalmaknak, bár hazánkban is sor került jelentősebb tömegeket megmozgató akciókra 1989. márciusában és júniusában. A két ország közötti eltérés elsősorban azzal magyarázható, hogy az NDK-hoz képest kedvezőbb életkörülmények a hetvenes években – a romló tendencia ellenére is – toleránsabbá tették a rendszert, s a reformerők nyíltabb jelenléte az MSZMP-ben kedvezőbb körülményeket teremtett a rendszerváltás számára. Ezáltal Magyarországon békésebb, kevesebb megrázkódtatással járó, párbeszédes, tárgyalásos átmenet bontakozhatott ki, amelynek során mindvégig, az 1990. tavaszi parlamenti választásokig, kiemelkedő szerepe volt az MSZMP, majd az MSZP reformcsoportjainak és a különböző eszmei-politikai alapállású ellenzéki erőknek. Ezzel szemben az NDK-ban csak az alulról jövő tömegakciók kényszerítő hatására, utólag indultak meg a tárgyalások, amelyek során már a SED, majd a PDS is aktív szerepet játszott, de ez nem érte el az MSZMP, majd az MSZP aktivitásának szintjét.

A nyolcvanas évek második felétől, s különösen az 1988. májusi pártértekezlet után, tendenciaszerűen erősödött a reformerők befolyása az MSZMP-ben. Azonban még 1989 első felében is az ún. *defenzív liberalizmus koncepciója* bizonyult meghatározónak az állampártban, ami lényegében a fegyelmezett, rugalmas visszavonulás elmélete volt. Ez gyakorlatilag azt tartalmazta, hogy be kell fagyaszteni a magyar társadalom politikai megszerveződését, s amennyiben ez nem lehetséges, akkor minél több korlátot kell állítani a független

politikai kezdeményezések megszerveződése elé. A lényeg tehát az volt, hogy megkíséreljék fenntartani azokat az egyezkedési formákat, amelyek a Kádár-korszakban alakultak ki, s amelyek csaknem korlátlan ellenőrzési lehetőséget biztosítottak intézményi keretek között az MSZMP vezető szervei számára.

Részben a külső körülmények – így például a Szolidaritás és a Lengyel Egyesült Munkáspárt közötti tárgyalások megindulása 1989 februárjában –, részben a belső helyzet változásai – az ellenzéki erők növekedése, szervezettebbé válása, a társadalmi elégedetlenség fokozódása az életkörülmények romlása miatt, ami a mélyreható politikai-gazdasági reformok elmaradásával magyarázható – előretörési lehetőséget biztosítottak az MSZMP reformerőinek. Befolyásuk növekedését mindenekelőtt a többpártrendszer elfogadásáról szóló KB-határozat igazolta 1989 februárjában. Napirendre került a *kompromisszumos hatalommegosztás reformkonceptiója*, amelyet 1989 májusáig tekinthetünk irányadónak az MSZMP-ben. Ez a megközelítés már kezdte „emberszámba venni” az ellenzéki szerveződések, hajlandónak mutatkozott közvetlen tárgyalópartnerként elfogadni azokat, de a tárgyalások során arra törekedett, hogy az MSZMP hegemóniáján nyugvó többpártrendszer és hatalmi rendszer jöjjön létre.

Az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) 1989 márciusában megindult tárgyalásain azonban – hosszas viták után – végül is elvetették ezt az alternatívát és egységes álláspontként elfogadták az „*átmenet a demokráciába egy menetben*” koncepciót. Ez elvetett minden közbülső, kompromisszumos alternatívát és a szabad választások feltételeinek megteremtését tartotta elsődleges feladatnak. Az MSZMP-ben május végére az a vélemény kerekedett felül, hogy el kell fogadni ezt a javaslatot, s alá kell írni az ellenzékkel folytatandó tárgyalások megindításáról szóló megállapodást.

A *kerekasztal-tárgyalások* 1989. június 10-én kezdődtek meg, amelyeken egyrészt az MSZMP, másrészt az ellenzéki szerveződések⁶, mint egyenrangú felek, harmadrészt pedig az MSZMP és a táborához tartozó – az EKA nyomására egyértelműen szűkebb hatáskörrel rendelkező – politikai erők (pl. a DEMISZ) vettek részt. A tárgyalások többek között jelezték, hogy az állampártban korántsem alakult ki egységes álláspont a követendő politikát illetően, továbbra is küzdelem folyt a defenzív liberalizmus, a kompromisszumos hatalommegosztás és a teljesen szabad választások hívei között. A nyár folyamán azonban fokozatosan háttérbe szorultak a konzervatív erők, bár tényleges háttérbe szorításuk csak az MSZMP októberi kongresszusán történt meg, s fokozatosan előtérbe kerültek azok a Pozsgay Imre vezette reformkommunista erők, amelyek – a megváltozott körülmények hatására – a kompromisszumos hatalommegosztás újabb változatát képviselték. A szeptemberi megállapodás egyrészt az MSZMP említett reformcsoportjai és az MDF kompromisszumkész irányvonala közötti kiegyezésnek tekinthető, ami inkább a Szolidaritás és a Lengyel Egyesült Munkáspárt 1989-es kerekasztal-tárgyalásainak megoldásához közelített, mint a keletnémet tárgyalásokon szü-

letett megállapodáshoz. Utóbbi ugyanis a feltételek nélküli szabad választásokról döntött, előbbi viszont a Szolidaritás és a LEMP közötti kompromisszumos hatalommegosztásról. Az 1989. szeptemberi magyar megállapodás egyrészt elfogadta a szabad parlamenti választások koncepcióját, másrészt azonban összekapcsolta ezt egy széles hatáskörrel felruházott köztársasági elnöknek a választásokat megelőzően, még 1989 őszén közvetlen úton történő megválasztásával. Emögött felsejleni látszott a később kétoldalú egyeztetések útján rögzített megállapodás, miszerint az MSZMP megkapja a köztársasági elnök pozícióját, az MDF pedig a miniszterelnöki funkciót (Antall József).

Az 1989. novemberi népszavazás azonban – ha egészen minimális különbséggel is – megghiúsította ezt a megállapodást, lehetetlenné tette a köztársasági elnök közvetlen választását, s utat nyitott a szabad, kompromisszumok nélküli választások számára. Ennek időpontját a politikai szerveződések, pártok 1989. december 8–10-e között megrendezett tárgyalássorozata konkretizálta 1990. március 25-ében. Ez a döntés az SZDSZ, a FIDESZ, az MSZDP és az FKGP politikai szándékainak sikerét jelentette.

Az első szabad parlamenti választások megtartását az is megelőzte, hogy intézményesítetten is háttérbe szorultak a konzervatív erők az MSZMP-ben. E tekintetben kiemelkedő fontosságú volt az állampárt 1989. októberi kongresszusa. A kongresszuson háttérbe szorultak a Grósz–Fejti vezette konzervatív erők, s előtérbe kerültek azok a reformerők, amelyek elfogadták vagy a kompromisszumos hatalommegosztás Pozsgay-féle változatát, vagy a tiszta parlamenti választások koncepcióját. Ez tehát korántsem jelentette azt, hogy az immár Magyar Szocialista Párt néven szereplő párt tisztán szociáldemokrata párttá vált volna, amit a kongresszuson elfogadott demokratikus szocializmus koncepciója sugallt. Az MSZP továbbra is gyűjtőpárt maradt, amely valóban a szociáldemokraták (Vitányi), a kompromisszumos reformkommunisták (Pozsgay) és a (csökkenő számú) konzervatívok csoportjait foglalta magába.

2.2. Az 1990-es parlamenti választások

Kelet-Németországban a represszív totalitárius modell lényegében kizárta a pártokhoz való kötődést, kikristályosodott párttagsági, illetve szavazói bázis kialakulását. *Ennélfogva a választópolgárok magatartását 1990-ben rövid távú megfontolások határozták meg, mégpedig elsősorban a jobb életkörülmények, a gazdasági-szociális értelemben vett javulás reménye.* A választási eredmények azt igazolták, hogy a szavazópolgárok többsége az NSZK-ban kormányon lévő CDU-CSU támogatta választási koalícióban⁷, a „Szövetség Németországért” néven együttműködő pártokban látta ennek legnagyobb garanciáját, s természetesen emögött Európa legerősebb gazdaságát. A választópolgárok többsége azt remélte, hogy a „Szövetség Németországért” koalícióra történő szavazás rövid távon azt eredményezi,

hogy az áhított NSZK-beli életkörülményeket éri el, még ha a fel lendülés átmenetileg munkanélküliséggel és áremelkedésekkel jár is együtt.

A márciusi parlamenti választásokon *viszonylag jól szerepelt a Demokratikus Szocializmus Pártja: 16,3%-ot ért el.* Számos specifikum állapítható meg választási eredményeinek politológiai-szociológiai elemzése alapján. Az egyik legjellemzőbb ezek közül, hogy a munkásság többsége elfordult a PDS-től, ami egyértelműen azzal magyarázható, hogy elődpártjának a totalitárius rendszerben betöltött funkciója miatt ezt a pártot tették felelőssé azért, hogy bár szavakban állandóan, ténylegesen kevésbé képviselte érdekeiket. A 11,9%-os munkástámogatást a regionális adatok is alátámasztották, ugyanis a nagy munkáslétszámú déli tartományokban (Thüringia 11,2%, Sachsen 13,3%) sokkal gyengébben szerepelt a párt, mint az északiakban (Mecklenburg-Elő-Pomeránia 22,4%, Brandenburg 18,4%). A PDS az értelmiségiek körében kapta a legnagyobb támogatást (31,0%).⁸ E körbe azok a csoportok tartoztak, amelyek a köz igazgatásban, az igazságszolgáltatásban, a tömegtájékoztatóban, a tudományos életben és a pártapparátusban töltöttek be vezető funkciókat, s ezáltal vagy az elit tagjai voltak, vagy egyéb, szintén jó anyagi körülményeket biztosító posztokat foglaltak el. Számukra kizárólag a Demokratikus Szocializmus pártja kínált lehetőséget társadalmi helyzetük fenntartására. Elsősorban körükben fogalmazódott meg az „NDK-identitástudat”, az önálló államiság gondolata. De más társadalmi rétegek – többnyire a fiatalabb generációk – egy része is elutasította a német egyesülést. A nők, a fiatalabb és a középkorú (39 éves korig) szavazók jelentős számban adták voksukat a PDS-re. A párt egész múltjából törvényszerűen következett, hogy főként a nem-vallásos választópolgárok szavazatait nyerte el (nem-vallásos 24,6, evangélikus 4,9, katolikus 4,5%)⁹.

A Demokratikus Szocializmus Pártja – minden őszinte és kevésbé őszinte megújulási törekvése ellenére – ilyen rövid idő alatt nem társízhatta el magát a múlt káros örökségét. A szavazók többsége – reá hárítva a múlt valamennyi hibáját – végül is ellene szavazott. Ugyanakkor ezt a pártot támogatták a jelentősebb, új, baloldali orientációjú tömörülések (pl. Új Fórum) mellett a leginkább tudatos szavazók, közöttük nagy számban értelmiségiek.

Az 1990. májusi helyhatósági választások és az 1990. decemberi össznémet választások megerősítették a vázolt politológiai-szociológiai elemzést¹⁰.

Magyarországon az 1990. márciusi parlamenti választásokon a választópolgárok többsége elutasította a „létező szocializmus”-t, azaz a korábbi paternalisztikus totalitárius modellt, megerősítve az 1989. novemberi népszavazás eredményét, amely szerint a szavazók több mint 95 százalékos többsége a rendszerváltásra voksolt. Egyértelműen kisebbségben maradtak azok a pártok, így az MSZP is, amelyek valamilyen „közbülső” alternatívát fogalmaztak meg – ez a Magyar Szocialista Párt esetében a demokratikus szocializmus koncepcióját

jelentette. A szavazási eredmények elemzése alapján egyértelműen megállapítható, hogy a szavazáson részt vevők körülbelül 80 százaléka a nyugati demokráciák modellje mellett szavazott, minden más orientációt elutasítva.

A parlamenti választások eredményei azt is igazolták, hogy a választópolgárok többsége egyértelműen ellenállást tanúsított a zárt ideológiákkal szemben, s mintegy 65 százalékuk azokra a pártokra adta voksát, amelyek nyitottak voltak. Egyébként ezek közé a pártok közé tartozott az MSZP is. A szavazási eredmények értékelése azt is jelezte, hogy az MSZP szavazóbázisa elsősorban a városok, az értelmiség és a negyven év fölöttiek körében található.

A kelet-németországi és a magyarországi parlamenti választások összehasonlító elemzése alapján megállapítható, hogy sem a volt NDK-ban, sem Magyarországon a választópolgárok jelentős része – a nyugati modellhez való vonzódása ellenére – nem rendelkezett kikristályosodott értékorientációval, amikor a korábbi totalitárius modell ellen szavazott. Ez az eredmény azért is érdekes, mert Magyarországon az NDK-hoz képest kedvezőbbek voltak az életkörülmények és enyhébb volt a rendszer totalitárius jellege. A választópolgárok többsége azonban a változások garanciáját nem a PDS-ben, illetve az MSZP-ben látta. Mind a volt NDK-ban, mind Magyarországon a szavazók zöme az *utódpártokat tette felelőssé – jogosan vagy kevésbé jogosan – a totalitárius modell negatívumaiért.*

További hasonlóság az is, hogy mindkét utódpárt bázisában komoly szerepet játszottak az értelmiségi csoportok és a városi szavazók¹¹.

Mind a volt NDK, mind Magyarország esetében kialakulatlan választói magatartással van dolgunk; általában egzisztenciális érdekek motiválták a szavazók döntését, nevezetesen az életkörülmények rövid távú javítása. Amíg azonban a volt NDK esetében ezt a nyugatnémet háttérrel rendelkező politikai erőktől várta a szavazópolgárok többsége, addig ez értelemszerűen Magyarországon nem fogalmazódhatott meg. Továbbá, amíg – összhangban a magyarországihoz képest kedvezőtlenebb életkörülményekkel – *Kelet-Németországban a mintaértékű NSZK életkörülményeiben látta a választópolgárok többsége a megoldást, méghozzá a gyors megoldást, addig Magyarországon a szavazók többsége a lassúbb, kisebb megrázkódtatásokkal járó átmenet mellett szavazott.*

2.3. Az 1994-es parlamenti választások

Az 1990-es politikai-gazdasági és pénzügyi egyesítést követően kétségkívül jelentős anyagi erőforrásokat fektetett be a német kormány a nyugati tartományokhoz képest elmaradott keleti övezetbe. Gazdaságpolitikai irreális volt ugyanakkor azt várni, hogy az egykori NDK gazdasági-szociális körülményei rövid időn belül elérjék a korábban mintaállamnak tekintett NSZK színvonalát. Pedig az 1990. márciusi par-

lamenti választásokon ennek ígéretével nyerte el a „Szövetség Németországért” a választópolgárok többségének támogatását. Annak ellenére, hogy a koalíció mögött álló nyugatnémet „testvérpártok” vezető politikusai, szakértői tudták – ha nem is teljesen pontosan –, hogy az NDK gazdasági talpraállítása hosszabb időt vesz igénybe, s eleinte komoly megrázkódtatásokkal jár.

Miképpen befolyásolta a keletnémet piacgazdaság sokkterápiával történő kiépítésének – a választási ígéretekkel szembeni – gyakorlata a *PDS pozícióit*? Egyrészt a Demokratikus Szocializmus Pártja lényegében megőrizte korábbi társadalmi bázisát az 1990-es választásokat követően is. Támogatói háttérét az értelmiség, a fiatalabb és középkorú (39 éves korig) generáció és a városi lakosság alkotta. Ezt az 1994. októberi parlamenti választások is igazolták. Másrészt viszont erősödött a párt befolyása e csoportokon túl, a munkásság és a munkanélküliek körében.

Amíg a PDS az 1990. decemberi össznémet választásokon 2,4 százalékot kapott országosan – s ez 17 mandátumot jelentett –, addig 1994. októberében már 4,4 százalékot nyert el, ami 30 képviselői helyet biztosított számára a Bundestagban.¹²

A *PDS természetesen továbbra is döntően „keletnémet” politikai erő*, a térségben még emelkedett is politikai befolyása. Igazolta ezt például az, hogy Mecklenburg–Elő-Pomerániában 1990. decemberében 22,4 százalékot kapott a párt, 1994. októberében 22,7 százalékot, továbbá, az 1990-es össznémet választásokon 11,1, 1994-ben pedig már 15,3 százalékot.¹³

Az 1994. évi parlamenti választásokon való eredményesebb szerepléshez persze arra is szükség volt, hogy az egykori nyugatnémet tartományokban is többen szavazzanak a PDS-re 1990-hez képest. A párt elsősorban a nyugati ipari központokban állt helyt: Brémában 2,7, Hamburgban 2,2 és Berlin nyugati szektorában 2,6 százalékot ért el.¹⁴

A Demokratikus Szocializmus Pártja az 1989. decemberi kiemelkedő jelentőségű kongresszus után, az eltelt évek során korántsem vált eszmeileg homogénné. Egyrésztől komoly befolyással rendelkezik a Bisky–Gysi–Modrow vezette *demokratikus szocializmus tálján álló irányvonal*, másrészt a *neosztálini elveket valló csoportosulás*. Ez egyébként a párt négyéves parlamenti és parlamenten kívüli tevékenységében egyaránt megnyilvánult, ami egyrészt ingatagságát jelzi, másrészt egyelőre jelentős választói támogatottságot jelent. A PDS az 1994-es választásokon továbbra is komoly mértékben támaszkodhatott – 1990 mindkét parlamenti választásához hasonlóan – az egykori NDK területén azokra a választókra, akik vagy a régi rendszer csekély mértékű megreformálásának hívei, vagy a demokratikus szocializmus koncepcióját vallják magukénak. Ugyanakkor az ingadozó szavazók is fontos szerepet játszottak valamennyi választáson. Figyelemre méltó továbbá, hogy a nyugati tartományokbeli ipari központokban a munkásszavazók jelentős számban a PDS-re adták voksukat.

Az 1990-es parlamenti választások után az MSZP fokozatosan visszaszorította azokat a vele szemben megfogalmazódó előítéleteket, amelyek totalitárius múltjának továbbéléséhez kapcsolódtak. Igazolta ezt mindenekelőtt az időközi parlamenti választásokon elért sikere. Továbbá az is, hogy amíg 1991-ben a párt csak az ötödik helyen állt a párttámogatottsági listán, addig 1992-ben támogatottsága lényegében elérte az MDF-ét és az SZDSZ-ét.¹⁵

1993 végére az MSZP beérte a FIDESZ-t, és lehetséges szavazóinak száma megközelítette a 17 százalékot. A párt támogatottsága az év elején még csak a 10 százalék körül mozgott. Bázisának jelentősebb erősödése 1993 nyarától figyelhető meg, elsősorban a FIDESZ szavazótáborának rovására. Ugyanakkor az MSZP társadalmi bázisának szerkezete megőrizte korábbi jellegzetességeit, elsősorban a városiak, az iskolázottabb réteg és a negyven éven felüliek körében volt vonzó. Az elsődleges pártpreferenciák alapján tehát az MSZP holtversenyben az első helyről kezdte az 1994-es évet.

Kevesen várták azonban, hogy az MSZP elsőpró győzelmet arat majd az 1994. májusi parlamenti választásokon. Ezzel összefüggésben egyrészt azt szeretném aláhúzni, hogy a párt korántsem rendelkezik nagyjából tudatos választói bázissal, a rá voksolók többsége pillanatnyi érdekek, hangulatok alapján foglalt állást mellette. Kiábrándult az MDF vezette kormánykoalíció gazdaságpolitikájából, amely a szociális körülmények rohamos romlásával párosult. Ez a választói magatartás azzal a veszéllyel jár az MSZP számára, hogy fokozatos lemorzsolódás következik be, amint a párt nem tudja vagy nem akarja teljesíteni választási ígéreteit. (A választások óta eltelt időszak lényegében ezt a tendenciát támasztja alá.)

Másrészt fontos momentum az is, hogy az MSZP-re szavazók többsége azért adott hitelt a szocialista választási programnak, mert emlékezetében még élénken élt a hetvenes évekbeli „gulyáskommunizmus”.

Mindezek után váratlanul érte az MSZP szavazóinak jelentős részét a kormánykoalíció napjainkig tartó politikai irányvonala. S itt jutunk el egy további lényeges elemhez, nevezetesen az MSZP eszmei-politikai heterogenitásához. Az 1989. októberi kongresszus óta mindmáig különböző, s váltakozó kimenetelű küzdelmet folytató irányzatok élnek egymás mellett a pártban. A választások után a Békési László, majd Bokros Lajos nevével fémjelezhető liberális monetarista gazdaságpolitikai vonal uralta a párt és a kormány politikáját, az SZDSZ liberálisainak hathatós támogatásával. Viszonylag gyengébb pozíciókkal rendelkeznek a demokratikus szocializmus irányzatának képviselői, akik lehetségesnek tartják a gazdasági átalakítás kevésbé drasztikus, szociálisan érzékenyebb formáját. Ezért a demokratikus szocialisták és a szakszervezeti lobb, az MSZOSZ és a párthoz közel álló tagszervezetei vezetőinek közeledése várható. Őket valóban ebbe az irányba nyomják a tagok, s részben ezzel is magyarázhatók a liberális monetarista politika csekélyebb korrekciói. Ugyanakkor a szakszervezeti vezetők elkülönült érdekei, saját pozícióik védelme fontos sze-

repet játszanak abban, hogy nemigen támogatnak hathatósabb tiltakozási formákat (pl. sztrájkokat). S tehetik ezt azért is, mert a totalitárius időszak hatására a szakszervezeti tagság jelentős része tekintély- és pozíciótisztelő, amit a funkcióban lévő vezetők kifinomult eszközökkel jól tudnak kezelni. Ma még nehéz körvonalazni, hogy miképpen módosulnak a pártbeli erőviszonyok, hogyan éli túl az MSZP a piacgazdaságra történő átmenet buktatóit, s ez mennyiben befolyásolja a párt szavazói bázisát.

A PDS és az MSZP választási eredményeinek, a két parlamenti ciklus közötti politikai tevékenységének, belső strukturálódásának összehasonlítása alapján megállapítható, hogy heterogén, egymással vetélkedő irányzatok által jellemezhető pártokról van szó. *Közös vonás* tehát hogy, egyelőre nem beszélhetünk letisztult, viszonylag homogén értékeket valló pártokról, még tart a kikristályosodási periódus. Ezek a pártok még nem valódi demokratikus szocialista politikai erők, noha mindkét pártban megtalálható ez az irányvonal. Kétségtelen, hogy társadalmi és szavazóbázisuk nőtt, de jelentős – különösen az MSZP esetében – az ingadozó szavazók aránya. Amíg tehát liberál-monetarista és demokratikus szocialista erők, illetve demokratikus szocialisták és neosztálinisták találhatók egy pártban, s amíg a pártok szavazóinak többsége nem tudatos magatartás alapján szavaz rájuk, addig a nyugat-európai típusú politikai pártokról esetükben nem beszélhetünk.

Ugyanakkor *komoly eltérésnek* tekinthető a két párt pozícióit illetően, hogy amíg a társadalmi kiábrándultság a szavazópolgárok több mint ötven százalékát az MSZP felé vitte el – összefüggésben a kádári korszak „gulyáskommunizmusával” –, addig az egykori keletnémet szavazóknak jóval kisebb hányada fordult a PDS felé; mindennek előtt a magyarországihoz képest sokkal kevésbé elfogadott honeckeri modell miatt. Egészen speciális az egykori nyugati tartományok PDS-re voksolójának magatartása, hiszen a keleti területeken élőkkel ellentétben esetükben ilyen összehasonlítási alap nem létezik.

ZÁRÓ GONDOLATOK

Tanulmányomban folyamatosan próbáltam válaszolni a bevezetőben megfogalmazott kérdésekre. Összegzésképpen célszerű kiemelni ezek közül néhány fontosabb következtetést.

1. A Honecker-, illetve a Kádár-korszak politikai rendszerét egyfelől jellemezték a *szovjet típusú totalitárius modell közös, általános ismérvei* (pl. a pártközpontú, monopolisztikus hatalmi mechanizmus, a politikai alrendszer túlsúlyos szerepe a társadalmi totalitáson belül stb.). Másfelől eltérő vonások is kimutathatók, mint például a decentralizáltabb magyar és a szigorúan központosított keletnémet döntéshozatali mechanizmus közötti különbség.

2. Az NDK-ban alulról indított, jelentős tömegeket megmozgató utcai demonstrációk rendítették meg a hatalmi elit pozícióit, s ebben

a folyamatban új, baloldali jellegű politikai csoportok – a keresztény egyházak támogatásával – töltötték be a vezető szerepet. Az ezt követően megindult „kerekasztal-tárgyalások” során fokozatosan az NSZK politikai erői támogatását élvező szervezetek vették át a kezdeményezést. Ezzel szemben Magyarországon békésebb, tárgyalásos átmenet indult meg, amelynek során – mások mellett – kiemelkedően fontos szerepe volt az első szabad választásokig az MSZMP, majd az MSZP reformerőinek. Ugyanakkor az NDK-ban a SED-ben, illetve a PDS-ben megerősödtek ugyan a reformerők, befolyásuk azonban az 1990-es választásokig lényegesen gyengébb volt.

3. Az 1990-es parlamenti választások igazolták, hogy mindkét ország választópolgárainak zöme az utódpartokat tette felelőssé a totalitárius modellért. Az NDK-beli szavazók döntő többsége számára az NSZK társadalmi modellje jelentett vonzerőt, ezek zöme a radikális változásokat sürgető keresztény-konzervatív pártokra szavazott. Magyarországon viszont a választók többsége a mérsékelt és lassúbb ütemű átmenetet hirdető – egyébként szintén keresztény-konzervatív talajon álló – MDF-re adta voksát. Az eltérő választói magatartás oka elsősorban a Kádár-korszak „gulyáskommunizmusa” és a honeckeri rendszer merev neosztálini politikája közötti eltérésben keresendő.

4. Az 1994-es parlamenti választások eredményeinek értékelése azt támasztotta alá, hogy mindkét párt heterogén eszmei-politikai arculattal rendelkezik, s még korántsem jellemzi őket a nyugat-európai szociáldemokrata pártok esetében megfigyelhető kikristályosodott társadalmi bázis és értékrend, a demokratikus szocializmus gondolata. A magyar választók többsége nosztalgából, s nem kialakult választói magatartás alapján fordult az MSZP felé. A PDS nem mutatható fel hasonlóan „szimpatikus múltat”, így tömeges társadalmi-választói támogatottsága nem is volt várható. Ennek ellenére az MSZP esetében is váratlan volt a földindulásszerű győzelem.

JEGYZETEK

¹ Az NSZK részéről azonban sohasem a nemzetközi jogi elismerés alatti szinten legalizálták az NDK-t.

² Idézi Childs 1985:56.

³ Lásd Köhler–Ronge 1984:128. Korábbi és későbbi felmérések is ezt támasztották alá.

⁴ 1989. első felében 120 000 fő, míg 1988-ban csak 39 832 fő hagyta el az NDK-t. Forrás: Informationen der Evangelischen Kirchen in der DDR. 1990. S. 34.

⁵ Ezek közé egyrészt a reformszocializmus valamilyen alternatíváját képviselő csoportosulások – pl. az Új Fórum, a Demokráciát Most –, másrészt a kereszténydemokrata, illetve liberális elveket valló CDU-D és az LDP-D, harmadrészt olyan erők tartoztak, amelyek 1989 őszén még reformszocialisták voltak, de 1989 végétől fokozatosan eltávolodtak ettől – pl. az SPD demokratikus szocializmus

konceptiót fogadott el. Voltak továbbá olyan szerveződések is – pl. a keresztényszocialista DSU –, amelyek nem vehettek részt a kerekasztal munkájában, mert csak 1990. január 20-án alakult meg.

⁶ E különböző eszmei-politikai felfogást képviselő pártszerű képződmények egyik legfontosabb jellemzője, hogy számuk ugyan ugrásszerűen emelkedett, de még 1989 szeptemberében sem érte el összességben a politikai szerveződések taglétszáma a felnőtt lakosság egy százalékát. A sokféle párt közül – befolyásukat tekintve – az MDF, az SZDSZ, a FIDESZ, az MSZDP és az FKGP emelkedett ki.

⁷ A „Szövetség Németországért” koalíció a CDU-D-t, s a bajor CSU által támogatott DSU-t és a DA-t foglalta magában. Ez a választási koalíció az 1990. márciusi parlamenti választásokon – az előzetes közvéleménykutatások prognózisai ellenére – megelőzte az SPD-t.

⁸ Az adatok forrása: Forschungsgruppe Wahlen: Umfrage DDR März, 1990. S. 5., 14. und 24-25.

⁹ Az adatok forrása: Forschungsgruppe Wahlen: Umfrage DDR März, 1990. S. 40., 45., 56-78.

¹⁰ A PDS az 1990. december 2-i össznémet parlamenti választásokon össznémet relációban 2,4%-ot, a volt NDK területén pedig 11,1%-ot ért el. A PDS azért jutott be a Bundestagba, mert a törvényi előírások alapján a keletnémet övezetben meghaladta az 5%-ot.

¹¹ Arról van szó, hogy a PDS és az MSZP esetében is a tárgyalat értelmiségi csoportok hasonló funkciót töltöttek be és hasonló érdekmotiváció talaján álltak, továbbá többségük városi volt.

¹² Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a PDS ugyan országosan nem érte el a választási küszöböt (5%), de három egyéni körzetből is tudott képviselőt juttatni a Bundestagba, így mint párt is bejuthatott. A közölt adatok forrásai: Forschungsgruppe Wahlen 49-54. old. és *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1994. 10. 19.

¹³ Az adatok forrása megegyezik a 12. jegyzetben említett forrásokkal.

¹⁴ Forrás: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1994. 19.

¹⁵ Az első helyen a FIDESZ állt, utána következett az MDF, az SZDSZ és az MSZP.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 1994. Parlamenti pártok 1993. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1994.* Budapest, 654–666.
- Ellenzékben. In: Gábor et al. (szerk.) 1994., 30-40.
- Politikai rendszer és pártrendszer. 1993. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1994.* Budapest, 38-49.
- A *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1991., 1992, 1993, 1994, 1995-ös számai.
- A közvélemény 1989-ben. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990.* Budapest: AULA-OMIKK, 433-464.
- Ágh Attila 1991 A felemás fordulat éve. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991.* (Szerk.: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László) Budapest. Ökonómia Alapítvány-Economix RT., 17-30.
- Andorka Rudolf 1993. Társadalmi szerkezet 1991-1992. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1993.* (Szerk.: Kurtán et al.) Budapest. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 16-39.
- Angelusz Róbert-Tardos Róbert 1991. Pártpolitikai mélyrétegek. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991.* Budapest, 647-667.

- Az 1990. és 1994. évi választást összehasonlító adatok. In: Gábor Luca–Levendel Ádám–Stumpf István (szerk.) *Parlamenti választások 1994*. Budapest: Osiris–Századvég, 472–488.
- Az Országos Választási Bizottság közleménye az országgyűlési képviselők választásáról. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Budapest, 81–85.
- Bahro, R. 1977. *Die Alternative zur Kritik des real existierenden Sozialismus*. Frankfurt a. M.
- Berichte des Instituts für Demoskopie Allensbach*, Sept, Okt, 1994.
- Bihari Mihály 1990. Egy pártkongresszus szociológiája. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. Budapest, 21–28.
- Bokor Ágnes: Félidőben. Várható szavazási magatartásról. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1993*. 575–602.
- Bossányi Katalin 1991. A vágy titokzatos tárgya. Az új magyar burzsoázia. *Beszélő*, 10, 19.
- Bozóki András 1990. Politikai irányzatok Magyarországon. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. Budapest, 184–192.
- Childs, D. (ed.) 1985. *Honecker's Germany*. London: Allen and Unwin
- Crome, E. 1987. *Ungarn in den 80-er Jahren*. Berlin. Staatverl 78–87.
- DDR-Handbuch*. Hrsg.: Bundesministerium für innendeutsche Beziehungen u. Ltg. v. H. Zimmermann 2. Bde. Köln, 1985. 56–63.
- Diepenthal, W. 1974. Drei Volksdemokratien. Ein Konzept kommunistischer Machtstabilisierung und seine Verwirklichung in Polen in der Tschechoslowakei und in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1944–1948. V. *Wissenschaft u. Politik*, Köln.
- Doernberg, S. 1968. *Kurze Geschichte der DDR*. Berlin.
- Faller, K.–R. Hahn–R. Zeimentz (Hrsg.) 1993. *Dem Hass keine Chance: Wie ist die Gewalt zu stoppen?* Köln, Papy Rossa-Verl., 67–87.
- Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Biographisches Lexikon*. 1970. Hrsg. Inst. für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Berlin.
- Geschichte des Staates u. des Rechts der DDR*. 1984. Hrsg.: Inst. für Theorie des Staates u. des Rechts der Akademie der Wissenschaften der DDR, Bd. I.–II. Berlin
- Gniffke, E.W. 1966. *Jahre mit Ulbricht*. Köln
- Gombár Csaba 1989: *Borítékolt politika*. Budapest: Pénzügykutató RT, 67–93.
- Greskovits Béla 1995: Demokrácia-szegény országban. In: *Társadalmi Szemle*, 5, 3–23.
- Hacker, J. 1983.: *Der Ostblock. Entstehung, Entwicklung und Struktur 1939–1980*. Baden-Baden: Nomos V. 46–65.
- Havemann, R. 1977. *Berliner Schriften*. München
- Hegyí Gyula 1995: A kormányzó szocialisták. *Kritika*, 5.
- Huffschmidt, J. 1995.: Krise und Krisenrhetorik. *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 5, 281–286.
- Kende Péter (szerk.) 1987. *Válság és reform. Kivitelezhető szocializmus. Gorbacsov és a többiek. Társadalmi Szerződés*. Paris: Dialog es européens, Malakoff
- Kéri László: Pártok-blokkok-esélyek. In: Gábor Luca et al. 1994, 64–69.
- Konrád György 1990. *Antipolitika*. Budapest: AB Független K.
- Kosing, A. 1976. *Nation in Geschichte und Gegenwart. Studie zur historisch-materialistischen Theorie der Nation*. Berlin
- Köhler, A.–V. Ronge 1984. Einmal BRD-einfach. Die Austriisewelle im Frühjahr 1984. *Deutschland Archiv*, 12.
- Körösényi András 1991. Politikai tagoltság. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Budapest, 75–79.

- Krisch, H. 1974. *German Politics under Soviet Occupation*. New York
- Kukorelli István 1991. Pártok, civil társadalom a parlamenten kívül. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Budapest, 187–193.
- Lendvai Pál 1988. *Das eigenwillige Ungarn. Von Kádár zu Grósz*. Zürich-Osnabrück Interform
- Lengyel László 1990. Ezerkilencszáznolcvankilenc. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. Budapest, 47–54.
- Mitgliederbefragung der PDS 1991. *Strukturen, politische Aktivitäten und Motivationen in der PDS*. Forschungsbericht (Diskussionfassung), vorgelegt zum 2. Parteitag der PDS.
- Olzog, G. 1991. *Die politischen Parteien in Deutschland: Geschichte, Programmatik, Organisation, Personen, Finanzierung*. München: Olzog
- PDS-Arbeitsmaterial zum 2. Parteitag in Berlin, 21–23. Juni 1991.
- PDS-Pressedienst. *Presse- und Informationsdienst des Parteivorstandes*, Jg. 1991.
- Polonyi Gábor 1993. Parlamenti pártok '92. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1993*. Budapest, 660–669.
- Schlett István 1993. Stabilizálódás vagy elbizonytalanodás? – A pártok 1992-ben. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1993*. Budapest, 87–92.
- Schneider, E. 1988. *The Central Political Elite of the German Democratic Republic*. Köln. Bundesinst. für ostwissenschaftliche u. internationale Studien.
- Senfft, H. 1995. Die DDR amnestieren? *Blätter deutsche und internationale Politik*, 5. 523–528.
- Staritz, D. 1986. *Geschichte der DDR 1949–1985*. Neue Historische Bibliothek, Frankfurt a. M. Suhrkamp V.
- Süss, W. (Hrsg.) 1991. *Die Bundesrepublik in den achtziger Jahren. Innenpolitik, Politische Kultur, Aussenpolitik*. Opladen.
- The Europe World Year Book I*. 1994. Europa Publ. Lim. , 114–116.
- Várnai Gábor 1994. Fiatal munkások és irodisták politikai orientációjának és pártpreferenciáinak változásai 1993 folyamán. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1994*. Budapest, 655–667.
- Weber, H. 1985. *Geschichte der DDR*. München DTV
- Wuttke, C.–Musiolek, B. (Hrsg.) 1991. *Parteien u. politische Bewegungen im letzten Jahr der DDR*. Berlin
- Závecz Tibor 1992. A pártpreferenciák alakulása 1991-ben. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*. Budapest, 621–640.

PACZOLAY PÉTER

Az alkotmányozás csapdái

Az új alkotmány szükségességéről különböző intenzitással, de 1990 óta lényegében állandóan vita folyik szakmai és politikai berkekben. Ezt mintegy jogi kötelezettséggé az teszi, hogy az Alkotmány 1989-ben megszövegezett preambuluma szerint az 1989. évi alkotmány-módosítás Magyarország *ideiglenes, átmeneti alkotmányát* alkotta meg. Akkor ezt indokolta legitimációs szempont (egy majdani szabadon választott parlament alkossa meg a végleges alkotmányt) és jogalkotástechnikai megfontolás is (az alkotmánytervezet elkészítéséhez hiányzott a kellő tapasztalat és az idő). Ebből az alaphelyzetből következett, hogy több alkotmányos szabályozási kérdés rendezése „sarkalatos törvényekre” maradt (ez a későbbiekben más jellegű nehézségekhez vezetett), és feladatként adódott az új alkotmány előkészítése. Ez utóbbira vonatkozóan az 1990–94 közötti parlamenti ciklusban nem volt kellő erejű politikai akarat, csak egy hamvában holt kísérlet történt alkotmány-előkészítő bizottság felállítására. Hosszú távon azonban nem tartható fenn az az állapot, amely lényegében egy – *jóllehet határidő nélküli* – alkotmányos kötelezettség elmulasztását jelenti. Ezért nehéz kimondani azt, hogy új alkotmányra nincs szükség. Minden érintett érzékeli, hogy az alkotmányozásra szükség van, ugyanakkor súlyos érvek szólnak ellene is. Az alapvető paradoxont egy 1994 januárjában rendezett tudományos tanácskozás tapasztalatait összegezve Halmai Gábor tömören úgy fogalmazta meg, hogy „miközben minden szakember érzi egy új, koherens alkotmányszöveg szükségességét, mindenki tisztában van az új alkotmányozások forradalmi módszereinek veszélyeivel” (*Jogállam*: 105). Ennek a paradox helyzetnek az eredménye az a bizonytalankodás, mely a pártok közjogi programjainak és a az alkotmányjogászok személyes állásfoglalásainak nemegyszer homlokegyenest ellentmondó változásaiban is tetten érhető.

Nem célom, hogy nyomon kövessem akár a pártok, akár a szakma – sokak esetében a pártoktól egyébként nem független – képviselőinek véleményében bekövetkezett változásokat, ingadozásuk históriáját, ugyanis erre nagymértékben magyarázatot ad a fentiekben jelzett paradox helyzet. Az álláspontok rövid időn belüli gyökeres megváltozásának további és már inkább elmarasztalható oka, hogy túlsúlyba kerültek egyfelől az aktuálpolitikai szempontok, másfelől a jogtechnikai kérdések. Az alkotmányozás szélesebb filozófiai és társadalmi összefüggései a háttérben maradtak.

Örvendtes kivételként üdvözöltem ezért Balogh Istvánnak az alkotmányozásról szóló tanulmányát, mert az az eddigi vitákban elsikkadt kérdésekre világít rá kiválóan, és feltételezésem szerint annak köszönhetően, hogy a politikán és az alkotmányjogászai szakmán kívül állva szemléli a kérdéseket. Azt is előre kell bocsátanom, hogy érvelésével és következtetéseivel maradéktalanul egyetértek. Gondolatébresztő tanulmányát szeretném néhány szemponttal kiegészíteni.

Az új alkotmány szükségessége mellett felhozott érvek között szerepel, hogy a jelenlegi szöveg inkoherens (Arató, *Jogállam*: 11), elmentmondásos, politikai kompromisszumok eredménye (Dezső, *Jogállam*: 19), legitimációs hiányban szenved, és túl sokat változtatták (Kardos, *Jogállam*: 28; Rácz, *Jogállam*: 70), a jelenlegi alkotmánynak nincs kellő tekintélye (Sós, *Jogállam*: 79), nem normatív (Takács, *Jogállam*: 82), illetve – pozitív oldalról megfogalmazva – szükség van a stabil, végleges alkotmányra (Halmai, *Jogállam*: 22; Kukorelli, *Jogállam*: 30; Tölgyessy, *Jogállam*: 92; Trócsányi, *Jogállam*: 98), mely javítaná az állampolgárok jogvédelmét, a jogbiztonságot, a kormányzati hatékonyságot és legitimitást biztosítana (Sajó, *Jogállam*: 73).

Az 1994-ben kormányhatalomra került koalíció elszánta magát az új alkotmány megalkotására, s az alkotmány-élőkészítés folyamata felgyorsult mind a politikában, mind a szakmai berkekben. Miután az alkotmány-élőkészítés a politikai kompromisszumok jegyében az Országgyűlés erre a célra létrehozott bizottságában folyik, de ennek eredménye jelenleg még nem nyilvános, az alkotmányozás várható irányait olyan dokumentumokból lehet egyelőre kitapintani, mint az Igazságügyi Minisztérium 1995-ben közzétett vitaanyaga, vagy az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében elkészült alkotmánykonceptió, Bragyova András munkája (Bragyova 1995), aki 1994 januárjában még a leghatározottabban ellenezte az új alkotmányt.

E napvilágra került tervezetek mértéktartóan hangsúlyozzák az új alkotmány kontinuitását. Felmerül ezek után az első kérdés: mitől új egy alkotmány? Nyilván a politikai rendszernek magának vagy pusztán környezetének megváltozása időről-időre szükségessé teszi az alkotmány hozzáigazítását a politikai valósághoz. Ez a tág és tartalmi értelemben felfogott alkotmánymódosítás azután különböző formákban valósulhat meg: ez lehet formailag új alkotmány elfogadása vagy a korábbi egyes részeinek megváltoztatása (Levinson 1995).

Ami a magyar alkotmányozást illeti: ne feledkezzünk el arról, hogy 1989/90-ben tartalmilag új alkotmány született, mely új államrendet és az állampolgári jogok új katalógusát vezette be, még ha formailag megmaradt is 1949. évi XX. törvénynek. Tartalmilag új alkotmány, mely egyben formailag régi – ez éppúgy lehetséges, mint az, ami most várható, vagyis tartalmilag régi alkotmány formailag újként. Az 1989-eshez képest tartalmilag új, a politikai rendszert megváltoztató alkotmánynak 1996-ban nincs semmilyen realitása, ilyen nem is akar senki. Akkor az a kérdés áll előttünk, hogy maradjon-e a tartalmában megújult 1989. évi alkotmány a régi formában, vagy most kapjon-e új formát. Ha az alkotmányozás kérdéskörét ebből az optikából nézzük, megérthetjük, hogy az egésznek miért nincs nagyobb társadalmi jelentősége – ugyanis túlnyomórészt formai kérdéssről van szó.

A másik lényeges kérdés: bár most megvan a politikai akarat és a szakmai hozzájárulás, de ez elegendő-e ahhoz, hogy kiküszöböljük a „rég” alkotmánnyal szembeni kifogásokat? Bizonyos vonatkozásokban az 1989. évi döntés sok mindent előre meghatározott: az akkori politikai kompromisszum ugyanis lemondott a „forradalmi” jellegű alkotmányozásról. Ez most, utólag már vitatható, sőt vitatandó, de a tényen ez nem változtat. 1990-ben a sokat emlegetett paktum további jelentős változásokat eszközölt az alkotmányos szabályokon, és ezzel mintegy legitímálta az 1989-ben még más politikai és társadalmi feltételek között született változásokat.

1989/90-ben eldőlt: Magyarországnak nem lesz a politikai-társadalmi rendszer gyökeres megváltozását nagyjából a rendszerváltással egy időben rögzítő „forradalmi” alkotmánya, és – ezzel szoros összefüggésben – olyan alkotmánya sem, mely a „tudatlanság sötétya” alatt születik, amikor is az alkotmányozásban részt vevő csoportok nem képesek előre látni a megállapodásból rájuk származó konkrét előnyöket és hátrányokat. Vagyis eldőlt: Magyarország új alkotmánya a rendszerváltozás tényét évek múltán, az átmeneti alkotmány több éves tapasztalatait is felhasználva fog megszületni.

Ezek után vegyük számba, milyen előnyökkel, illetve hátrányokkal járhat az, hogy új formát adjunk alkotmányunknak.

Az előny leginkább jogi-szakmai téren várható. Lehetőség adódik az 1989-ben sokszor ötletszerűen alkalmazott vagy külföldi példákat szolgáian másoló megoldások egyvelegének fölváltására az elmúlt évek tapasztalatait kamatoztató, koherensebb rendszerrel, a hiányosságok kiküszöbölésére, és nem utolsósorban az alkotmány normativitásának növelésére, szabályként történő alkalmazhatóságának kiterjesztésére. De felhőtlen optimizmusra e téren sincs ok. Politikusaink alkotmányjogi műveltsége – nyilatkozataik alapján ítélve – meghökkentően alacsony, de őszintén szólva alkotmányjog-tudományunk sem áll olyan magas színvonalon, mint hinni szeretnénk. Hat éve van valódi alkotmányunk, és ennyi idő az Alkotmánybíróság erőfeszítéseivel együtt sem bizonyult elegendőnek rendszeres művek és megalapozott dogmatika kidolgozásához. Maga az alkotmány-előkészítés szükségképpen hordoz majd politikai kompromisszumokat, máskülönben az ere-

deti szöveg maradna hatályban – ez a megoldás vajmi kevéssé hozható összefüggésbe a szakmai szempontok érvényesítésével.

Továbbá ismeretes az alkotmányozási folyamatoknak két olyan szabálya, amelyek nálunk is érvényesülhetnek. Az egyik az, hogy működő alkotmányhoz egyrészt fölösleges, másrészt veszélyes hozzányúlni. Fölösleges, mert az alkotmány jelenlegi formájában is működik, és olyan súlyos hiányosságaira nem derült fény, amelyek feltétlen beavatkozást igényelnének. Veszélyes, mert ha az alkotmányt megbolygatjuk, ezzel deklaráltuk és folyamatosan bizonyítjuk, hogy valamiért nem jó, anélkül, hogy biztosak lehetnénk abban, tudunk-e egyáltalán a helyére állítani valamit, és ha igen, akkor mit. Nincs biztosíték arra, hogy a politikai kompromisszumok és a szakmai viták eredőjeként a legbölcsebb megoldások egymáshoz tökéletesen illeszkedő sora jön létre. Ehhez kapcsolódik a második szabály, mely szerint az alkotmányok a gyakorlatban sosem úgy működnek, ahogyan alkotóik eltervezték. Egyébként mi sem volna könnyebb tökéletes alkotmány írásánál. Tehát nem zárhatjuk ki, hogy az új alkotmány egyes részeiben vagy akár egészében rosszabb lesz az előzőnél. Ez pedig a „szakmai előnyök”-re hivatkozó érv súlyát nagyon lerontja.

Az alkotmány új formába öntése melletti másik és döntőbb érv: az alkotmány legitimitásának növelése. Az 1989. évi alkotmányozók akarata értelmében indokolt, hogy új formáját az alkotmány már kipróbált többpárti demokráciában és jogállamban nyerje el, így deklarálja, hogy a rendszerváltozás megtörtént. Ez a jelenlegi magyarországi keretek között kétféleképpen történhet. Az egyik megoldás szerint a jelenlegi Országgyűlés törvényhozó mellett alkotmányozónak is tekintik magát, és erre van is valamilyen felhatalmazása, hiszen választási programjában egyik párt sem vitatta az Alkotmány preambulumának azt a tételét, hogy Magyarországnak átmeneti alkotmánya van. Így az Országgyűlés a maga által szabott 4/5-ös támogatottsági aránnyal elfogadja az ország új alaptörvényét, mely azután mondjuk 1996. évi ikszedik törvényként kihirdetésre kerül. Az 1989. évi akarat beteljesedett, a rendszerváltás deklarálása megtörtént, az új bor új tömlőbe került. A „sztálinista alkotmány” otromba érve elesik, és az alkotmány társadalmi elfogadottsága ha nem is lesz nagyobb, de kisebb sem, mint korábban. Sőt, ha alkotmányozó-törvényhozóink ügyesek, a jövőre nézve jelentősen megnehezíthetik az alkotmánymódosítás lehetőségét is, akár úgy, hogy végre kettéválasztják a törvényhozó és az alkotmányozó funkciót. Ez a megoldás ugyan összességében felülről „oktrojált” alkotmány lenne, hosszú időre tartósítaná minden téren az alkotmány alacsony presztízsét, de kisebb a kockázata. Persze figyelmen kívül hagyná azt, hogy az alkotmány legitimitációjának szélesebbnek és közvetlenebbnek kell lennie, mint a képviseleti kormányzaténak.

A másik megoldás nemesebb célzatú, de nagyobb kockázatot hordoz. Ez ugyanis az alkotmányozás alanyává nem a törvényhozót, hanem a „népet” tenné (Bragyova 1995: 23). Ez inkább tartalmi in-

díttatású elképzelés, hiszen *az alkotmány az intézmények és elvek olyan rendszere, melynek az azt konstituáló „nép” elkötelezett, és amely legalábbis megközelítőleg hűen tükrözi az elképzeléseit.* Elérhető-e ez jelenleg? Alkotmányozási szükséghelyzet nincs – ebből indul ki az Igazságügyi Minisztérium koncepciója is. Ami tételesen kevésbé bizonyítható, de valószínűsíthető, hogy társadalmi igény sincs az alkotmányozásra, így az nem is szélesíthető társadalmi méretűvé. Balogh István tanulmánya épp azt tárja föl, hogy nincs társadalmi alkotmányozás, és a társadalmat más kérdések foglalkoztatják. Az alkotmány legitimációjához szükséges szélesebb konszenzus tehát ebben az esetben is hiányzik.

De az elméleti megfontolás mellett komoly gyakorlati rizikója is van ennek a megoldásnak. Tudniillik ez az elgondolás a nép konszenzusát a népszavazás útján történő elfogadtatással-megerősítéssel azonosítja. Ez a népszavazás azonban legalább két okból is kudarcra vezethet. Az egyik veszély az érdektelenség miatti érvénytelenség. A másik az, hogy valamely politikai erő bizonyos okból az alkotmány elfogadása ellen mozgósít, és az új alkotmány gyenge társadalmi támogatottsága mellett ez elegendő a kudarchoz.

És itt világítható meg az intézményrendszer és a politikai kultúra összefüggése: ha ugyanis az alkotmány intézményeknek és elveknek (mint a politikai kultúra alkotórészének) együttese, rendszere, amelynek az azt konstituáló nép elkötelezett, és amely többé-kevésbé hűen tükrözi elképzeléseit, akkor az alkotmányozás nem folytatható le értelmesen és eredményesen, amíg nem tudjuk, hogy mik azok az értékek, melyeknek a társadalom elkötelezett. A második lépcsőben fel kell tárni, hogy ezeket az értékeket milyen politikai intézmények valósítják meg. Végül nem kevésbé lényeges, hogy működtethetők-e az intézmények megfelelően, vagyis van-e megfelelő társadalmi háttérük? Kérdés, hogy az intézményi változások életképesek-e a politikai kultúra nehezebben mozduló testének támogatása nélkül, illetve a pusztán intézményi változások mennyire képesek alakítani a politikai kultúrát?

A fent vázolt első megoldást cinikusnak, fölöslegesnek és veszélyesnek tartom: az Alkotmány ugyanis nem mondja ki, hogy az új, végleges alkotmányt mikor kell megalkotni, és súlyos érvek szólnak amellett, hogy várjunk. Az alkotmányozási buzgalom mögül több esetben kilóg a politikai lóláb (mint például az Alkotmánybíróság politikai célzatú visszaszorítására tett kísérletek estében).

A második megoldás tisztességesebb, de, mint mondtam, nagyon kockázatos.

Ami jelenleg történik, az a harmadik, de ezúttal a legrosszabb megoldás lehet: a parlamenti pártok elkészítenek egy alkotmányszöveget, és népszavazásra bocsátják, abban a reményben, hogy megkapja a népi támogatást; vagyis úgy tesznek, mintha társadalmi alkotmányozásról lenne szó, pedig éltalkotmányozás folyik. Épp ezért tartom a jelenlegi alkotmányozást végül is feleslegesnek, mert az alkotmány nép általi elfogadottságát aligha fogja növelni. Az írott

alkotmány mögött elvek és értékek olyan szilárd rendszerének kell léteznie, amely nem alakítható ki az alkotmány puszta megszövegezésével.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bragyova András 1995: *Az új alkotmány egy koncepciója*. KJK-MTA-ÁJI Jogátlam, 1994/2.

A Magyar Köztársaság alkotmányának szabályozási koncepciója. Igazságügyi Minisztérium, 1995. március

Levinson, Sanford 1995: *Responding to Imperfection. The Theory and Practice of Constitutional Amendment*. Princeton University Press

FRIVALDSZKY JÁNOS

Társadalmi diskurzus és szociális jogok

Balogh István tanulmányában az alkotmányozás kapcsán a társadalmi kommunikáció jelentőségét hangsúlyozza, gyűjtőpontjába, úgy tűnik, a szociális jogok kérdését állítva.

Az alkotmányozás kérdésénél – bár nem mindig eléggé reflektáltan – különös hangsúllyal vetődik fel az alkotmányos értékek világa, azon belül is a „szolidaritás” mint érték. A szociális jogok kapcsán ugyanis az egyén kötelezettsége merül fel a közösséggel szemben, az államnak, a közösségnek az egyénnel szembeni kötelességei ugyanis csak így teljesíthetőek (Sári 1995:7).

A szociális jogok problematikája az etika meghatározott szféráját, a „szolidaritást” érinti. Az igazságosság – amely a jog, így az alkotmányjog által is a legkönnyebben „dekódolható” érték¹ – újabb kritériumában látszik megjelenni: a „szolidaritás” formájában. Ennek kapcsán két alapvető kérdés merül fel:

1. Miként fogalmazható meg alkotmányos értékként (egyáltalán megfogalmazható-e)? Ez két további kérdést is magában rejt: mi a tartalma, milyen eljárás révén ragadható meg?

2. A társadalom mely rétegeiből avagy rétegeiből nyerhető ez az „értéktartalom”?

A következőkben a szűkebb institucionalista felfogásoktól indulva a szélesebb látószögű interpenetrációs elméletig, illetve a strukturalista-funkcionalista szociológiaelmélet által nem megfelelően tárgyalt „szolidaritás kis köreinek” tematizálásáig szeretném tágítani a kört.

Az alkotmány mibenléte rendkívül összetett kérdés. Az alkotmányozást tárgyalva, fel kell tenni magunknak a kérdést, minek tekintjük az alkotmányt? Alkotmányfelfogásunk ugyanis befolyásolhatja az arra vonatkozó álláspontunkat, hogy miképpen is hozzuk létre az alkotmányt.

A sokféle alkotmányfelfogásból – például „nép szerződése”, „különleges törvény”, „alaptörvény” (W. F. Murphy) – kitűnik egy további kérdés is, miszerint az államot – és ettől el nem választhatóan az alkotmányt – inkább politikai vagy jogi entitásnak tekintem-e, illetve hogy a közhatalmi vagy társadalmi meghatározottságát emelem-e ki. Sajátos álláspontot képviselnek azok, akik kizárólagosan az egyik, illetve a másik felfogás mellett érvelnek. (Lásd például Hans Kelsen-nek az államot és a jogrendszert azonosító koncepcióját, illetve Carl Schmitt politikai-hatalmi alkotmányfelfogását.)

Ha olyan alapnormának, hipotetikus alapszabálynak tekintjük csupán az alkotmányt, amely a legfelső érvényességi alap és a jogi érvényét adja minden más alacsonyabb jogi normának, akkor „súlypontja a törvényeket hozó eljárás szabályozására esik, s azok tartalmát csak igen kis mértékben határozza meg, ha egyáltalán meghatározza...” (Kelsen 1988:42). Az ilyen jogi érvényességi-procedurális felfogás a strukturalista-funkcionalista szociológiaelméletnek kedvez, különösen autopoetikus megközelítésének, amely szerint a társadalmi alrendszer a már meglévő elemeinek hálózata révén, saját logikája által öngerjesztő módon épül fel. E zárt, rekurzív felfogás nem ontológiai, hanem procedurális jellegű, hiszen arra keresi a választ, „Miképp jön létre a rendszer?” (Cs. Kiss-Karácsony 1994:23). Balogh István az alkotmányozás kapcsán éppen az alrendszerek zárt logikáján belüli alkotmányozástól óv. A professzionális alrendszerek működése kapcsán bizonyos fenntartásokkal el tudom fogadni a zártabb logikát, azonban az alkotmányozás kapcsán nem tartom elfogadhatónak.

MELYIKET SZERESSEM?

A kérdés tehát az, hogy hatásköri-eljárási alkotmányban gondolkodunk-e vagy pedig tartalmi (szubsztantív) alkotmányban (Bragyova 1994).

Az eljárási-hatásköri alkotmány mindenekelőtt az állam felépítését és működését szabályozza, és a korlátozását tekinti fő funkciójának, mivel a „politikai rendszer” alkotmánya és nem a „politikai közösség”. Az alkotmányos jogokat is eljárási szempontból szabályozza és így „állampolgári jogok”-ként fogja fel.

A „szubsztantív” alkotmányfelfogás nem az államot kívánja elsősorban szabályozni, hanem a „politikai közösséget”, ennél fogva az alkotmányos jogokat „alapjogként” határozza meg, amelyek aztán a jogrendszer normáinak tartalmát határozzák meg (Bragyova 1994:61). Az eljárási és az anyagi, szubsztantív viszonyokat illetően e felfogás egyértelműen a tartalmi célok elsőbbségét vallja az eljárásokkal szemben (Murphy 1995).

A „szubsztantív” és a „hatásköri-eljárási” alkotmányok különbségét gyakorlatilag a kontinentális, illetve az angol alkotmányosság-felfogás különbözőségében is megragadhatjuk, bár ez a distinkció

nem ekvivalense az előzőnek (a francia modell, bár kontinentális, államszervezeti alkotmánya miatt eltéréseket mutat). Míg például a német kontinentális rendszer a politikai közösséget szabályozó minden elvet alkotmányos szintre kíván emelni, addig az angol modell a „nem-szabályozásra” törekszik. E kettő különbsége a „rule of law”, illetve „jogállam” között koncepcionális eltérésben is megmutatkozik, tehát abban, hogy „honnan” származnak a jogok.

A kontinentális rendszernek – amelyhez országunk is tartozik – jellemzője a részletekbe menő szabályozás. A szociális jogok tekintetében ennek az a jelentősége, hogy a jogrendszert mélységeiben alakító szubsztantív alkotmányfelfogás a magánjogi jogviszonyok tartalmát is (pl. munkajog) jelentős részben „szociálisan formálja”, másrészt a szociális osztó-igazságosságot is gyakorolja. A szociális jogállam gyakorlatilag a demokrácia egyenlőség (tartalmi) elve alapján történő kiterjesztése, áttérés az állampolgárok formális-politikai jogegyenlőségéről a demokrácia társadalmi rendre történő kivetítésére (Abendroth 1995). Szociológiai megközelítésből az inklúzió (belevonás) – azaz a szociális rendszerek funkcionális alrendszerének mind átfogóbb populációkörben való szerveződése – „föltételezi, hogy adott ország népességének egésze a társadalom teljes jogú tagja, vagyis teljes jogú állampolgára legyen. Az állampolgárság T. H. Marshall által kidolgozott fogalma értelmében ehhez a polgári és politikai szabadságok garantálásán túl a közös jólétnek egy meghatározott foka szükséges, melyet (...) a szociális jogok hivatottak biztosítani” (Juhász 1995).

A nézeteltérések a magyar alkotmányjogászok és politológusok körében az olyan – szubsztantív alkotmányokra jellemző –, jogilag nehezen megragadható elvek, államcélok és jogok megfogalmazása körül bontakoznak ki, amelyek nagy csoportját a „szociális jogok” alkotják. Az eljárási-hatásköri alkotmányokban ilyen szociális elvek nem is értelmezhetők.² A fejletlen politikai közösség, a civil társadalom hiánya, kontinentális jogrendszeri hagyományunk, a szociális jogok iránti erős társadalmi igény, illetve az alkotmánybíróság elismerésre méltó, az egész jogrendszert átható jogfejlesztő tevékenysége – megannyi érv a szubsztantív alkotmány megalkotása mellett. A szociális jogokat tehát nem lehet kihagyni az alkotmányból, a kérdés inkább érvényesíthetőségük. A nyugat-európai államokban és nálunk is alkotmányos eljárási kötelezettség (egyeztetési eljárás) terheli a kormányt az érdekképviselői szervekkel, a megállapodásukkor aláírt közjogi szerződések normatív erővel rendelkeznek. A szociális diskurzusról Sári János így ír: „A szociális dialógus erről az oldalról ma már a szociális jogok megvalósításának alkotmányos eszközévé vált” (Sári 1995: 12). A szociális jogok, amelyeket a magyar alkotmánybíróság másodlagos alanyi jogként is definiál, végső soron a közigazgatási végrehajtás során realizálódnak.³ Ennek kapcsán merül fel égetően Magyarországon a közigazgatási bíráskodás átfogó rendszerének kiépítése, amely a szociális jogok érvényesítésének kiemelt területe lenne. E méltányosság alapján végzett tevékenységnek

minél életközelibbnek kell lennie, a társadalmi (életvilágbéli) igazságossági normákat figyelembe véve.⁴ A méltányosság érvényesítése pedig – szintén a megismerés végett – a szociális jog alanya és a közigazgatási szerv közötti párbeszédre, diskurzusra alapoz.

„MONDD, MIT ÉRLEL”?

Magyarországon az állampolgárok körében a politikai-társadalmi átalakulások következtében jelentős egzisztenciális bizonytalanság-érzet alakult ki. Tény, hogy az erős civil társadalomnak – és így a szolidaritási struktúráknak –, valamint a tulajdon biztonságának hiánya⁵ és a szociális ellátórendszer fokozatos leépítése az államra utalt-ságot, egyfajta új keletű etatizmust erősít. Sajátos jelenség, hogy éppen az a középréteg, amely a nyugat-európai társadalmakban az öntevékeny szolidaritási struktúrákat élte, nálunk részben a szociális felelősségérzet alacsony színvonala, részben a megfelelő anyagi háttér hiánya miatt – egyébként teljesen érthető módon – éppen az állami szociális ellátás elsőszámú szorgalmazója. A polgárság a háború előtt az önfenntartó szociális szolidaritási struktúrák fő mozgatója volt. A szocialista paternalista állam megszüntette ezeket az intézményeket, majd az állampolgárokat, így a polgárságot is alattvalóvá és eltartottakká tette.

A fő érv a szociális jogok alkotmányba foglalása ellen rendszerint a költségvetési akadályokra hivatkozás. A kérdés azonban – többek között – az, hogy a jelenlegi állami gazdasági kapacitásokhoz mérjük-e csupán az alkotmányt, vagy pedig programatikus dokumentumnak is tekintjük egyben, olyan állam jövőbeli „személyi igazolványaként”, amely nem mondhat le bizonyos elvekről, eszményekről és a megvalósításukról. Az alkotmánynak tehát meg kell felelnie a jelenben és a jövőben is mint alkalmazandó alaptörvénynek. A weimari alkotmány hibáit elkerülendő azonban az alkotmányos szociális jogoknak a törvényhozás által konkretizálандóknak és bírói úton kikényszeríthetőeknek kell lenniük. Érdemes lenne ezért egyrészt olyan megfogalmazást találni, amely általánosabb és amely nagyobb teret enged a szociális elvek jogalkotás során való – a változó körülményeket figyelembe vevő – érvényesítésének, tartalommal kitöltésének. Ez az „államcél jellegű szociális elvekre” vonatkozna, ugyanakkor meg kellene tudni fogalmazni a közvetlenül alanyi jogot teremtő, szűkebb körű alkotmányos szociális jogok csoportját (Kilényi 1995). Amit a szociális jogok (elvek, eszmék, alapjogok) tekintetében nem tehet meg a törvényhozás, az a nyilván alkotmányellenes jogalkotás, valamint alkotmányos kötelezettségeit illető jogalkotási hallgatás.

*Az etikai tartalom és a szolidaritás helye
a társadalomszerkezet-elméleti szociológiai megközelítésben*

Luhmann nyomán az államot – de csakis társadalomszerkezeti megközelítésben – szervezeti rendszerként tekintem az átfogóbb „társadalom rendszerszint” alatt, két társadalmi alrendszer, a politika és a jog határán. Az alkotmány tehát a strukturálisan ekképpen elhelyezkedő államot is szabályozza. A társadalom rendszerszintje Pokol Béla korrekciója nyomán kettéosztható a professzionális intézményrendszerekre és a mindennapi élet területére. A „professzionális” és „laikus” jelleg hangsúlyozására sokkal inkább használhatónak találok Pokol Béla társadalomfelosztását, mint az ilyen relációkról keveset eláruló más megoldásokat, amilyen például Samu Mihályé (1995:26) vagy Szilágyi Péteré (1992:51).

A „mindennapi életnek”, illetve a habermasi „életvilágnak” különös szerepe van az alkotmányozás elméleti alapvetése szempontjából, már csak azért is, mert az alkotmány ezt a területet is szabályozza.⁶ Ezért az alkotmányozás kapcsán nemcsak a társadalmi alrendszerek (illetve a professzionális intézményrendszerek) belső működését és az államhoz mint rendszerhez való viszonyukat kell vizsgálnunk, hanem a társadalom kevésbé tematizálható szerves szöveteit is, mint amilyen a család, az informális kisközösségek, a nemzet stb.

A magam részéről különbséget teszek az „életvilág” (Habermas) és a Pokol Béla értelmezésében bevezetett „mindennapi élet” fogalmi között. Az első a természetes szolidaritási közösségeket jelöli, amelyekre az interaktív kommunikáció, „kommunikatív cselekvés” jellemző, a „mindennapi életen” pedig a nem professzionális kommunikációk világát értem.

A professzionális intézményrendszerek belső logikája („bináris kód” vagy univerzális „értékduál”) úgy tudott a civilizációs fejlődés során a modern nyugat-európai társadalmakban – ellentétben az ázsiai társadalmakkal – kialakulni, hogy erkölcsi alapját megtartotta (Richard Münch). A gazdaság önálló logikája nem száműzte saját erkölcsi alapját, hanem vele összefüggésben – elsősorban a protestáns morálban – bontakozott ki modern társadalmunkban, s így a társadalmi szolidaritás elvontabb, összetettebb lehetőségét nyitotta meg. A jog és politika területéről még inkább elmondható, hogy döntően keresztényi alapokon álló, gazdag etikán nyugszanak. Ezt fejezi ki a természetjog erőteljes „jelenléte” az európai alkotmányokban is. Az angol „joguralom”, az amerikai „alkotmányosság” és a német „jogállam” is sajátosan kialakult, intézményesedett jogi-politikai értékeket, végső soron erkölcsi értékeket jeleznek.⁷ A szorosan vett professzionális logika is számos mozzanatban – sokszor nem is reflektáltan – von be etikai mozzanatokat.⁸ [Utálnék például a bírói jogalkalmazásban a topikai jogfejlesztés során „életközeli” (etikai tartalmú) normák beemelésére, vagy a jogelvek morális tartalmára.] A professzionális intézményrendszerek etikai tartalma egyrészt az „életvilág” morális, szolidáris közösségeinek erkölcsi tartalmából táplálkozik, másrészt a

professzionális szereplők is a konkrét döntések alkalmával, érdekek és értékek mérlegelésekor, az „univerzális értékduálók” alkalmazásakor etikai mércéket is alkalmaznak.⁹ A szociális jogállam eszméje is történetesen a társadalmi változásokra reagálva alakult ki a közigazgatás (professzionális!) szociálisan problémaérzékeny életközeli gyakorlatában.

A szociális jogállamokban a szociális jogok garanciáinak nagy része az állam kötelezettségvállalásán nyugszik, és így a hagyományos jogi értékmérők nemigen látszanak alkalmazni a szociális jogok megragadására, illetve érvényre juttatására. Úgy tűnik, a társadalmi szolidaritás éppúgy nélkülözhetetlen eleme az e jogok érvényre juttatásának, mint az állam e tárgyú alkotmányos kötelezettsége.¹⁰ Fontos lenne azonban az alkotmányban szereplő jogi értékek „igazságosság-kritériumát” a szociális igazságosság szerint újragondolni, már csak azért is, mert az alapjogi bíraskodás ennek megfelelően alakítja majd át a jogrendszert. Emellett tekintetbe kellene venni, hogy az alkotmányos emberi jogok az egyének egymás közötti viszonyaiban is érvényesülnek. A kérdés az, honnan veheti az alkotmányos szabályozás, az állami jogalkotás, valamint a végrehajtás a szociális igazságosság új kritériumait?

Az utóbbi években a „család” az életvilág természetes közegeként előtérbe került – egyebek között az ENSZ világkampánya miatt is – mint a szolidaritás kicsi élő modellje, mely irányadó lehet a makrotársadalmi intézmények működtetéséhez is. Ezt a lehetőséget először Chiara Lubich¹¹ vetette fel a „Familyfest 93” nemzetközi római konferencián (1993. június 5.), és az elgondolást II. János Pál pápa is megerősítette¹² legutóbb az ENSZ előtti beszédében. Olyan kezdeményezések is napvilágot láttak már, amelyek a igazságosság családban tapasztalt szolidaritási modelljét kívánják jogi formába önteni (bizonyos „kerettörvény” alkalmazásával). Giovanni Caso bíró egyenesen a család belső normájának tekintett „kölcsonös szeretet” kritériumában látja az igazságosság megragadhatóságát a jogalkotás során (Caso 1993).

A fentieket a magyar alkotmányozásra vonatkoztatva a következőképpen foglalhatjuk össze.

1. Hazánkban a társadalmi alrendszerek a pártállami elfojtás alól emancipálódva nem, vagy nem teljes mértékben az erkölcs talaján bontakoztak ki. Belső logikájukban alárendelt szerepet kaptak az etikai megfontolások, ennek következtében némelyikük társadalmi, professzionális szerepét(!) sem tudja megfelelően betölteni. A szolidaritás mint a szociális jogok logikai és erkölcsi magva így nehezen törhet magának utat.¹³

2. A politika alig kap etikai inputokat bizonyos társadalmi alrendszerekből, azokat domináló csoportoktól. Az etikai tartalom hiányát jelenti a társadalmi igazságosság (a javak végletesen egyenlőtlen eloszlása) szempontjainak figyelmen kívül hagyása (politikai, gazdasági alrendszer).

3. A politika az „életvilágban” még fellelhető etikai mércéket is alig vonja be a döntési mechanizmusába. Ez azért is súlyos hiba, mert az „életvilágban,” – igaz nem professzionálisan, de sokszor hatékonyabban – elevenek a társadalmi alrendszerek alulról szerveződő formái.

4. Úgy tűnik, a jogi alrendszer – élén az alkotmánybíráskodással – volt egyedül képes a változó politikai-társadalmi körülmények között morális szempontoknak érvényt szerezni. Ebben – a jog értékmegőrző, a jogfejlesztés irányát is kijelölő jellege mellett – nagy szerepe volt annak, hogy jogfejlesztés során áttemelésre kerültek a nyugat-európai jogi eredmények.

5. A család maradt – minden válsága ellenére – nézetem szerint a szolidaritási normák megtestesítésének, létrehozásának és átörökítésének-hagyományozásának legfőbb modellje.¹⁴

A politikai diskurzusról mint alkotmányozási „technikáról”¹⁵

Az alkotmányozásban részt vevő aktorok – kommunikáló társadalmi aktorokról van szó, nem a luhmanni személytelen kommunikációról¹⁶ –, legyenek akár jogászok, politikusok vagy a civil szféra képviselői, mindannyian „belülről” vesznek részt a folyamatban. Az alkotmányozást nem lehet kívülről, úgymond „tárgyilagos szakértőként” művelni. Ezzel, azt hiszem, tisztában van az alkotmányozásban részt vevő politikusok, alkotmányjogászok szinte mindegyike. Az „izig-vérig polgári alkotmány” is csak az adott államban, adott nemzetben értelmezhető, nincs tehát „általánosan érvényes polgári alkotmány”. „Az a gondolat, amely egy népnek a priori akarna – bár tartalma szerint többé vagy kevésbé ésszerű – alkotmányt adni, nem venné tekintetbe épp azt a mozzanatot, amelynél fogva az több lenne gondolati dolognál. Minden népnek ezért olyan alkotmánya van, amely neki megfelelő és neki való” – írja Hegel (1983: 298). Az „alkotmány”, illetve „társadalmi lenyomata” ugyanis szervesen alakul ki egy állam társadalmi-politikai életében. Az íratlan, lassan formálódó történelmi alkotmányok esetében érthető ez a megállapítás, azonban a chartális (oktrojált, forradalmi úton keletkezett vagy demokratikus eljárás útján készített és elfogadott) alkotmányok esetében csak olyan alkotmány számíthat túlélésre, amelyet az adott történelmi társadalmi-politikai viszonyoknak megfelelően, azokat figyelembe véve alkotott meg. Azon alkotmányozó(k), aki(k) nem veszi(k) figyelembe, hogy „egy bizonyos nép alkotmánya általában öntudatának jellegétől és fejlettségétől függ”, bizony bukásra számíthat(nak) (Hegel 1983:298). Az alkotmány normatív érvényét (legalitás) a társadalom „alkotmánytudata” mint a legitimáció és az érvényesség nélkülözhetetlen kritériuma kell, hogy támogassa. A döntő kérdés tehát az, hogy az állampolgárok elismerik-e magukénak az alkotmányozás végtermékét. Ebben van nagy szerepe a diskurzusnak, amely révén a professzionális intézményrendszerek találkoznak az „életvilág” nem pro-

fesszionális, de legalább annyira értéktartalmú logikájával, amely logika egyben talán választ is adhat a szociális jogok érvényesíthetőségének mikéntjére.

Miért is van szükség az alkotmányozási diskurzusra?

1. Azért, mert az alkotmányban megfogalmazandó értékeknek kulturálisan egyetlen társadalmi csoport sem kizárólagos letéteményese, már csak az érdek- és értéktagságok miatt sem. Csak az összes releváns társadalmi szereplő közreműködésével lehet azt a „nemzeti kulturális konstanst” megtalálni, amely minden társadalmi-politikai változás ellenére is időtálló.

2. Azért, mert a demokratikus egyeztető eljárás önmaga is értéktelmező. Ennek jelentősége pedig abban áll, hogy

a) nem mértani összeget vagy egyfajta kompromisszumát adja a kiindulási álláspontok értéktartalmának, hanem ontológialag valami újat hoz létre;

b) ezáltal az egyeztetésben már realizálódik a leendő alkotmány jogszociológiai értelemben vett legitimációs bázisa, amelynek igazi tartalma a kommunikative megszületett értékkonszenzus.

3. Azért, mert az alkotmányozási aktus, mint minden interaktív kommunikáció, a történelem vonatkozásában teremtőerővel bír, azt konstituálja (Habermas 1994:326).

4. Csökkentheti a jelenleg Magyarországon a politikai és jogi intézményrendszerrel szemben határozottan érezhető bizalmatlanságot és a legitimációs deficitet. Ellenkező esetben a politikai intézményrendszerrel szembeni bizalmatlanság át fog tevődni az ez ideig – minden ellenkező látszat ellenére – még társadalmi elfogadottságnak örvendő alkotmányos intézményrendszerre és az Alkotmánybíróságra is. Ennek következményei pedig beláthatatlanok lennének.

5. Hozzájárulhat a társadalom érték- és érdektagságát megjelenítő pártok és más társadalmi formációk politikai konszenzusteremtéséhez. A nyílt légkörű párbeszéd során önnön értékeik felmutatását, egymás értékeinek befogadását, a „negatív kontraidentifikáció” helyett a pártok pozitív „önmagukra találását” eredményezheti, ami igencsak jelentős eredmény lenne a magyar pártstruktúra vonatkozásában, a pártok funkcionálását, egymáshoz és a társadalomhoz való viszonyukat illetően. Ezen túlmenően elősegíthetné a civil szféra kialakulásának folyamatát, hiszen az aktív szerepvállalás amellett, hogy növelhetné a civil társadalom jelentőségét, egyszersmind teret adhatna az egyes csoportok identitásformálódásának és egymás közötti kapcsolataik kiépülésének is.

6. Összegezhetné a rendszerváltás óta a jogi társadalmi alrendszerben végbement nagymérvű átalakulásokat és eredményeket, mindenekelőtt az alapjogi jogfejlesztésben, valamint az egyetemi tudományos szférában elért jogelméleti, dogmatikai eredményeket, külö-

nös tekintettel az alkotmányozásnak mint a rendszerváltás folyamatát lezáró aktusnak a jellegére.

7. Az életvilág szöveteiből is táplálkozó alkotmányozással egyfajta „emberi jogi alkotmánytudat” alakulhat ki, aminek jelentősége a horizontálisan (egyén és egyén között) is érvényes alkotmányos emberi jogok esetén felbecsülhetetlen.¹⁷

Az alkotmány átfogóbb elvi kérdéseire térve – még mindig a szociális jogok szemponyjából – azt a minimális természetjogi tartalmat kell meghatároznunk, mely minden újabban keletkezett alkotmány sajátja.¹⁸

A természetjogi minimumot a Hart által javasolt túlságosan negatív és leszűkítő megfogalmazásától (Hart 1995:224–231) eltérően a következőkben fogalmazhatjuk meg: a jog – és így az alkotmány –, amelynek célja, hogy biztosítsa az ember immanens lényegének kibontakozását, teljes mértékben tiszteletben tartja, garantálja a személy szabadságát, de egyszersmind védi a közösségi dimenziót is mint a személyek természetes megvalósulásának közegét.

Az emberi jogokat – pontosabban a jogalanyokat – illetően ugyanis kiderül az alkotmány „ars poetica”-ja. El kell dönteni, hogy az elszigetelt és önmagáért létező „individuum”-ot helyezzük-e a jogalkotás középpontjába, vagy pedig az egyén szabadságát és közösségi kapcsolatait, önmagának az e kapcsolatokban való kiteljesedését kifejező „persona”-t, a személyt. A szociális jogok logikája ugyanis – a szolidaritás miatt – ezt implikálja. Döntenünk kell arról is, hogy ez utóbbiból fakadóan a személyek legelemibb közegét, a családot tekintjük-e a jog egyik legjelentősebb vonatkoztatási pontjának, vagy kitartunk a kizárólagosan az „individuum” mindenekfelett-levősége mellett. Míg ugyanis a jogi személyek és egyéb csoportok – indokoltan – immáron a nemzetközi jogban és idehaza is egyre inkább azonos elbírálás alá esnek a természetes magánszemélyekkel¹⁹, addig a család mint alapvető érték hordozó háttérbe szorul. A szociális jogok pedig éppen a családokat érintően égetőek, hiszen az egyéb rászorultakat (rokkantak, magatehetetlenek) minden alkotmány védi.²⁰

Arra van tehát szükség – Balogh Istvánnal egyetértve –, hogy az alkotmányos diskurzus során a professzionális társadalmi alrendszerek professzionális és értéktartalmú logikája találkozzon az életvilág természetes közösségeinek pregnánsabban szolidáris laikus logikájával, ezáltal a kommunikáció és az értéktartalmak interpenetrációja megtalálhatja a szociális jogok alkotmányos megjelenítéseinek módjait.

JEGYZETEK

- ¹ Külön tanulmányt érdemelne témánk szempontjából az „igazságosság” formális és materiális értelmének, az alkotmányosság, a törvényesség vagy például az „egyenlő méltóságú személyként kezelés”, a „pozitív diszkrimináció” stb. elvi tartalmának és egymás közötti relációinak kibontása.
- David Lockwood (1979) „kettős integrációs” elméletéte szerint a társadalom az embercsoportok egymás közötti relációiban (társadalmi integráció) és egy másik dimenzióban, az intézményrendszerek (rendszerintegráció) viszonyaiban is létezik. Nézetem szerint az első nem annyira a csoportok konfrontációjával (osztályharcos elmélet) írható le, hanem – a „társadalmi integráció” értelmében – éppen a szolidaritási struktúrák működésével (vö. David Lockwood: Soziale Integration und Systemintegration. In: Theorien des sozialen Wandels, Regensburg 1979. 124–137.)
- ² Az első alkotmánykonceptió (1990) kidolgozója, Sajó András legújabban megjelent könyvének címe – Önkorlátozó hatalom –, azt hiszem, a „hatásköri-eljárási” vagy „szubsztantív” alkotmány kérdését illetően sokat elárul (Sajó 1995).
- ³ „A szociális állam nem az alkotmány, hanem a közigazgatás területén lopakodott be a közjog tudományába” (Forsthooff 1995: 198).
- ⁴ Nem véletlen a szociális jogok érvényrejuttatásakor a szubszidiaritás kiemelt jelentősége.
- ⁵ A tulajdon és személyiségi jogok relációjához történeti áttekintésben lásd Sólyom 1983.
- ⁶ Mint később látni fogjuk, nemcsak ezért.
- ⁷ A természetjogi elméletek, valamint az erkölcsi helyeslési elméletek (Jellinek), illetve részben az „elismerési elméletek” (Bierling) a jog erkölcsi tartalmát jogon kívüli – filozófiai, etikai – illetve belüli – jogbölcseleti, jogszociológiai – megközelítésben tárgyalják.
- ⁸ Például a mérsékeltlen pozitivistá Hart is – bár erőteljesen megszorító értelemben – elfogadja „a jog belső erkölce” fogalmát (Hart 1995: 239.)
- ⁹ Csak ritkán fordul elő, hogy a professzionális logika kényszerűségből győz – saját értéktartalmával – a materiális igazságosság felett. Így győzedelmeskedett a jogbiztonság elve a „történelmi igazságosság elvével” szemben a rendszerváltás után.
- ¹⁰ Sári János jegyzi meg, hogy országunkban a mai napig az a tévképzet él, hogy az állam a munkaadó és a társadalom a munkavállaló (Sári 1995: 9).
- ¹¹ Chiara Lubich az 1943-ban Trentóban (Olaszország) létrejött és a föld majd minden országában elterjedt Fokolare mozgalom alapítója. 1977-ben Templeton-díjjal tüntetik ki, majd ezt követően sok más magas elismeréssel. Legutóbb a dublini katolikus egyetem díszdoktorává avatták, többek között a szolidáris gazdaság (közösségi gazdaság) kidolgozásáért.
- ¹² II. János Pál az ENSZ-ben a nemzetek családja létrejöttének szükségességéről beszélt: át kell térni a „szervezett” létből a „szerves” létre, az egyszerű „együtt-élésből” a „másikért élésre”. „Egy igazi családban az erősek nem uralkodnak; ellenkezőleg a gyengébb tagokat, éppen gyengeségük folytán kétszer annyira befogadják, szolgálják” (*Civiltà Cattolica* 1995 (11) 4, 223.). Az állam belső életére vonatkozóan: „Emiatt nemcsak a családpolitikát, hanem az olyan társadalompolitikát is sürgetően elő kell mozdítani, amelyben a család kerül a középpontba” (*Centesimus Annus* Budapest 1991. 76.), illetve, „A család intézményének szuverenitása és sokszoros függései vezettek oda, hogy beszélni kell a család jogairól. (...) A család jogai azonban nem egyszerűen a családtagok jogainak matematikai összege, mert a család több, mint egyes tagjainak összege” (II. János Pál pápa *Levele a Családokhoz*. Budapest, 1994. 46., 47.).
- ¹³ Félreértések elkerülése végett: én nem osztom a rendszerekkel szemben érzett habermasi ösztönös bizalmatlanságot.

- ¹⁴ „Nincs kétségem afelől, hogy a család és rokonság nemcsak háborús területeken és a menekültek körében fontosabb, mint valaha, hanem a békében élő, de a gazdasági recesszió hatásaitól szenvedő fiatalok és idősek, például a kezdő vállalkozók és munkanélküliek körében is. A család támogató szerepének növekedését elismerve azonban további kérdések adódnak. Például azok a kérdések, amelyek e fokozott kötődő hatásaira és értéktartalmaira vonatkoznak” (Somlai 1995: 56.).
- ¹⁵ Az alkotmányozásra mint diszkurzív aktusra hívom fel a figyelmet a *Magyar Nemzet* 1995. január 19-ei számában.
- ¹⁶ Lásd Sorgi 1991.
- ¹⁷ Kardos Gábor is az alkotmányos jogok magánszemélyek közötti érvényesítését szorgalmazza tanulmányában (Kardos 1995: 8).
- ¹⁸ „A modern alkotmányosság kérdése nem más, mint a természetjogi alapelvek megtestesülése a pozitív jogban” (Cappelletti 1993: 38).
- ¹⁹ Lásd ehhez ifj. Trócsányi László 1992., illetve vö. az NSZK alaptörvénye 19. cikk: (3). „Az alapjogok belföldi jogi személyekre is vonatkoznak annyiban, amennyiben azok lényegükénél fogva az alapjogok alkalmazása alá esnek”.
- ²⁰ Mindenképpen figyelemre méltó, hogy a spanyol alkotmány „A gazdaság- és szociálpolitika irányelvei”-ről szóló (III.) fejezetének első cikke (39.cikk (1)) így kezdődik: „Az állami szervek biztosítják a család szociális, gazdasági és jogi védelmét”. A portugál alkotmány a következőképpen rendelkezik: „A család védelme érdekében az Állam különösen köteles: a) elősegíteni a családi egységek társadalmi és gazdasági függetlenségét” 67.cikk (2). A lengyel és az olasz alkotmány például nevesítve védi a nagycsaládokat (lásd a lengyel alkotmány 79. cikk. (1), illetve az olasz alkotmány 31. cikk. (1) bekezdését).

HIVATKOZÁSOK

- A Magyar Köztársaság alkotmányának szabályozási koncepciója* 1995. március. Igazságügyi Minisztérium
- Abendroth, Wolfgang 1995. Demokratikus és szociális jogállam a Német Szövetségi Köztársaság alaptörvényében. In: Takács Péter (szerk.) *Joguralom és jogállam. Jogfilozófiák sorozat. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar TEMPUS „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektumának kiadványa*
- Ádám Antal 1995. *Az alkotmányi alapelvek és az emberi jogok viszonyáról*. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet. Kézirat
- Balogh István–Karácsony András 1995. Társadalomelmélet és jog. *Világosság*, 10.
- Bragyova András 1994. *Az alkotmánybíráskodás elmélete*. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- 1995. *Az új alkotmány egy koncepciója*, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Cappelletti, Mauro 1993. Bíróági felülvizsgálat, összehasonlító perspektívában. *Jogállam*, 1.
- Caso, Giovanni 1993. *L'Europa e il diritto Nuova Umanità* nov./dec. Roma, Città Nuova editrice
- Cs. Kiss Lajos–Karácsony András (szerk.) 1994. *A társadalom és a jog autopoietikus felépítése*. Jogfilozófiák sorozat. Az ELTE ÁJK TEMPUS „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektumának kiadványa
- Forstthoff, Ernst 1995. A szociális jogállam fogalma és lényege. In: Takács Péter (szerk.) *Joguralom és Jogállam*. Jogfilozófiák sorozat. Az ELTE ÁJK TEMPUS „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektumának kiadványa

- Habermas, Jürgen 1994. *A társadalomtudományok logikája*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó
- Hart, H.L.A. 1995. *A jog fogalma*. Budapest: Osiris Kiadó
- Hegel, G.W.F. 1983. *A jogfilozófia alapvonalai*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Ifj. Trócsányi László 1992. *Milyen közigazgatási bíraskodást?* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Juhász Gábor 1995. A szociális biztonsághoz való jog alkotmányos újraszabályozása elé. *Esély*, 3.
- Kardos Gábor 1995. *Az alkotmány emberi jogi fejezete*. Kézirat. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet
- Kelsen, Hans 1988. *Tiszta Jogtan*. (Szerk. Varga Csaba) Jogfilozófiák sorozat. Budapest: ELTE Bibó István Szakkolégium, Budapest
- Kilényi Géza 1995. Az alkotmány egyes (alapelvi, alapjogi) rendelkezésinek jogi jellege. *Társadalmi Szemle*, 11.
- Kovács István-Tóth Károly (szerk.) 1990. *Nyugat-Európa legújabb alkotmányai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Kovács István (szerk.) 1988. *Nyugat-Európa alkotmányai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Lockwood, David 1979. Soziale Integration und Systemintegration. In: *Theorien des sozialen Wandels*. Regensburg, 124–137.
- Moór Gyula 1994. *Jogfilozófia*. Budapest: Püski Könyvkiadó
- Murphy, Walter F. 1995. Az alkotmányértelmezés művészet. In: Paczolay Péter (szerk.) *Alkotmánybíráskodás, alkotmányértelmezés*. Jogfilozófiák sorozat. Az ELTE ÁJK TEMPUS „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektumának kiadványa
- Paczolay Péter (szerk.) 1995. *Alkotmánybíráskodás, alkotmányértelmezés*. Jogfilozófiák sorozat. Az ELTE ÁJK TEMPUS „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektumának kiadványa
- Pokol Béla 1991. *A jog szerkezete*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, Felsőoktatási Koordinációs Iroda
- 1992. *A professzionális intézményrendszerek elmélete*. A felsőoktatás fejlesztését szolgáló kiadások. Budapest: Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Professzorok Háza
- Sajó András 1995. *Az önkorlátozó hatalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet
- Sarnu Mihály 1995. *Az alkotmányozás alapja és az alkotmány fogalma*. Kézirat. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet
- Sári János 1995. *A gazdasági, kulturális és szociális jogok alkotmányos alapjai*. Kézirat. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet
- Sólyom László 1983. *A személyiségi jogok elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Somlai Péter 1995. Bizonytalanul. A családok helyzete Kelet-közép-Európában. *Esély*, 2.
- Sorgi, Tommaso 1991. *Costruire il sociale*. Roma: Città Nuova Editrice
- Szilágyi Péter 1992. *Jogi alaptan*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Takács Péter (szerk.) 1995. *Joguralom és jogállam*. Jogfilozófiák sorozat. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektumának kiadványa
- Tóth Károly 1995. *A szociális jogok alkotmányos szabályozása*. Kézirat. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet
- Trócsányi László 1995. Az alkotmányozás elvi kérdései. *Acta Szeged*, József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
- Zlinszky János 1990. *A jogász erkölce*. *Jogtudományi Közlöny*, január

---

TÁJÉKOZÓDÁS

DESSEWFFY TIBOR

Út a szolgaságtól – a Nagy Bukáshoz¹

A múltba forduló megértés, a történetírás nem visszájára fordított futurológia, ahol kedvünkre képzeleghetünk a megtörtént események mikéntjéről. Van „tudatunktól független” történelem, és vannak objektív történések, de „ami egyszer megtörtént, az a nyomtatott emlékfelhalmozás részévé válik. Az események elsöprő és zavarba ejtő láncolata, melyet alkotói és vesztese átélnek, így válik dologgá s kap nevet... Miként az alaktalan sziklát kerek kavicsná koptatják a tenger hullámai, a tapasztalat úgy alakul fogalomná a nyomtatott szavak millióitól, így lesz belőle végül is »modell«” (Benedict 1981).

E papírlapokra húzódott tudás kettős életű, mert az időnek és térnek két metszetéről tudósít. Miközben elsődleges tárgyáról, a vizsgált korról beszél, egyidejűleg feltárulkozik, és önmagát, a kimondás kontextusát is megmutatja a kívülállónak. A saját közegére, az alkotás pillanatára visszavetített narratíva bemutatja a diskurzus uralmáért folytatott harcot (Foucault 1980). A jelenkori társadalomtudományok nagy felindulásainak ez a felismerés jelenti közös forrásvidékét.

Ennek az írásnak a tárgya ezerszer megírt történet, amely már jó ideje a kollektív emlékezet része: a kommunizmus, a sztálinizmus időszaka. A nyájas olvasó itt talán riadtan hátrahőköl, s okkal kérdezi: Még mindig? Már megint? Ugyan mi értelme van ma a kommunizmus mibenlétén rágódni? Mielőtt megpróbálnék erre választ adni, felhívnám a figyelmet, hogy e kérdések mögött egy alapvető, valójában az alapvető kérdés húzódik meg, nevezetesen: mi értelme van ma Kelet-Európáról egyetemesen gondolkodni.

Először Peter L. Bergerre hivatkozom, aki a kelet-európai tapasztalatokkal kapcsolatban egyfajta minimálprogramot állított fel, rámutatva az egyik nem túl ambiciózus, de mindenképp helytálló alkalmazásra. „A szovjet birodalom összeomlása és a szocializmus világ-

méretű válsága hatalmas kihívást jelent a modernitás szociológiai értelmezése számára. És nemcsak a baloldali szociológusokat éri váratlanul, a többiek sem látták előre a bekövetkező fejleményeket. Amire szükség van, az a modern társadalom gazdasági, politikai és társadalmi intézményei közötti kapcsolat teljes újragondolása. Eszembe jut a régi szellemesség, amelyet néha még olvashatunk a barátságos sarki üzletekben kiakasztott táblán: »Ha másra nem vagy is jó, még mindig lehetsz rossz példa.« A szociológiai elméletek szempontjából a »rossz« példák éppolyan hasznosak, mint a »jók« (Berger 1993: 359).

Vagyis a globalizálódó késő modernitás egészének megértése nem lehetséges, ha e modernizáció folyamatának kevésbé sikerült szakaszairól nem veszünk tudomást. Nem a kelet-európai országoknak tett kegyes gesztus lenne a Nyugat odaforduló figyelme, hanem fontos lépés ahhoz, hogy önmagát megértse.

Másodszor, ha figyelembe vesszük az emlékfelhalmozás kettős jellegéről mondottakat, a Kelet-Európával foglalkozó tudományos üzem működésének tanulmányozása igencsak tanulságos lehet. Hiszen e kutatások a huszadik század nagy mítoszgyártó masinériájának, a tudománynak a részét jelentették.

Így hát ez a tanulmány nem egyszerűen az obligát „Az irodalom áttekintése”, és nem a szovjetológiai kutatások eredményeinek felsorolására, tipizálására és besorolására vállalkozik, hanem a szovjetológiai irodalom kontextualizálására, azoknak a körülményeknek a számbavételére, amelyek a Kelet-Európára vonatkozó tudást meghatározták. Úgy vélem, ezek legalább annyi tanulságot tartogatnak a Nyugatot illetően, mint amennyit e kutatások Kelet-Európáról feltártak.

Ha elfogadjuk is, hogy a kelet-európai tapasztalat általános értelemben fontos lehet, ez még nem válasz az első kérdésre: mi szükség van ma a sztálinizmus, a totalitarizmus újragondolására? Kétségtelen, a társadalomtudományok önkritikus érdeklődésének középpontjában jelenleg az összeomlás áll. Hogy csak néhány kiragadott példát említsünk: A kommunizmus összeomlása „egyidejűleg a kommunizmussal foglalkozó tudományok összeomlását is jelentette” (Bauman 1992: 176). „A politikatudomány lehangoló kudarca...” (Przenorski 1991: 9). „A nyugati szovjetológia, amelyet oly kitartóan tápláltak az elmúlt néhány évtizedben, semmit nem tett, hogy felkészítsen minket a változásokra” (Z [Martin Malia] 1990: 297). Az önvizsgálat során, mely gyakran a rivális irányzatokra vonatkozó vádbeszédbe csap át, *ultima ratió*ként az összeomlás előrejelzésének hiánya jelenik meg. Két okból is meglepő, hogy a vita e kérdés körül összpontosul. Egyrészt a tudomány a kommunista világ történéseinek előrejelzésében soha nem volt különösebben sikeres. Nem látták előre a cár bukását, a bolsevik forradalom győzelmét, Sztálin hatalomra kerülését, Tito kiátkozását, majd visszafogadását, Hruscsov felemelkedését és bukását, az 1956-os forradalmat vagy az 1968-as reformokat. Ezek a példák a szabályt jelentik, nem pedig az erősítő kivételt.

Ugyanakkor mindez nem csak a szovjetológia sajátossága volt. Alfred G. Meyer, a szovjetológia egyik élő klasszikusa így írt: „Hadd szögezzem le, hogy más területekkel foglalkozó kollégáink előrejelzéseinek találati aránya sem jobb. Ami az elmúlt húsz évben történt a Fülöp-szigeteken, Iránban, Chilében, Spanyolországban vagy Portugáliában, egyaránt meglepte a specialistákat. De említhetnénk a második világháború utáni dekolonizáció sebességét, a peresztrojka hatásait Afrikában, az Egyesült Államok világhatalmi pozíciójának gyors hanyatlását, vagy a Ronald Reagan-jelenséget” (Meyer 1993: 175).

Nézetem szerint az előrejelzés elmaradásáról folytatott vita félreviszi a gondolkodást. Mivel a tudományfilozófiában eldöntetlen az, hogy mennyiben feladata a társadalomtudománynak az előrejelzés, azt javasolom, fordítsuk meg a kérdést. Ahelyett, hogy azon gondolkoznánk, ki látta előre, próbáljuk meg azt vizsgálni, ki mit látott és miért éppen azt. Ha elfogadjuk ezt a javaslatot, akkor a sztálinizmus újragondolása különös intellektuális aktualitást nyer.² Ugyanis bármilyen nagy az 1956 utáni időszakra vonatkozó irodalom szórása, azaz a legkülönbébb narratívákkal találkozhatunk, a sztálinizmus megítélése viszonylag egyöntetű. Ez még azokra is vonatkozik, akik a brezsnyevi időszakot plurális, állampolgári részvételen alapuló államnak akarják látni és láttatni. Éppen ezért azt javasolom, lépünk vissza ahhoz a ponthoz, mely oly megingathatatlanak tűnik a távolból, a sziklához, amelyre a történetírás a Gonosz Egyházának egész történetét alapozta. Elengedhetetlen, hogy visszanyúljunk e gyökökhez, ahhoz a kvázikonszenzushoz, amely a sztálinizmus körül kialakult, és új oldalról, a kognitív folyamatok felől gondoljuk végig. Anthony Giddens 1987-ben az értelmiség általános véleményét közvetítette, azt állítva, hogy „Friedrich totalitarizmus-fogalmát ell kell fogadnunk, mivel helyénvaló és hasznos” (Giddens 1987: 301). Az igazi kérdés tehát nem az, hogy Hruscsov, Brezsnyev vagy Gorbacsov alatt mennyire lazult fel a totalitárius rendszer, hanem az, hogy valójában milyenek is voltak a totalitarizmusnak címkézett társadalmak. Az alábbiakban olyan történetet próbálok megfogalmazni, amely bizonyosan nem illik bele a tudományos közéletben a sztálini korszak körül kialakult konszenzusba. A társadalomtudományok valódi csődje ugyanis nem az előrejelzések elmulasztásával következik be, hanem akkor, amikor úgy írunk narratívákat, hogy az oda nem illő részleteket eltüntetjük, vagy a hiányzó elemeket egyszerűen odafirkantjuk, hogy megjelenjen a nekünk tetsző képlet. A történetírás – és ebben az értelemben minden intellektuális ambíciókat tápláló írás annak minősül – épp elég szelektív, ha úgy tetszik, önkényes ahhoz, hogy legalább ezt a hibát ne kövessük el.

Ugy tűnik, a szovjetológia jelenlegi helyzetére jellemző önkritikai felbuzdulásokban és sistergő vitákban van egy közös nevező, amelyben mindenki egyetért: a szovjetológia eltévelyedésének nagyrészt az az oka, hogy elszakadt a társadalomtudományok főáramától. A szovjetológia elbitangolt bárány, s ha majd visszatalál a társadalomtudományok békésen legelésző nyájába, gypaja újra tiszta lesz és sely-

mes ragyogású. Fleron és Hoffman így írnak erről figyelemre méltó önkritikus tanulmányukban: „[a szovjetológia] a második világháború vége óta hajlik arra, hogy izolálja magát a társadalomtudományok főáramától. A szovjetológia elválása az általános filozófiai, episztemológiai és metodológiai problémáktól nagyban csökkentette közös (szakmai) képességünket, hogy teoretikusan releváns kérdéseket tegyünk fel” (Fleron–Hoffmann 1993: 372). Ezzel szemben a tézis, amit az alábbiakban bizonyítani igyekszem, épp ellentétes ezzel az általános vélekedéssel. Azt állítom, hogy a szovjetológia nemhogy eltávolodott, de valójában szorosan kötődött a társadalomtudományok főáramához. E kérdés jelentősége túlmegy a tudománytörténeti pontosságon. Hiszen ha sikerül bizonyítanom, hogy mindig is erős volt a kapcsolat, akkor a szovjetológia megújulásának lehetőségét éppen nem a beolvadásban kell keresni. Másrészt – és ezt még fontosabbnak érzem –, ha igazolni tudjuk a fenti állítást, akkor a szovjetológia története tanulságokat tartogathat a társadalomtudományok egésze számára is. Meglehet, több mint véletlen egybeesés az, hogy mostanában a szociológián belül is (újra) felerősödnek az önkritikus hangok. A *Sociological Theory*, az optimista pragmatizmust megtestesítő American Sociological Association hivatalos lapja például az alábbi kezdősorokkal lepte meg új folyamatában a gyanútlan olvasót: „A szociológiai elmélet eltévelygett. Elvesztette társadalmi és intellektuális jelentőségének nagy részét; eltávolodott azoktól a konfliktusoktól és nyilvános vitáktól, amelyek korábban táplálták; befelé fordult, és hivatkozási kerete nagyjából bezárult” (Seidman 1991: 131).

A szovjetológia így olyan esettanulmány tárgyává válhat, amely a jelenlegi nyugati társadalomtudomány mély válságának bemutatására is szolgál. A szovjetológiai percepció és elemzés bukásának okait nem lehet megfejteni, ha izoláltan, a tudományos mező egészéből kiszakítva vizsgáljuk.

Az alábbiakban a szovjetológiát a domináns szociológiai paradigma és intézményi rendszer fényében próbálom interpretálni. Amellett, hogy, szociológus lévén, e szakma történetét ismerem leginkább, a választást az a sikertörténet is indokolja, amelyet a diszciplína győzelmes menetelése és a társadalomtudományokon belül kiemelt szerepe jellemzett 1945 után. Ez akkor is igaz, ha figyelembe vesszük, hogy a szovjetológián belül maguk a szociológusok soha nem voltak túlsúlyban.³

Be kell vallanom, az imént kegyes csalást követtem el, azt állítva, hogy a sztálinizmus megítélése egybehangzó. Igaz ugyan, hogy az értelmiségi köztudatban szinte egyöntetű a konszenzus, de a szakértő specialisták között elkeseredett vita dűl a témával kapcsolatban. Mielőtt továbblépnénk, lássuk, kik a vita résztvevői.⁴ Az egyszerűség kedvéért azt javaslom, fogadjuk el a diskurzus meghatározására és felosztására a közkeletű, bár sokak által vitatott tipizációt, vagyis az alábbiakban totalitarizmus-iskoláról és revizionizmusról beszélünk.

Valójában mindkettő elkülönült világképet képvisel, melyeket a következőképpen lehetne összefoglalni.

A totalitarizmus teoretikus vezérszólamát Friedrich és Brzezinski *Totalitárius diktatúra és önkényuralom* című, 1956-ban megjelent munkájukban kanonizálták. Az iskola egészének ethosza tükröződik a klasszikus definícióban, mely a fasizmusmal való strukturális hasonlóságot hangsúlyozta. A definíció az alábbi pontokat tartalmazza: hivatalos, mindent átfogó ideológia; tömegpárt diktatórikus vezetéssel; rendőrségi ellenőrzés az információ és a kultúra felett; a gazdaság központi felügyelete. A totalitárius freskó egy machiavellisztikus kisebbséget ábrázol, amely hatalomra jutása után elnyomja és manipulálja a többséget, terrorisztikus eszközökkel akadályozva meg, hogy a rendszer ellen forduljon. Egymástól élesen elváló és egymással szemben álló állam és társadalom jellemzi, ahol az állam élén álló diktátor a kezében összpontosuló hatalmi eszközök segítségével teljességgel kontrollálja az alávetett társadalmat. Az uralom gyakorlásának eszközei közül döntő jelentőségű a terror alkalmazásáért felelős titkosrendőrség és a tömegmanipuláció. A totalitárius állam egy mozdulatlan, szörnyű, monolit Leviathán.

A totalitarizmusra azóta más definíciók is születtek⁵, és a fentit is módosították a szerzők a későbbi kiadásokban, de a totalitarizmus-iskola szempontjából ezt a képet tekinthetjük alapvetőnek. Ez a megközelítés tükröződik a szovjetológiai irodalom túlnyomó részében, akkor is, amikor konkrét kérdésekről (iskoláról, vallásról, társadalmi mobilitásról stb.) van szó.

Mindez elfogadható mint a politikai rendszer absztrakt modellje, ám egy létező társadalom viszonyrendszerének bonyolultságát nem képes megragadni. Amint azt Frederick Fleron (1969) helyesen megállapította, valójában a totalitarizmus nem modell, nem szindróma, sokkal inkább ideáltípus. A megértést segítheti, de az empirikus világ leírására nem alkalmas.

A revizionista irodalom nehezebben foglalható össze néhány mondatban. Míg a totalitarizmus-iskola képviselői főként politológusok, a revizionisták leginkább társadalomtörténészként határozták meg magukat. Bár a revizionisták a szovjetológia egészén belül kisebbségben vannak, a totalitarizmus kritikája korántsem új keletű. Nem feladatunk most eldönteni, hogy a revizionisták két, három vagy öt hullámáról beszélhetünk (Fitzpatrick 1986; Getty 1987; Hough 1987). Tény az, hogy a hatvanas évek végétől a totalitárius modellt állandó támadások érik. A revizionisták – jobbra egy fiatalabb nemzedék tagjai – hajlanak arra, hogy ne a Gonosz Birodalmának téziséét hajtogassák, hanem a hozzáférhető tények alapján próbálják megérteni kutatásuk tárgyát. Bár a revizionisták esetében nincs átfogó, mindent leíró modell, közös nevezőnek a sztálini modernizáció eredményeinek elismerése tekinthető (Malia 1993).

A gyökeresen eltérő kutatói attitűd szinte minden lehetséges témában megalkotta a maga párharcait, konfliktusait a két iskola képviselői között, legyen szó akár az 1917-es forradalomról, a harmincas

évek társadalmi mobilitásáról vagy a hatalmi struktúra felépítéséről. A két iskola közötti interpretációs-narratív szakadék élesen megmutatkozik azokban az esetekben, amikor ugyanazzal az adatbázissal dolgozva jutnak ellentmondó következtetésekhez, mint például a szmolenszki archívum esetében.⁶ Ám a totalitarizmus-iskolával szembeni önmeghatározás fogalmi kalodát is jelent a revizionisták számára. Ennek a diszkurzív bezártságnak extrém példájára nemrégiben Fukuyama utalt: „Hough már a hatvanas évek végén, a szovjet előjáróságokról szóló tanulmányában észrevette, hogy a szovjet politikai rendszer nem úgy viselkedik, ahogy azt a totalitárius modell előírja. Ám mindebből nem azt szűrte le, hogy a totalitarizmus fokozatosan erodálódik és egy napon talán megdől vagy összeomlik, hanem arra a következtetésre jutott, hogy a demokratizálódás már megtörtént a brezsnyevi Szovjetunióban: »... a szovjet vezetés jóvoltából a Szovjetunió majdhogynem közelebb áll az amerikai politikatudomány pluralista modelljének szelleméhez, mint az Egyesült Államok.«⁷

Ez a szélsőséges álláspont újra és újra felbukkan a jelenlegi vitákban. Többnyire a totalitarizmus-generáció képviselői idézik szörnyülködve, mint a revizionisták elfajzottságának kétségbevonhatatlan bizonyítékát. Számunkra itt most nem az állítás tartalmi megítélése a fontos, hanem az, hogy még egy ilyen, végtelenen revizionista vélemény is a totalitarizmus-iskolával folytatott bujtatott dialógus terméke volt.

A témaválasztást, a módszertani megfontolásokat egyaránt meghatározza a korábbi nemzedék igénye, így a revizionisták, ha negatív lenyomatában is, de követik a totalitarizmus diskurzusát. Revizionistának lenni végül is annyit jelent, mint revízió alá venni, felülvizsgálni valamit, nem pedig új diskurzus létrehozását.

Nem szándékozom e vitában részt venni. Célom inkább az, hogy kontextualizáljam a szovjetológia eredményeit. Nem egy konspiráció után nyomozok, nem számítok új földrészek felfedezésére az intellektuális térképen. De úgy vélem, a társadalmi-politikai környezet, az intézményi struktúra és az intellektuális közeg áttekintésével megérthetjük a szociológiai kutatások és irodalom, e sajátos „emlékfelhalmazás” strukturális meghatározottságát és kulturális beágyazottságát. Korlátait felismerve, egyúttal újabb megközelítések lehetőségeit jelöljük ki. Vagyis nem azt akarom vizsgálni ebben az írásban, mit állított a szovjetológia első nagy hulláma (mely, mint láttuk, még a mai napig meghatározó), hanem azt, hogy miért azt a narratívát komponálta meg, amelyet megismerhettünk.

Először megkísérlem érzékeltetni a kognitív-információs közeget, amelyben a kommunizmusról való amerikai gondolkodás fogant. Ezt követően a második világháború egyik intézményi oldalát mutatom be, mely döntő jelentőségű volt a társadalomtudományokra nézve. A harmadik részben a Harvard Universitynek, a háború utáni szociológia és szovjetológia intézményi főszereplőjének példáján demonstrálom a végbemenő változásokat. Az intézményi és ideológiai elemzést átszövi és illusztrálja két eltérő intellektuális portré: Pitirim Sorokin

és Talcott Parsons karrierje, szembenállása és eltérő világlátása segít megrajzolni annak a diszkurzív térnek a határait, mely meghatározta a szovjetológiát. Végül Alfred Schütz és Parsons levelezését felhasználva szeretném feltárni azokat az intellektuális-episztemológiai korlátokat, amelyek a mai napig kordában tartják – a szociológusok nagy többsége mellett – a szovjetológusokat is.

KOGNITÍV VÁKUUM

A kommunizmusra vonatkozó tudás előzményeinek feltárására itt nem vállalkozhatok. A különböző kommunisztikus mozgalmak és ideológiák elemzése helyett mindössze egy földhözragadt állítást szeretnék illusztrálni, ez pedig az lenne, hogy az Oroszországról alkotott nyugati elképzelések tradicionálisan felületesek.

Jóllehet a tizenhetedik századtól kezdve nem számítottak kivételesnek az Oroszországról szóló tudósítások, az oroszországi utazások csak a Nagy Péter-i reformok után váltak viszonylag gyakorivá. E beszámolókat az 1880-as években követték az első tudományos leírások. A tizenkilencedik század végének nagy történetírási hullámából az Oroszországot taglaló munkák sem maradtak ki. Mackenzie Wallace *Russia* (1877), Ramboud *Histoire de Russia* (1878) és Brueckner *Kulturhistorische Studien* (1878) című művei voltak az első komolyabb munkák.

Ennek ellenére mindaz, amit a 19. század végén a Nyugat Oroszországról tudott, nem összehasonlítható az európai országokra vonatkozó ismeretekkel. Oroszország nem szerepelt az angolszász világ mentális térképén (Böröcz 1992). Az első kortárs oroszországi eseményekkel foglalkozó újság, a *Russian Review* 1912-ben jelent meg Liverpoolban. Nem érdektelen megjegyezni, hogy a nagyhatalmi politika már ekkor jelentősen befolyásolta a tudományos fejlődést. Otto Hoetzsch professzor a világháború előestéjén a Birodalmi Külügyminisztériumhoz intézett memorandumában épp a brit előny-szerzésre hivatkozva javasolta az Oroszországgal foglalkozó kutatások fokozott támogatását. (Laqueur 1967: 3–15).

Ez az előny azonban relatív volt. Mindent összevetve, igazat adhatunk Bernard Paresnak, a *Russian Review* alapítójának, aki az angolok Oroszországgal kapcsolatos mérhetetlen tudatlanságáról panaszkodott.

Az alapos ismeretek és megalapozott tudás hiánya drámaian mutatkozott meg abban, ahogy az 1917-es forradalmakra reagáltak. Még a mérvadó lapok is hajmeresztő értékelésekkel álltak elő. „A New York Times – hogy csak néhány kiragadott példát vegyünk – 1918. február 20-án Londonon keresztül Finnországból jelentette, hogy Lenin elmenekült. Pár nappal később arról tudósított, hogy Lenint elűzték. Ugyanabban az évben június 29-én az újság szerint a bolsevik vezetők ismét elmenekültek a fővárosból. Az augusztus 12-ei szám főcíme a következőket hirdette: *Lenin feltehetőleg Berlinben keres mene-*

déket. Trockijjal együtt készülnek elhagyni az országot, mivel a vörös rezsim ingadozik. A következő napon: A vörös vezetők menekülőben. Elérték Kronstadtot. Az egész bolsevik kormány szökésben Moszkvából. Augusztus 15-én még egy hír érkezett menekülésükről. Az október 26-ai jelentés szerint Lenin börtönbe került. December 9-én: A vörös vezetők Svédországba készülnek szökni. Egy héttel később: Lenin feladja. 1919. január 9-én: Lenint letartóztatták, Trockij diktátor. Egy héttel később a hírek szerint Lenin elérte Barcelonát. Május 28-án a Politbüro ismét menekülőben volt, és ez így ment tovább egy darabig (Laqueur 1967: 9–10).

Meglehetősen igazságtalan lenne mai tudásunkkal a történelmi élelátást és pontosságot számon kérni a médián. Amint láttuk, Oroszország korábban sem állt a történelmi kutatások középpontjában, és a forradalmakat követő időszak épp elég anarchikus volt ahhoz, hogy a legkülönbözőbb, mai szemmel akár teljesen abszurd értelmezések táptalaja legyen.⁸ A Nyugat nem volt képes pontos elemzést adni, hiszen pontos információkkal sem rendelkezett.

A Nyugat vagy a nyugati percepció olyan metafora, amelyet ez esetben nem használhatunk differenciátlanul. Legalább öt, egymást átfedő, mégis eltérő szabályok szerint szerveződő diszkurzív területet kell megkülönböztetnünk a szovjet rezsim nyugati percepcióján belül: a közvéleményét, a baloldali értelmiségi, a diplomáciai-kormányzati, az üzleti és a tudományos diskurzusét.

A közvélemény rövid, szinte elhanyagolható affér után – amikor örömmel üdvözölte a februári forradalmat mint demokratikus és németellenes felkelést – masszívan szovjetellenes maradt. Ez persze elég logikus, ha arra gondolunk, hogy a Szovjetunió milyen militáns propagandát folytatott nem pusztán a kapitalista államok imperializmusa, de az amerikai társadalom olyan alapértékei ellen is, mint a vallás, a család vagy a szabad vállalkozás.

A baloldali értelmiség számára a Szovjetunió – mint a létező rossz antitézise – a kapitalizmuskritika kiépítéséhez jelentett argumentációt. Ez a szimpátiává formált tagadás ahhoz vezetett, hogy sokan – különösen az egyetemeken – beléptek a kommunista pártba. „Jóllehet a kommunisták mindig viszonylag kis csoportot alkottak a campusokban és azokon kívül, a mozgalomban nagyon sokan megfordultak, különösen az 1930-as években, majd a második világháború alatt, amikor Amerika és Oroszország szövetségre léptek. A becslések szerint ez nem kevesebb mint hétszázötvenezer embert érintett” (Lipset 1992: 181).

Állami-kormányzati szinten az Egyesült Államok a teljes izoláció taktikáját választotta, s 1933-ig nem ismerte el a szovjet kormányt. Az amerikai vezetés úgy vélte, hogy az istentelen ideológiát hirdető szovjet állam nem sérti közvetlen érdekeit, így megengedheti magának, hogy megmaradjon kívülállónak, annál is inkább, mert ez általános Európa-politikájának is megfelelt.

Az üzleti diskurzus nyilván nem rajongott a tőke- és vállalkozásellenes szovjet retorikáért, de a profit reményében mindig is szorgal-

mazta a kapcsolatokat, amelyek hullámszóan ugyan, de – a szovjet fél számára jelentős mértékben – mindvégig megmaradtak. Már a Lenin által kiadott első koncessziók kedvezményezettjei amerikaiak voltak. 1930-ban például „az Egyesült Államok minden más országnál többet exportált a Szovjetunióba, a szovjet beszerzések 25 százalékát szolgáltatta” (Filane 1967: 235).

A tudományos kutatásokban ezzel szemben alig kapott szerepet a szovjet rendszer tanulmányozása. Példaképp megemlíthető, hogy 1945-ig nem volt a szovjet vagy a kelet-európai területnek saját tudományos folyóirata. Nyilván nem véletlenül. Az előzőekben elegánsan elkülönített öt diszkurzív mező ugyanis erőteljesen befolyásolta egymást. Rooseveltnak például a Szovjetunió 1933-as hivatalos elismerése előtt óriási médiakampányba kellett kezdenie, hogy megváltoztassa a közvéleményt és elfogadtassa ezt a lépést. Ennek során az üzleti érvrendszert hangosították fel, az elismerés nyomán megnyílt új piacot úgy mutatták be, mint a gazdasági válság megoldását.

Az előbbiekkal összefüggésben itt egy fontos pontra kell felhívni a figyelmet. A forradalom után sem zárta el a Szovjetuniót vasfüggöny a világtól. „1929-ben körülbelül kétezeröttszáz amerikai látogatott a Szovjetunióba. 1930-ban a látogatók száma megkétszereződött, egy évvel később pedig feltehetően elérte a tízezret.” „1931-ben több mint ezer amerikai szakember dolgozott a szovjeteknek. 1933-ban hatszáz mérnök dolgozott csak az autó- és traktorgyárakban” (Filane 1967: 241, 221).

Arra kell felfigyelnünk, hogy az akadémiai ignorációnak nem a kutatási tárgy elzártsága volt az oka, hanem az, hogy az akadémiai diskurzus a közvélemény által meghatározott kormányzati izoláció taktikájához alkalmazkodott. Erdemes megjegyeznünk a jelenséget, mert ezzel a konfigurációval a későbbiekben is fogunk találkozni.⁹

Azonban helytelen lenne megfélemedkeznünk a másik oldalról, a szovjet rezsim manipulatív manővereiről. A külföldi munkások, mérnökök, szakszervezeti küldöttségek, a turistacsoportok, a néhány ott kutató tudós szigorú hierarchiába szerveződött, melynek csúcán a „meghívott baráti értelmiség” állt. A piramisban betöltött pozíciónak megfelelően nőtt vagy csökkent a szovjet vendéglátók figyelme és a Potemkin-falvak felhúzására fordított erőfeszítése. Az úgynevezett véleményformáló értelmiséget kiemelt fontossággal kezelték.¹⁰

Sokan voltak, akiket a színjáték megtevesztett, vagy éppen hozzásegített ahhoz, hogy azt lássák, amit látni akartak. „A sztár persze Sidney és Beatrice Webb volt, a nyugati társadalomtudomány nagy öregjei, a Fabianus Társaság vezetői, a London School of Economics alapítói” (Conquest 1993: 91). Webbék *Soviet Communism: a New Civilization* című munkájára azért érdemes utalni, mert ez lett a könyv, a Szovjetunióval foglalkozó szimpatizáns irodalom legismertebb darabja. És ha voltak is, akiket nem tévesztett meg a körülöttük gerszgett parádé, mint Gide és Koestler, a Szovjetunióról alkotott kép

az intellektuális köztudatban legalábbis ellentmondásos volt, és igen-csak megalapozatlan.¹¹

Összefoglalva tehát: érdektelenség és izoláció az egyik oldalon, megtevesztés és manipuláció a másikon.

Nem túlzás Alex Inkeles véleménye: „...az Egyesült Államok belépett a háborúba. Szovjet-Oroszország a szövetségeseink volt. És mi jóformán semmit sem tudtunk a szövetségeseinkről” (Inkeles 1968: VIII). Azt, hogy ez a tudás valóban a legelemibb szinten is hiányzott, az American Council of Learned Societies ismerte fel: a Pearl Harbor-i támadást követően intenzív nyelvi kurzusokat indított több egyetemen is, amelyeken az orosz oktatást kiemelten kezelték. A szovjetológia első generációinak számos tagja ezeken a kurzusokon tanult meg oroszul.

Most egy rövid időre el kell szakadnunk a Szovjetuniótól, és meg kell vizsgálnunk azokat a változásokat a társadalomtudományokon belül, amelyeket a világháború hozott.

A FORRÓ HÁBORÚ

A második világháború a társadalomtudományok szempontjából a politikai adminisztráció és a társadalomtudósok nagy csoportjának egymásra találását jelentette. Ezt a kapcsolatot érdemes közelebbről megvizsgálni. Nemcsak azért, mert a társadalomtudományok fontos, nagyrészt megíratlan fejezete, hanem azért is, mert mind intézményileg, mind módszertanilag nagymértékben meghatározta a szovjetológiai diskurzust. Sőt, olyan fordulópontot jelentett a társadalomtudományok egészében, amelynek hatásai még ma is dominánsak.

A társadalomtudományok széles körű felhasználására csak a második világháború alatt került sor.¹² Ez egyben a humán értelmiség és a hatalom viszonyának új fejezetét is jelentette. Úgy vélem, Zygmunt Bauman helyesen látja értelmiség és hatalom viszonyának dinamikáját a késői modernitásban, amikor arról beszél, hogy a diskurzust korábban alakító, a határait meghúzni képes, „legiszlátor” (törvényhozó) értelmiség elveszti befolyását, midőn a hatalom már nincs rászorulva az általa nyújtott legitimációra. Az új interpretátor szerepébe az kényszeríti, hogy a piac csábítása elegendő legitimációval szolgál a politikai hatalom számára. E főszabály alól két kivételt is találhatunk.

Az egyik természetesen maga a kommunizmus, jóllehet ez inkább illusztrálja a tézist, mintsem ellentmond neki. Mindenesetre a humán értelmiség egy csoportjának útja, mint azt Konrád és Szelényi találón megfogalmazta, valóban a *hatalomhoz* vezet, nem pedig attól el. Annak ellenére, hogy a kommunizmus esetében legitim hatalomról csak a formális, weberi értelemben beszélhetünk, fontos, hogy belásuk, a kommunizmus társadalmi kísérlete során az értelmiségi elit nem követte a főtrendben leírt mozgást.

A másik kivétel sem kivétel tulajdonképpen, hanem az értelmiség egy részének reakciója a főtételben megfogalmazottakra. Habár a piac csábítása biztosítja az uralom legitimitását a modern kapitalista társadalmakban, az értelmiség egyes csoportjai sikeresen kapcsolódnak vissza a politikai hatalomba. Ennek során új szerepet alakítanak ki: a társadalomtudós szakértőét. Ez a csoport újra elsajátítja a tradicionális funkciót: a politikai döntésekhez szükséges legitimáció biztosítását a tudomány terminusaiban. Ebben a folyamatban a szociológia egyes területei igazi húzóágazattá, főszereplővé válnak.

A fentieket szem előtt tartva kell értelmeznünk a társadalomtudományok (és társadalomtudósok) alkalmazását a háború során¹³, amelynek funkcionálisan két formáját különíthetjük el: információk gyűjtése és elemzések készítése a belső, elérhető vizsgálati témákról (megszállt területek, ellenséges államok). Az alábbiakban nem törekszem a társadalomtudományok háborús felhasználását a maga egészében leírni, katalogizálni, még ha érdekes feladatnak tartanám is. Inkább a funkciók két legjelentősebb szervezetét, az ott folyó szociológusi munkálkodást próbálom bemutatni.

A Research Branch of the Information and Education Division of the War Department (kb. a Hadügyminisztérium Információs és Oktatási Osztályának Kutatócsoportja) megalakításánál döntő szerepet játszott a szociológiai survey (kérdőíves) módszerek korábbi marketing alkalmazása révén nyert presztízs.¹⁴ A hadsereg hangulatának szondázása ezekkel az eszközökkel eleinte nem volt magától értetődő. „Azokat a korábbi erőfeszítéseket, hogy a hadseregben belül ilyen szervezetet állítsanak fel, a hadügyminiszter egyik rendelkezése hiúsította meg, amely szerint: »A mi hadseregünknek egységes egésznek kell alkotnia..., a névtelen véleményezés vagy kritika, akár jó, akár rossz, destruktív hatást gyakorol egy olyan katonai szervezetben, ahol alapvető a minden egyes embertől elvárt felelősség... Az Egyesült Államok Hadseregének tagjai körében nem folytatható közvélemény-kutatás.«¹⁵

Ez a hozzáállás döntően akkor változott meg, amikor Frederick H. Osborn nevezeték ki a közhangulatot vizsgáló Morale Division élére. Osborn gyermekkori barátja volt Roosevelt elnöknek és Henry L. Stimmson hadügyminiszternek. Osborn elnyerte George C. Marshall, a vezérkari főnök bizalmát, aki ettől kezdve támogatta a kutatásokat. A Pearl Harbor-i támadás másnapján lefolytatott első vizsgálatot még több mint kétszáz követte: mintegy félmillió katonát kérdeztek meg a világ minden táján.

A kutatásban vezető szerepet játszó Lazarsfeld mellett főszerep jutott a survey módszertan másik szakértőjeként számon tartott Samuel A. Stouffernek is, míg az elméleti igényességet Robert Merton jelentette. A Research Branch (a továbbiakban: R. B.) washingtoni központjához együttesen több mint száznegyven személy tartozott.

Az R. B. feladatát és vizsgálódási körét jól körülírja az általa kiadott és a tisztikarban terjesztett havi kiadvány címe: *What the Soldier Thinks* (Amit a katona gondol). A normandiai partraszállás előtt pél-

dául a különböző fegyvernemeknél szolgáló katonák támadással kapcsolatos attitűdjeiről végeztek átfogó felmérést. Ez a legapróbb részletekre is kiterjedt, „hogyan megállapítsák, melyik kétfajta barakkot kedvelik az emberek Alaszkában, vagy összehasonlítsák a különböző téli ruhák iránti preferenciákat a fronton levő katonák között Belgiumban, Luxemburgban és Németországban”.¹⁶ 1949-ben Osborn így emlékezett vissza: „Az R. B.-ben folyó munka egyedülálló amerikai vállalkozás volt. Semmilyen más országban nem találtak volna ennyi magas tudományos képzettségű tudóst az emberi viselkedést tanulmányozó és értelmező modern technikák területén. A munkatársak között ott voltak a pszichológia, a szociológia és a statisztikai elemzés specialistái. (...) Lojálisak és hazafiasak voltak, s mindannyian remélték, hogy erőfeszítéseikkel hozzájárulhatnak a háború megnyeréséhez, ezenkívül mélyen hittek abban, hogy ha a tudomány kiemelt szerephez jut az emberek problémáinak megoldásában, akkor az emberi kapcsolatok javításában is segíthet”.¹⁷

Ez a néhány sor erőszéketlenül illusztrálja a politikai, hazafias elkötelezettség és tudományos elhivatottság összefonódását, mellyel a későbbiekben is találkozunk még.

Az R. B. tevékenysége elsősorban adatgyűjtő, döntéselőkészítő volt, Stouffer homályos fogalmával nem tudományos, hanem „gyakorlatias mérnöki munka”.¹⁸ A közvélemény-kutatás és marketing területéről érkezett szakemberek sajátos prakticista ethoszt, hivatás- és tudományfelfogást dolgoztak ki, melyben e két tevékenységi forma, tudomány és mérnöki tervezés szervesen egybekapcsolódik.¹⁹ A háború befejezése után az R. B. felméréseinek eredményeit négy vastag kötetben publikálták, amelyek *American Soldier* (Az amerikai katonára) címmel váltak közismertté. A külső, elérhetetlen területekkel foglalkozó szervezetek közül a legnagyobb a Research and Analysis Branch of the Office of Strategic Services (kb. a Hadügyi Hivatal Kutató és Elemző Csoportja) volt, a modern történész W. I. Langer igazgatása alatt. A Hadügyi Hivatal (OSS) a vezérkari főnök munkájának megkönnyítésére hozták létre, a jelentéseket főként neki küldték el. Az OSS feladatköre a kémelhárítástól a politikai hírszerzésig terjedt.²⁰ A Research and Analysis Branch (a továbbiakban R. & A.) létszáma meghaladta a kilencszázat, és szakértői szinte kizárólag a társadalomtudományok akadémiai művelői közül kerültek ki.

Az R. & A. ügyosztály elsősorban a hírszerzői jelentések, dokumentumok, rádióprogramok és minden más figyelembe vehető információs forrás alapján készített konkrét kérdésekre vonatkozó tanulmányokat. Az ügyosztályon összegyűjtött csaknem ezer kutató lázasan dolgozott, 1945 augusztusáig több mint háromezer kutatási tanulmányt és ugyanennyi eredeti térképet készítettek. A kutatási jelentéseket nemcsak az amerikai hadvezetéshez és diplomáciai képviselésekhez, de gyakran különböző brit szervezetekhez, sőt alkalmanként az NKVD-hez²¹ is eljuttatták.

Habár az R. & A. nyilvánvalóan nem a szövetséges Szovjetunióra koncentrált, érdemes megemlíteni, hogy a Szovjetunióra vonatkozó

ismeretekben ekkor sem következett be „minőségi ugrás”. Geroid T. Robinson (később a Columbia University Orosz Intézetének egyik fő szervezője) volt a szovjet ügyekkel foglalkozó csoport vezetője.²² A csoport feladata az volt, hogy figyelemmel kísérje a „nemszeretem szövetségest”. E tevékenységhez kapcsolódik az R. & A. 2006. számú, rossz emléktű jelentése, amely jóval alulbecsülte, 3,4 millió főre taksálta a Szovjetunió háborús embervesztését. Ebből következően úgy vélték, a szovjetek külföldi segítség nélkül is képesek a háború utáni gyors újjáépítésre. A Külügyminisztérium, elfogadva ezt a szakvéleményt, elállt a Harriman-féle újjáépítési segély tervétől, ami az amerikai-szovjet kapcsolatok érzékelhető megromlásához vezetett.

Jóllehet az R. & A. ügyosztályon nem survey-technikát alkalmaztak, hiszen ez nyilvánvalóan lehetetlen lett volna, ám az általános vélekedés szerint a kutatásnak – miként Arthur Schlesinger megfogalmazta – szigorúan objektívnek és semlegesnek kellett lennie. „Ebből a hozzáállásból származott az a vélemény, mely szerint a társadalomtudományok közvetlenül párhuzamba állíthatók a természettudományokkal (ahogy Ranke megfogalmazta), a történészek pedig képesek úgy megragadni a múltat, ahogy az volt” (Smith 1983:362).

Valójában az R. & A. ügyosztály távolról sem volt olyan briliáns, mint amilyennek önmagáról alkotott képe alapján gondolhatnánk. Az általuk elkövetett hibák egyáltalán nem meglepőek, hiszen – Inkeles szavaival – „igen kevés szilárd tény volt, amire ítéleteinket alapozhattuk volna”. (Inkeles 1968:IX).

Az OSS-t 1945-ben Truman elnök megszüntette, mivel úgy találta, békeidőben nincs szükség ilyen átfogó jogosítványokat birtokló hivatalra. Ám a felszámolás előtt az R. & A. ügyosztály a Külügyminisztérium kötelékébe került.²³ Több szervezeti átalakítás után a még hírszerzéssel foglalkozó OSS-tagok az 1947-ben megalapított CIA-nál találtak állást. „Az R. & A. felső vezetősége úgy döntött, hogy egy állandó rendszer kifejlesztésére lenne szükség, amely megkönnyítené a konzultációt az egyetemen dolgozó specialistákkal, akik »a külföldi területek kutatásával« segíthetnék a kormány hírszerző ügynökségeit. Minden bizonnyal ez az elhatározás volt az egyetemek és az amerikai hírszerzés között kialakult szoros szervezeti kötelék eredete” (Smith 1983:372).

Bizonyosak lehetünk abban, hogy a négyéves közös munka erős kötések hozott létre a kollégák között. Nincs okunk feltételezni, hogy e kapcsolatok a háború után elenyésztek volna. Ennek során nemcsak a kollegialitás szálai szövődtek szorosabbra, de megváltozott a kutatás kapcsolata az azt körülölelő intézményi rendszerrel is.

Ezek az évek átalakították azt a társadalmi-politikai közeget, amely körülvette az akadémia világát. A szociológia tehát nemcsak kiszolgálta a hadvezetés céljait, de a háborúban való részvételével maga is új vonásokkal gazdagodott. Ezeket öt pontban lehetne összefoglalni:

1. Akár visszatértek a társadalomtudósok korábbi akadémiai karrierjükhöz, akár az új *area studies* területén, az államigazgatás, a hír-

szerzés vagy az alapítványok világában dolgoztak a háború után, olyan kapcsolati hálóval rendelkeztek, amilyennel szociológus azelőtt soha.

2. Egy másik erős és hosszabb távon is megmutatkozó hatás a kutatások interdiszciplinárisává válása volt. Amint láttuk, a hadi célokra alkalmazott kutatások szükségszerűen és lényegükénél fogva interdiszciplinárisak voltak; hangsúlyozottan praktikus eredményre orientáltságuk miatt nem az akadémiai stílusok és tradíciók közötti különbség, hanem a feladatok megoldása érdekelte a vezetőket.

3. Lehetségessé vált a mennyiségi érvelés a tudomány helyével és legitimitásával kapcsolatban. Az óriási projektek iránti vonzalom, a kutatási beszámolók intenzív termelése lett a tudományos érték mérőszáma.

4. Tovább izmosodott az a prekantiánus episztemológiai kételymentesség, mely szükségszerűen együtt járt az előbbi jellegzetességekkel. Az ekképpen meghatározott tudomány számára a cél valóban a társadalmi térben magától értetődően létezőnek tekintett tények megmérése, a megmért jelenségek között fennálló objektív okság felárása volt.

5. Végül, magától értetődővé vált a tudományos kutatás erős politikai elkötelezettsége, a kutatói szabadság és eredmények alárendelése az aktuálpolitikai céloknak.

Ezekkel a jellegzetességekkel felruházva vágott neki az amerikai szociológia a világháborút követő időszaknak, amely számára valóban „aranykornak” bizonyult (Turner–Turner 1990).

A HARVARD, AVAGY AZ AKADÉMIAI RENDSZER MEGHÓDÍTÁSA

Ha igaz az a tétel, hogy az értelmiségi elit egy csoportjának sikerült visszakapaszkodnia a premodern legitimátori szerepbe, akkor nyilván a politikai hatalom támogatásának és figyelmének számos jelét kell látnunk a csúcshintézetekben.

Ha igaz az a tétel, hogy a szociológia háború utáni diadalmenetét az intézményesülés útján legalábbis részben a szovjetológiával való összefonódásának köszönheti, akkor a csúcshintézetek között erős személyi, intézményi kapcsolatot kell találnunk.

Végül megkockáztathatjuk a harmadik állítást: a domináns szociológiai paradigma meghatározta vagy legalábbis nagymértékben befolyásolta a szovjetológia percepcióját és eredményeit.

Mindezen tételek bizonyítására a Harvard Universityt választottam. E választás eléggé kézenfekvő. A szociológiatörténeti tankönyvek közhelyes állításai közé tartozik, hogy a háború után a Harvard szociológiai tanszéke jutott a tudományon belül vezető szerephez, felváltva a korábban domináns University of Chicagót, ám homályban maradnak e váltás okai és menete, a Harvard útja a csúcsra. Nézetem szerint nem érdektelen megvizsgálni e változás hátterét. Annál is inkább, mert ezzel párhuzamosan alapították meg a Harvard

Russian Research Centert, amely a legjelentősebb szovjetológiai központtá vált.

Az alábbiakban a Harvard e két intézménye történetét és kapcsolatát próbálom áttekinteni, a fenti tételeket bizonyítandó.

Ahhoz, hogy eljussunk a végkövetkeztetéshez, három, egymással gyakran találkozó ösvényt kell bejárunk. Végig kell gondolnunk az intézményi változásokat, a társadalmi-politikai kontextust és az intellektuális miliőt a Harvardon belül. Foglalkoznunk kell természetesen az intézmények társadalmi környezetével is, mivel – mint majd látjuk – szó sincs arról, hogy a tudomány elefántcsonttoronyba húzódott volna. Épp ellenkezőleg: esszenciális megjelenítője, sajátos leképeződése volt a tágabb társadalmi viszonyoknak.

Talcott Parsons 1942-ben vette át a Harvard szociológiai tanszékének vezetését, és nem túlzás azt állítani, hogy ezzel megtörtént az első lépés az amerikai szociológia „aranykora” felé. Nem túlzás ez, de nem is a teljes igazság. Parsons kétségtelenül páratlan súlyú és tekintélyű alakja a háború utáni szociológiának és tágabb értelemben a társadalomtudománynak is; tudományos és szervező tevékenysége nélkül aligha érthetnénk meg a kor változásait. Mégis, vagy egy évtizedet vissza kell lépnünk az időben, hogy valóban lássuk Parsons jelentőségét.

A Harvardon meglehetősen későn, 1931-ben alakították meg a szociológia tanszéket. A döntés megszületése összefüggött azzal, hogy a Harvardot vezető szűk informális csoport szükségesnek érezte az egyetem jellegének megváltoztatását. Az addigi oktatás generációkon keresztül az angolszász protestáns középosztály felső rétegéből kikerülő néhány ezer diák számára nyújtott speciális viselkedési kódot és személyi kapcsolatokat. Az egyetem új elnökei, Lawrence Lowell és L. J. Henderson elhatározták, hogy a tudományos színvonal emelése érdekében beindítják a posztgraduális oktatást. Ez az oktatási forma már jó ideje létezett több nagy amerikai egyetemen. Harvardi adaptálásával a hangsúly áttevődött a társadalmi-politikai elitképzésről a tudományos-szakmai képzésre (Turner–Turner 1990: 90).

A szociológia tanszék vezetésével szokatlan módon egy emigránst, Pitirim Alekszandrovics Sorokint bízták meg, akiről bizvást állíthatjuk, hogy nehéz nála regényesebb életű szociológust találni a szakma halhatatlanjainak sorában. Sorokin 1889-ben született egy kis faluban, Vologda mellett, a finnugor komi népcsoport tagjaként, mint azt mindig is előszeretettel hangoztatta (Sorokin 1944; 1963). Édesanyját, aki analfabéta parasztasszony volt, hároméves korában vesztette el. Az alkoholista apa durvaságait megelőelve tízéves korában bátyjával elszökött otthonról, és gorkiji vándorlásba kezdett, melynek során főként ikonrestaurálásból tartotta el magát. Alkalmanként iskolalátogatásra is volt ideje, és szerény ösztöndíjhoz is hozzájutott. Még az 1905-ös forradalom előtt csatlakozott az eszerekhez, és ettől kezdve párhuzamos karriert futott be mint forradalmár és mint értelmiségi. Vidéki agitálások, beszédek, sztrájkszervezés, háromszori bebörtönzés, illegálitás és külföldi bujkálás (kaszinózás Monte

Carlóban) jelzik a szokatlan életút egyik tipikus ágát. Sorokin intellektuális karrierje akkor lódult meg, amikor 1907-ben Pétervárra ment, ahol esti tagozaton két év alatt jelesen letette az érettségi vizsgákat. Bekerült az egyetemre, 1914-ben végzett, és rögtön négyéves ösztöndíjat kapott, melynek végén egyetemi magántanári kinevezés várta. Az ideiglenes kormányt teljes erejével támogatta. Kerenszkij személyi titkára volt, a munkásszovjetek ellensúlyozására megszervezte az orosz parasztszovjetet, két eszer újságot is szerkesztett, miközben gyűlésről gyűlésre rohant, szervezett, agitált. Nem meglepő, hogy 1918 januárjában megint letartóztatták, ezúttal a bolsevikok. Két hónappal később, szabadulását követően illegálisba vonult, ám az év végén megint elfogták. Halálos ítélettel a feje felett ült hat hétig a zárkában, míg Lenin személyes parancsára, az új értelmiségi politikát demonstrálva szabadon engedték.

Ezt követően – felmérve, hogy a bolsevik hatalom ellen politikai eszközökkel már nem küzdhet – újra visszatért a tudományos munkához. 1920-ban – már majdnem harmincévesen – megválasztották a Szentpétervári Egyetem újonnan alapított szociológia tanszékének vezetőjévé. 1922-ig öt kötetet publikált, köztük *A szociológia rendszere* első két részét, valamint a szaratovi éhínség tapasztalatai alapján írt művét (*Az éhezés hatása az emberi viselkedésre, a közösségi életre és a társadalmi szervezetekre*). Ez utóbbi könyve nagy botrányt kavart, ezért 1922 végén Moszkvában feladta magát a Csekának, mivel tudomására jutott, hogy ott – ellentétben a pétervári gyakorlattal – az „ellenséges értelmiséget” száműzik (nem pedig kivégzik). Néhány hét múlva valóban kiutasították Oroszországból. Először Masaryk elnök meghívására Prágába ment, majd az Egyesült Államokba költözött, ahol a University of Minnesota-tan kapott katedrát. Itt elképesztő hatékonysággal dolgozott. 1925-ben jelent meg a *The Sociology of Revolution* (A forradalom szociológiája), 1927-ben a klasszikussá vált *Social Mobility* (Társadalmi mobilitás), majd egy év múlva a *Contemporary Sociological Theory* (Kortárs szociológiai elméletek). E munkák sikere nyomán hívták meg 1930-ban a Harvardra, ahol 1955-ig, nyugdíjba vonulásáig tanított. Az újonnan alapított tanszék meglehetősen kicsi volt – hogy pontosak legyünk: három főből állt.

Sorokin mellett minnesotai barátja és munkatársa, Carl Zimmermann adjunktusként, Talcott Parsons pedig tanársegédként dolgozott. Az egyetem vezetése és a bostoni elit érdekeit reprezentáló „kulturális brókerek”, mint L. J. Henderson, nem kívántak túl sok hatalmat adni Sorokinnak, inkább a külső előadók meghívását támogatták.

Aligha lehet elképzelni két annyira különböző személyiséget, mint Sorokin és Parsons. Az intellektuális képességek mellett jószerével egyetlen dologban hasonlítottak: igen erős egóval voltak „megverve”. Ez az aszimmetria erős ellenérzésekhez, illetve a tanszéken belüli feszültségekhez vezetett.²⁴ A viszony nem vált barátibbá később sem. Ugyanakkor, és ez tanulsággal szolgálhat a mai szovjetológiai viták számára, a nyilvánosság előtt megőrizték méltóságukat. Parsons

például külön esszét írt a Sorokin tiszteletére szerkesztett kötetbe (Tiryakian 1963). Am e „hideg versenyszerű együttélés” (Coser 1979: 488) nem akadályozta meg a posztgraduális képzés sikerét. Robert Merton, Kingsley Davis és John Riley voltak az első, 1936-ban végzett diákok, és e három név nagyjából ki is jelölte azt a színvonalat, amelyet a Harvard ezután követett.

A szociálisan marginalizálódó Sorokin és az egyre inkább előtérbe kerülő Parsons közötti hatalomváltás során az ellentétes személyiségek szerencsésen megtalálták a helyüket. Míg Sorokin a háborúban saját pesszimista történelemszemléletének igazolását látta és visszahúzódt, addig a lelkes hazafi Parsons tagja lett a Harvard Faculty Defense Groupnak (Harvardi Védelmi Csoport), illetve memorandumokat írt a Council for Democracy (Demokrácia Tanács) számára (Buxton 1985: 97–98). Ezekben a beadványokban, a társadalmi kontroll növelésének szükségessége mellett, a funkcionális harmónia alapját jelentő társadalmi értékalapzat intaktságának megőrzését, s ebben a társadalomtudományok szerepét hangsúlyozta. Pozíciója így az egyetemen belül és kívül is megerősödött. Ezzel a háttérrel folytathatta küzdelmeit a szociológia intézményesítéséért.

A háborús veteránok egyetemi tanulmányainak támogatását szolgáló 1945-ös törvény óriási keresletet, rengeteg diákot, s így professzori állásokat jelentett. A háború után Parsons a lehetséges két helyre egyrészt visszahívta Homanst (ezzel tovább erősítette pozícióját a bostoni arisztokrácia körében és a Harvard vezető testületében), másrészt egy nagyszerű húzással megszerezte Samuel Stouffert. Ez utóbbi több szempontból is döntő jelentőségű lépés volt. Egyrészt megszerezvén az *American Soldier* gigantikus anyagát, az ezzel járó presztízzs és azt az információs monopóliumot, amit a kőkorszaki számítógépek korában ez jelentett.

Stouffer jelentősége a survey kutatás területén és az ehhez szükséges források akkumulálása szempontjából egyedül Lazarsfeldéhez fogható. Többek között elnöke volt annak a SSRC/NCR bizottságnak²⁵, mely jelentős Rockefeller-pénzek fölött rendelkezett, és kiterjedt kapcsolatait voltak az üzleti élet területén is. Az SSRC elnöke, Donald Young annak idején együtt dolgozott Stoufferrel az R. B.-ben. Ez különösen fontos volt, mivel a háború után megnőtt a survey kutatás tudománystratégiai jelentősége. Megváltozott az alapítványi szponzorálás módja, a kutatási céltámogatás (project grant) intézményét ekkor vezették be a társadalomtudományok arénájába. Azok az egyetemek kerültek előtérbe, amelyek támogatható projektekké tudtak előállni, és jó kapcsolatokkal rendelkeztek. Ezeknek a látványos projekteknak a módszertani eszköztárát jelentette a survey technika.

Ugyanakkor rendkívüli mértékben megnőtt a magánalapítványok szerepe a szponzoráláson belül.²⁶ A társadalomtudományok ugyanis 1945 után nem tudták zökkenőmentesen konvertálni háborús presztízs-növekedésüket. 1946-ban a National Science Foundation Bill (Nemzeti Tudománytámogatási Tervezet) megfogalmazásakor a társada-

lomtudományokat nem sorolták a támogatható területek közé (Buxton 1985: 117). Ennek oka egyszerű: egy még erősebb alkupozícióban levő lobby, a természettudományok képviselői partvonalra szorították őket.

Vagyis van egy további narratív szál, mely mindvégig ott lebeg a háttérben, ez pedig a társadalomtudomány harca tudományként való elismertetéséért és az ezzel járó erkölcsi és anyagi nyereségek besöpítéséért.²⁷

Parsons 1944-től tárgyalásokat folytatott a Harvard többi társadalomtudományi fakultásával egy szintetizáló szupertanszék felállításáról. Ennek eredményeképp 1946-ban létrejött a Department and Laboratory of Social Relations (Társadalmi Viszonyok Tanszéke és Laboratóriuma), „összehozva a társadalmi és klinikai pszichológusokat, antropológusokat és szociológusokat, egyúttal a kísérleti pszichológiát és a fizikai antropológiát boldog tétlenségre kárhoztatva” (Hamblin-Kunkel 1977). Az új tanszék felállítását – az interdiszciplináris vonzódás mellett – a korábbi, még különálló intézeteken belüli feszültségek is motiválták. A tanszéken belül megalakított laboratórium, melynek vezetője Stouffer lett, a pozitivistá, természettudományos társadalomtudomány képzetét sugallta. A befolyó támogatások lehetővé tették a szociológusi státusok növelését is.²⁸ Az intézményi növekedést és önreklámozást ostromozó Sorokinnak abban bizonyosan nem volt igaza, amikor azt állította, hogy a Társadalmi Viszonyok Tanszéke „aligha képzett annyi kiváló szociológust, mint a szociológia tanszék tette ezt, vezetésem tizenkét éve alatt, 1931 és 1942 között” (Sorokin 1963: 251). Parsons lenyűgöző tanítványi listájának külön érdekessége, hogy nemcsak a strukturalista funkcionáliszmus továbbvivői találhatók meg rajta (Merton, Davis, Moore), hanem olyan tudósok is, akik saját munkásságukkal éppenséggel elég sokat tettek a parsonsi elmélet meghaladásáért, megcáfolásáért, mint például Clifford Geertz, Robert Bellah vagy Harold Garfinkel.

1946-ban a Társadalmi Viszonyok Tanszékének megalakítása mellett a Harvard új Master of Arts programot is elindított, Russian Studies címmel. Az intézményes memoárok szerint e két fejlesztés győzte meg a Carnegie Corporation vezetőit, hogy olyan nagyvonalú támogatást nyújtsanak, amely lehetővé tette a Russian Research Center felállítását és működését. A későbbiekben e két mamutalapítvány, a Rockefeller és a Ford is nagy összegekkel segítette a Russian Center munkáját, valamint időről időre kaptak nagyobb projektmegrendeléseket állami, főként hadügyi intézményektől.²⁹ Az újonnan felállított intézet vezetője Parsons jóbarátja, az antropológus Clyde Kluckhohn lett.

„Sokan felhúzták a szemöldöküket, hogy nem a szovjet ügyek egyik elismert szakértője lett az igazgató, és valóban, a sok nyelv között, amelyeket Kluckhohn beszélt, abban az időben még nem szerepelt az orosz... [a döntés] két okra vezethető vissza. Az első az a szerep, amit Kluckhohn betöltött a háború alatt az Office of the War Information (Háborús Információk Hivatala) kutatói egységében...

A másik ok: részvétele a Társadalmi Viszonyok Tanszékének kísérletében, amelytől azt vártuk, hogy fontos része lesz a szovjet társadalom tervezett tanulmányozásának” (Parsons–Vogt 1960: XVIII–XIX).

Az igazgatótanácsnak tagja volt Parsons mellett Alex Inkeles (szociológia), Abram Bergson (közgazdaság), Alexander Gerschenkron (közgazdaság), Donald C. McKay (történelem), Robert Lee Wolf (történelem); korábban mind a Langer vezette R. & A. tagjai. A háborús network működését szemléletesen mutatja, hogy amikor 1954-ben Kluckhohn visszatért tanult szakmájához, maga Langer lett az utóda (Diamond 1982: 349).

A Harvard Russian Center szinte azonnal a szovjetológia központjává vált. A totalitarizmus-generáció szinte minden nagy alakja megfordult itt, tanárként, előadóként vagy posztgraduális diákként.³⁰ A Center dinamikus növekedését mutatja, hogy az első tíz év során tizenhat posztgraduális diákból vált tanszéki tag.³¹ Ha igaz az, hogy ez az időszak a társadalomtudományok egésze számára a terjeszkedés időszaka volt, a Russian Centerre ez fokozottan igaz. Megközelíthető: különösebb anyagi megszorítások nélkül tervezhették meg kutatásaikat. A Center a területen belül is kiemelt presztízzsel bírt.³² A munkában részt vevők névsorát böngészve az is tanulságos, hogy ki nem szerepel rajta. Amint az sejthető: egyedül Pitirim Sorokin – akinek nem voltak nyelvi problémái, ellenben közvetlen tapasztalatokkal rendelkezett a bolsevik rezsimről és börtöneiről, és személyesen is ismert több kommunista vezetőt – nem fordult meg a Centerben. Miközben a havonta megtartott tanszéki vitákon „A szovjet szépirodalom mint a szovjet változások megértésének forrása” címet viselő témát vitatták meg, tíz év alatt egyetlen előadást sem tartott a páratlan tudású Sorokin. A mellőzés jó példa arra, hogy ezt a „bevallottan interdiszciplináris vállalkozást, amely a második világháború utáni nemzetközi viszonyok legfontosabbika felé fordult” (Parsons–Vogt 1960: XIX), mennyire meghatározták a személyi ellentétek. Ugyanakkor, mint erre majd később visszatérek, ez a negáció úgy is értelmezhető, hogy a Center nem tolerálta oly mértékben a totalitárius *unisono* megbontását, mint azt korábban bemutatott önképe sugallta:

A Russian Centerben csak 1957-ben nyolcvanegy projekt futott párhuzamosan.³³ A legnevesebb minden bizonnyal az Amerikai Légierő által szponzorált „Harvard Project on the Soviet Social System” volt, amely később más menekültinterjú-projektek számára is példaként szolgált. Az anyag hosszú évekig az első számú empirikus bázisnak számított a szovjetológián belül. „1950-ben és 1951-ben Európában és az Egyesült Államokban szovjet emigránsokkal interjúkat készítettek, valamint kérdőíveket töltettek ki. A projekt során 329 kiterjedt életútinterjút készítettek, beleértve a részletes személyiségtesztet. 435 kiegészítő interjú, csaknem tízezer speciális témájú és 2700 általános kérdőív készült el” (Barron 1957:208–209)

A Harvard e két intézeti fejlesztés révén néhány év alatt az első számú társadalomtudományi központtá vált. Mind a szovjetológia,

mind a szociológia területén vezető tekintélyre tett szert, és a két intézmény között erős átfedések alakultak ki. Vizsgáljuk meg most azokat a társadalmi-ideológiai körülményeket, amelyek között a két intézet működött, illetve azt, hogy ez a környezet miként befolyásolta tevékenységüket.

A hidegháború irodalmában az utóbbi esztendőkből kiegyensúlyozottabb, relacionista értékelés kezd megjelenni. Ebben a felfogásban a hidegháborút nem egyszerűen Sztálin ördögi manőverei okozták, hanem előtérbe kerülnek a másik fél hibás lépései is. Felesleges lenne itt a hidegháború nemzetközi eseménysorának taglalásába fogni. Azt tartom fontosnak kiemelni, hogy a hidegháború nem a lineárisan csordogáló időben zajlott, ahol az antifasiszta koalíciót felváltotta az antikommunizmus és antiimperializmus ellentéte. A világháború előtt mindkét oldalon megvoltak azok az ideológiai elemek, amelyekre később a hidegháborús diskurzus építhetett. Mint láttuk, az amerikai közvélemény nagy részében az antikommunista attitűd nagyon erős volt a két világháború közötti periódusban. Intellektuális utánpótlást az a robusztus, konzervatív értelmiség szolgáltatott, amelynek jó néhány mérvadó képviselője – mint William Henry Chamberlain, Louis Fisher és Whitaker Chambers – kiábrándult kommunista volt. Ha a háború alatt a hivatalos propagandából eltűntek is az antikommunista elemek, a közvélemény nem követte a politikai irányváltást.

„A Gallup felmérései szerint a nyilvánosság egy jelentékeny része bizalmatlan maradt Oroszországgal szemben még a Hitler-ellenes háborús együttműködés csúcán is, és 1945 végére azok aránya, akik kedvezőtlen véleménnyel voltak Oroszországról, elérte a szovjet-német paktum idején felvett adatok szintjét” (May 1984: 209).

A politikai fordulattal együtt megerősödött az antikommunista konzervatív értelmiség korábban is jelentős befolyása, közvélemény-formáló szerepe. Ezekről az előzményekről nem szabad elfeledkeznünk a hidegháború amerikai oldala, a mccarthyizmus értékelésekor.

A konzervatív diskurzus előretörését világpolitikai események okozták. A vasfüggöny felállítása, Kelet-Európa szovjetizálása, Németország szétszakadása mind ezt erősítette. Ám az amerikai közvélemény számára az atommonopólium elvesztése és a koreai háború kirobbanása volt döntő jelentőségű. A mccarthyizmus politikai jelenséggé, meghatározó politikai erővé válása erre a sokkra adott válasznak tekinthető.

Ha az amerikai értelmiség politikai közérzetét vizsgáljuk ebben a korszakban, akkor azt látjuk, hogy semmiképp sem nevezhető kommunista szimpatizánsnak.

Habár Lipset meggyőzően bizonyítja az amerikai akadémiai élet politikai beállítódásának elemzésekor, hogy a szélesebb közvéleménnyel szemben az egyetemi értelmiségiek között nem vált dominánssá a konzervatív republikánus beállítódás, ez a „viszonylagos baloldaliság” nem jelentett eltérést a hidegháború megítélésében. Az antikommunista elkötelezettség a többség számára magától értetődő volt az egyetemi oktatók között is. A kommunizmus megítélésének

szempontjából az akadémiai világban uralkodó demokrata párti preferenciának nem volt jelentősége.

A lojalitás és meggyőződés mellett, melyet meghatározónak tekinthetünk, jelen volt, kinél erősebben, kinél kevésbé láthatóan, a félelem motívuma is. „Számos helyen kirúgtak professzorokat, mert nem voltak hajlandók letenni a hűségesküt, vagy azért, mert nem voltak hajlandók válaszolni arra a kérdésre, hogy valaha tagjai voltak-e vagy jelenleg tagjai-e a kommunista pártnak” (Lipset 1972:185). „A tudományos életben végül is eluralkodott a boszorkányüldözés mérgező atmoszférája..., ami legalább hatszáz professzor és tanár elbocsátásához vezetett, számos más esetben pedig hűtlenséggel vádolták őket” (Cohen 1985: 18)

Az általános tisztogatási hullám mellett nem találtam annak jelét, hogy a mccarthyizmus különös erővel sújtott volna le akár a szovjetológiára, akár a Parsons-féle szociológiára. Ez azonban nem jelentette azt, hogy bármelyik tudomány kivonhatta volna magát a mccarthyizmus okozta „nagy félelemből”, amely körülvette az éppen formálódó szovjetológiát is.

„A Szövetségnek és lapjának elnevezése körül kialakult vita jól érzékelteti a korabeli félelmet a megbélyegzéstől. Az alakuló ülésen... Robert Kerner a Berkeleyről ragaszkodott ahhoz, hogy az »orosz« szót ki kell hagyni, és mindkét elnevezésnek az »amerikai« szóval kell kezdődnie. Világossá akarta tenni mindenki számára, hogy itt nem valamiféle szovjet propagandaszervről van szó, amely beférkőzött az amerikai tudományba. Így lett a szervezet neve AAASS (American Association for the Advancement of Slavic Studies – A Szláv Tudományok Fejlesztésének Amerikai Szövetsége)” (Hazard 1984: 94).

Térjünk vissza a Harvardhoz. Az egyetem vezetése egyidejűleg deklarálta antikommunizmusát és azt, hogy nem fogja vizsgálni az oktatók politikai elkötelezettségét (Diamond 1982:342), de nem tudta megakadályozni, hogy a gyanúsítgatások inkvizíciós légköre elérje az egyetemet (Caute 1978: 410–414). Ugyanakkor, mint ahogy erről Parsons beszámol, ezek nem érintették a Russian Centert.

„Lényeges, hogy McCarthy keresztesháborúja során, amelyet az úgynevezett »ötödik módosítást« követő kommunisták ellen folytatott (akik a szólás- és véleményszabadságra hivatkozva tagadták meg, hogy gyónjanak a kommunizmussal való feltételezett kapcsolatukról – D. T.), még csak nem is említi a Russian Research Centert” (Parsons–Vogt 1960:XIX).

A tisztogatások elkerülték ugyan a Russian Centert, működése azonban a hatóságok érdeklődésének előterében állt: alapítása óta az FBI beépített ügynökök segítségével figyelte és ellenőrizte. Sigmunt Diamond idézi az FBI archívumaiban végzett kutatásain alapuló tanulmányában: „1948. december 31-én bostoni különleges ügynökünk jelentette, kíváncsi lenne kapcsolatot teremteni a Russian Research Center felelős személyiségeivel, hogy képet alkothassunk az ott folyó programokról és eredményeikről” (Diamond 1982: 342).

A Center munkáját a későbbiekben is különös figyelemmel kísérték. Erről tanúskodik, hogy a beszervezett titkosügynökök nemegyszer több mint tízoldalas jelentésekben elemezték az itt folyó munkát (Diamond 1982:349). Szintén a Center jelentőségét bizonyítja, hogy az FBI itteni tevékenységét maga az igazgató, Hoover irányította.

Jó okunk van feltenni, hogy az FBI jelenléte többet jelentett egyszerű informálódásnál, bár Parsons talál erre mentséget:

„Nem szabad megfélekednünk arról, hogy a Centert akkor alapították, amikor a hidegháborús feszültség tetőpontjára hágott. Kluckhohn a koreai háború alatt és a mccarthyizmus kezdeti szakaszában volt igazgató. Ebben az időszakban is képes volt fenntartani az összes fontos kormányzati és egyetemi szerv bizalmát anélkül, hogy feláldozta volna a kutatás tudományos integritását és szabadságát” (Parsons–Vogt 1960:XIX).

A következő FBI-jelentésből arra is következtethetünk, miként sikerült ezt a bűvészmutatványt végrehajtani:

„A Carnegie Alapítvány egy szigorú értelemben vett magán-kutatóintézet alapítását tervezte, ugyanakkor azonban több személyes találkozt is szorgalmazott kormányzathoz közel álló személyekkel. Kluckhohn egyik feladata az volt, hogy információkat szállítson a kormányzati szerveknek, és bizonyos határokon belül az Egyesült Államok igényei szerint alakítsa a kutatási programokat. Ennek egyik példaként Kluckhohn idézte azt az esetet, amikor a külügyminisztérium jelezte, hogy hiányosak az ismereteik a szovjetek tevékenységének bizonyos aspektusairól. Kluckhohn ezután javaslatot tett egy végzős diáknak, hogy írja a disszertációját erről a témáról, anélkül persze, hogy említést tett volna a külügyminisztérium érdeklődéséről...” (Diamond 1982: 346–347).

Az FBI érdeklődése nemcsak a kutatások eredményeire és irányára, hanem – a dolgok logikáját követve – a kutatókra, sőt az adminisztratív személyzetre is kiterjedt. Ez az idézet szintén egy beépített ügynök jelentéséből származik: „Mrs. Parsons politikai és társadalmi kérdésekkel kapcsolatban liberális nézeteket vall, s valószínűleg nem lenne kíváncsi, hogy hozzájuthasson a Russian Research Center munkájával kapcsolatos információkhoz” (Diamond 1982: 349–350).

Ugyanakkor nem az FBI jelentette az egyetlen ellenőrző tényezőt. A hidegháború légkörében az alapítványi támogatás színtalálk mögött zajló alkuiban az elfogadásra javasolt projektek nem lehettek radikálisabbak, mint az alapítványok képviselőinek nézetei. A normák kitapogatása és finom érzékeltetése rendszerint különösebb konfliktusok nélkül zajlott, lévén a felek nem igazán ellenérdekűek. Az alapítványok azonban keményebben is felléptek, ha erre szükség volt.

Az FBI, az alapítványok és a mccarthyizmus hisztériájával feltűzelt közvélemény kontrollja mellett a hidegháború közvetlenebb módon is hozzájárult a kutatások formálásához, bizonyos irányok és módszerek preferálásához. Amint megteremtette a kutatások iránti fokozott igényt, a kutatási terepet azonnal vasfüggönnyel zárta el. Mint-hogy a rendelkezésre álló tapasztalati adatok köre korlátozott volt, a

tudósok csak a következő forrásokat használhatták: ideológia, propaganda, a „menekültek” beszámolóí, nyugatiak (követési alkalmazottak, értelmiségiek) jelentései, irodalom (például Dosztojevskij regényeinek elemzése Buharin látens homoszexualitásának megértéséhez) és egyéb, alkalmi adatok (például a szmolenszki archívum). A források készen kapott kínálata természetesen eleve meghatározta a kutatás módszereit és eredményeit.

A visszajelzések hiányát is a terep elzártsága okozta. Az elméletek tesztelése rendkívül bonyolult vagy egyenesen lehetetlen volt, így ebben az értelemben valóban csak elméletek, azaz kipróbálatlan eszmék maradtak.

Ez az a környezet, melyben a szovjetológia létrejött. A nemzetek közötti viszonyban szovjet ármánykodás, leleplezett kémek, megromló kapcsolatok és geopolitikai konfliktusok, míg az Államokon belül masszív antikommunizmus, amely átcsap a hisztérikus mccarthyizmusba és a baloldali értelmiség üldözésébe.

Minderre Talcott Parsons tipikus, konzervatív módon reagált, viselkedése máig egy értelmiségi magatartás modellje és igazolása. Parsons, „az utolsó puritán”, nem volt szobatudós, elefántcsonttoronyba bűvő teoretikus. Épp ellenkezőleg, egész életműve, még az absztrakt, mátrixokba szorított elméletek is közéleti elkötelezettségéről tanúskodnak. A parsonsiánus konzervativizmus középpontjában, ahogy ő maga fogalmazott, a rend hobbesi problémája állt, vagyis az, hogy a modern társadalmakban végbemenő individualizáció mellett miként lehet fenntartani a társadalom gazdasági-kulturális működését, Parsons fogalmai szerint: a rendet. A rend, a struktúra stabilitását döntően meghatározza a „közös, alapvető értékrendszer”, a közös szabályok és valóságérzékelés. Mint erre már utaltam, Parsons hajlott arra, hogy a válságjelenségek széles skáláját az értéktalapat megbontásaként értelmezze, – hozzátehetjük, eléggé tautologikusan³⁴. A társadalomtudomány feladata az, hogy e normarendszert, társadalmi konszenzust kidolgozza. Ez magyarázza élete végéig tartó vonzódását az elméletalkotás iránt.

A strukturális egység, a rend biztosítása érdekében Parsons szinte kálvini államot képzelt el (talán szigorú, mélyen vallásos neveltetésétől sem teljesen függetlenül). Mivel a társadalmi rendszerek strukturális szükségszerűsége a hatalom, a politikai irányításnak – a tudománnyal karöltve – egyre növekvő teret kell kapnia az amerikai társadalomban, hogy ellensúlyozni tudja az irracionális, szélsőséges, felforgató elemeket (Parsons 1969).

Parsons gondolkodásának másik alapvető jellegzetessége a hamisítatlan, törő metszett amerikai optimizmus. Úgy vélte, a gazdasági és társadalmi intézményrendszerben végbement specializálódás során az Egyesült Államok sikeresen válaszolt a racionalizációval jelentkező kihívásokra. Mivel eközben sikerült fenntartani a társadalmi integrációt, a legerősebb állammá, az *első nemzetté* vált. Így aztán Parsons mélységesen meg volt győződve arról is, hogy az Egyesült Államok feladata a rend-nemzetközi méretű biztosítása.

Ez a hozzáállás határozza meg Parsons viszonyát a mccarthyizmushoz is, amelyet egy 1954-es cikkéből (Parsons 1963) ismerünk. E szerint a mccarthyizmust a hidegháború szükséges velejárójaként kell magyaráznunk. Szükséges volt, hogy az amerikai társadalom ráébredjen a rá leselkedő veszély nagyságára, és elkötelezze magát a kollektív értékek mellett. Ugyanakkor mindez gyakran átcsapott bűnbakok keresésébe, ártatlan emberek meghurcolásába; alapvetően agresszív ideológiává vált. Mindennek sajnálatos mellékterméke is volt: „A társadalmi struktúra bizonyos elemei a kommunizmust (tudniillik annak vádját – D. T.) irracionális módon felhasználták, hogy támadják azokat, akik hatalmi, befolyásos pozícióban voltak” (Parsons 1963:223).

Ebben a megközelítésben azok a „felforgatók”, akik felhívják a figyelmet a mccarthyizmusban rejlő totalitarizmusra, épp olyan veszedelmesek, mint a wisconsini szenátor, mivel megkérdőjelezzik az elfogadott amerikai értékeket.

Parsons szerint a mccarthyizmus abból a megnövekedett teherből származott, amit Amerika számára a háború utáni vezető szerep jelentett. Az adminisztrációnak az új feladatra adott irracionális válasza a mccarthyizmus. Ez azonban az állami apparátus munkájának fejlesztésével, az állami ellenőrzés növelésével megszelídíthető. „Úgy vélem, nagymértékben meg kell erősíteni a politikai elit két csoportját, a »politikusokat«, akik képesek a közvélemény irányítására, és az »adminisztrációt« a civil és katonai szervezetekben. (...) De a politikai elitnek közeli szövetséget kell kialakítani más csoportokkal, elsősorban a kulturális elittel, az egyetemekkel, de az egyházakkal is” (Parsons 1963: 192).

Fontos megemlíteni, hogy Parsons nem volt mccarthyista; az Oppenheimer-ügyben való megnyilatkozásai miatt még útlevelének elkobzása is felmerült. Konzervativizmusa elsősorban intellektuális konzervativizmus, amely gyakran politikai formát is ölt, épp ezért jóval érdekesebb, mint a sima hatalmi ideológia. E konzervativizmus baloldali kritikája kézenfekvő és ennek megfelelően nagyszámú is.³⁵ Ezért most egy alternatív konzervatív véleménnyel kívánom szembesíteni. Annál is inkább, mert ennek érdekében nem kell nagyot ugranunk sem a történetben, sem pedig a térben.

Nem csodálkozhatunk azon, hogy Pitirim Sorokinban hányattatott élete során határozott ellenszenv fejlődött ki mindenféle háború, forradalom és felfordulás iránt. Ha nem is a rend, de a harmónia után vágyakozott – látszólag hasonlóan Parsonshoz. Ám ez a konzervatív alapvetés Sorokin esetében egészen más formát öltött, más magatartáshoz és gyökeresen különböző véleményhez vezetett, mivelhogy teljesen más világlátás eredménye volt.

Ez a filozófia, illetve történelemszemlélet három kulturális forma: a transzcendens értékek, az átlényegített valóságból nyert vízió által vezérelt (ideational) kultúra, az érzékek által megismert és birtokba vett empirikus (sensate) kultúra és egy köztes, szintetizáló (idealistic) kultúra körforgásaként fogja fel a történelmet. Ebben a világképben

a nyugati civilizáció egy történeti makrociklus, a „sensate” korszak végére ért. E korszak „például a tudomány módszereiben és eljárásaiban makacsul empirikus, a művészetben a transzcendens víziók helyett a realizmus felé törekszik, a vallás területén pedig inkább konkrét erkölcsi tapasztalatokkal foglalkozik, mint a hit vagy az ész igazságának kérdéseivel” (Coser 1971:476). A 20. század a „sensate” állapot szétesése, s ezért iszonyú áldozatokkal, vérrel és mocsokkal jár.

Sorokin ciklikus világképe távol áll a modern társadalomtudományban domináns haladás-modernizáció-racionalizáció gondolkortól. Ez utóbbi irányzat, mint Parsonsnál is jól látható, olyan dicsőséges menetelésnek tartja a modernitást, amelyben a jelentkező problémák egyetlen oka és magyarázata, hogy még nem jutottunk elég előre a civilizáció folyamatában.

Az erőszak domesztikálását, a racionális társadalomszervezés terjedését, a bürokratikus szabályozás expanzióját hangsúlyozó felfogással szemben Sorokin számára az ezredvég „az emberiség legvéresebb évszázadának beteljesülését”, a pusztítás és a hivatalossá tett örület idejét jelentette.

„A haldokló sensate rend dühödten pusztít el mindent, ami útjába áll. Az »Isten«, »haladás«, »civilizáció«, »kommunizmus«, »demokrácia«, »szabadság«, »kapitalizmus«, »az ember méltósága« és más jelszavak nevében megsemmisítik ezeket az értékeket, emberek millióit gyilkolják meg, már az emberiség túlélését fenyegetve” (Sorokin 1963: 324).

Amint látható, ennek a világképnek nem része a hidegháborús bipolaritás. Valójában ez nem csak a hatvanas években állt távol Sorokintól. Először 1944-ben jelent meg *Russia and the United States* című könyve, amelyben a két állam gazdasági fejlődésének, struktúrájának, az ott élők mentalitásának, kreativitásának hasonlóságait, történelmi jó kapcsolatait, a háború utáni együttműködés szükségességét hangsúlyozza. „Oroszország mindig is a legjobb barátja volt az Egyesült Államoknak. Ha a mindenkori kormányok nem követik el a legostobább hibákat, akkor a jövőben is a legjobb barátunk és legfontosabb szövetségesünk lesz” (Sorokin 1944:13).

Ebből a felfogásból nem az állami ellenőrzés növelésének szükségessége fakad. Épp ellenkezőleg, az állampolgárok közötti kapcsolatok, a kölcsönös segítségnyújtás, a szolidaritás nyújthat reményt az államok örültségének átvészeléséhez.

A hidegháború sokkjára adott két válasz a konzervativizmus eltérő felfogásából fakad, amely talán a modernitás optimista és pesszimista értékelésével magyarázható.

Fontosnak tartom megemlíteni, hogy – miként az egymáshoz közel álló politikai nézetek is gyakran dühöttebben és vadabban harcolnak egymással, mint a szembenállókkal – a konzervativizmusnak e két, egy töről fakadó irányzata is kibékíthetetlen viszonyban áll egymással. A szovjetológián belül kétségkívül a Parsons által képviselt változat vert gyökeret: a hidegháború és a mccarthyizmus kezdő lépésére a szovjetológia (és az intézményesült szociológia) ideológiai

válasza a konzervativizmus egy sajátos, az állami beavatkozást elfogadó és helyeslő változata volt.

INTELLEKTUÁLIS MILIÓ

Az intellektuális környezet leírásakor három dolgot szeretnék bemutatni: Parsons „imperialisztikus” integrációs törekvéseit, a rendszerelmélet pozitivizmusát és az episztemológiai meghatározottságot. Ennek során nem tárgyalom különösebb részletességgel a szovjetológiát ért hatásokat, pusztán néhány utalásra szorítkozom, de úgy vélem, ezek bizonyos értelemben kijelölik mozgásterét. Akinek ambíciója egy tételes leltár elkészítése, könnyen folytathatja a sort.

Az eddig lefestett intézményi-személyi összefonódás, illetve közös politikai-ideológiai közeg még nem igazolta korábbi állításomat, miszerint a szociológia nagymértékben befolyásolta a szovjetológia eredményeit. Ahhoz, hogy ezt belássuk, szemügyre kell vennünk Parsons programszerűen megfogalmazott állításait a társadalomtudományok integrálásáról. Az átfogó, tudományágakon átívelő elméleti modell megalkotásának Parsons számára kettős motivációja volt. Egyrészt a politikai-morális elkötelezettség, amely a megrepedezett amerikai értékalapzat újradrótozását tűzte ki célul, másrészt a Nagy Elmélet igénye, amely a társadalomtudományok státusának megerősítését is szolgálta volna. Parsons már a *Structure of Action* (A társadalmi cselekvés struktúrája) sem csupán azért írta, hogy néhány európai gondolkodót, Weber, Marshallt, Paretót, Durkheimet bemutassa – saját olvasatában – az amerikai szociológiának. Sokkal inkább arra törekedett, hogy ezen elméletekből – kiemelve az általa fontosnak tartott elemeket – egy átfogó, integratív teóriát alkosson. Habár itt még kiinduló egységnek az elemi cselekvést tekintette, később áttért a társadalmi intézmények létrejöttének és a makrostruktúrák hatásának elemzésére. A könyv üzenete éppen az, hogy a társadalmi lét térképe a makrostrukturális intézményektől az alapvető egységnyi cselekvésekig megrajzolható; létezik egy mindent felölelő, s így a társadalomtudomány egésze számára releváns cselekvésemélet. A háború kitörését követően ez az integráló ambíció még fokozódott.

„Az 1943 és 1953 közötti rendkívül termékeny időszakban Parsons mindvégig arra törekedett, hogy érthető módon kifejtсен egy elméleti stratégiát és előzetes elemzésekkel alátámassza potenciális gyümölcsözőségét... E próbálkozásoknak jelentősebb szerepük volt annál, mint amelyet Parsons elméleti keretében betöltöttek: komoly kísérletnek voltak arra, hogy befolyásolják a nagy hatalmú közönséget, rávegyék a Harvard vagy különböző alapítványok vezetését: társadalomtudományok egy sajátos képzetének megfelelően cselekedjenek, és az itt megfogalmazott értékeket fogadják el a tudományos érték mércéjeként” (Turner–Turner 1990:113).

A Társadalmi Viszonyok Tanszékének megalakítását a már említett egyéni ambíciók mellett ezzel a törekvéssel magyarázhatjuk. Az

itt folyó munkában egyre inkább előtérbe került a rendszerszintű megközelítés. Míg korábban, a weberi tradícióhoz köthetően, az egyéni cselekvés volt a rendszerelmélet fügefalevele, a későbbiek során eltűnt, átadva helyét a „társadalmi egyensúlyba” rendeződő alrendszernek pórságának.

Később Parsons még próbálkozott azzal, hogy saját elméletét a Társadalmi Viszonyok Tanszékének hivatalos doktrínájává tegye, de nem járt sikerrel, mivel a sorsdöntő értekezleten leszavazták (Homans 1986: 303). Ennek ellenére az integráció létrejött elmélet és gyakorlat, teória és survey, nevesítve Parsons és Stouffer között. Mint arra korábban utaltam, Stouffer azok közé a survey kutatók közé tartozott – ellentétben például Lazarsfelddel –, akik mindvégig igyekeztek az általuk alkalmazott módszertannal kompatibilis elméletet kialakítani. Másfelől a parsonsi átfogó elméletnek nyilvánvaló hiányossága volt, hogy konkrét esetekre csak problematikusán lehetett alkalmazni. Ez a kölcsönös igény motiválta a strukturalista funkcionálizmus és a survey módszerek új, tudományos ködbe burkolozott nászát, melyet a tökéletes elmélet és a természettudományos pontossággal mérő módszertan találkozásaként határozhattak meg a szereplők. Ez az együttműködés Parsons és Stouffer közös szemináriumain teljesedett ki.

A szociológián belül nem számít újszerű vállalkozásnak a parsonsi rendszerelméletet támadni, hiányosságait feltárni.³⁶ Nem lenne különösebben nehéz feladat Parsons munkásságát Sorokin értékelésével ütköztetni. Nemcsak azért, mert Sorokin, miként a négykötetes *Social and Cultural Dynamics* (Társadalmi és kulturális dinamika) címe is jelzi, a parsonsi statikus társadalomszemlélet helyett egy dinamikus, a konfliktusokat szükségszerűnek, alapvető formának tartó történelemszemlélethez kötődött. Az összehasonlítás annál is egyszerűbb lenne, mert Sorokin maga is megteszi 1956-ban kiadott, mára méltatlanul elfeledett kötetében, melynek címe: *Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Science* (Hóbortok és gyarlóságok a modern szociológiában és a rokon tudományokban).³⁷ Itt Sorokin részletesen tárgyalja a tudomány új ethoszát, s borzadva szemléli felemelkedését, melyben döntőnek ítéli Parsons és Stouffer szerepét.

Mégsem állíthatjuk azt, hogy a szovjetológiát csak a parsonsi strukturalista funkcionálizmus survey technikával súlyosbított változata határozta meg. Kétségtől fontos irányzat volt, de nem vált olyan mértékben dominánssá, mint a szociológián belül.³⁸ A szovjetológia már csak interdiszciplináris jellege miatt is jóval sokszínűbb volt.

A totalitarizmus-iskola valójában nem is próbálkozhatott a természettudományos modell másolásával, hiszen állandóan a források hiányosságának problémájával küzdött. Éppen ezért, ellentétben a parsonsi tudományfelfogással, a kvalitatív megközelítéseket helyezte előtérbe. Mivel ezek tág teret biztosítottak az ideológiai elfogultságok kifejezésére, a revizionisták olyan neopozitivistai jelszavakat tűztek zászlóikra, mint „vissza a tényekhez” vagy „számokat interpretációk helyett” (Fitzpatrick 1987).

Máshol kell tehát keresnünk a szovjetológia és a szociológia viszonyát kibontó fogalmakat. Úgy tűnik, két egymásnak ellentmondó kategória is elfogadható: a *komplementáris és az azonosság* fogalma. Az alábbiakban azt szeretném bizonyítani, hogy ez esetben szimultán módon mindkettő érvényes.

Vajon az egzakt tudományos ethosz megformálása volt-e a legfontosabb tényező a konzervatív szociológia háború utáni sikertörténetében? Nyilvánvalóan nem. Kérdés, miért volt épp ebben az időben szükség a Nagy Elméletre, hiszen az amerikai társadalom és társadalomtudomány egész sokáig jól megvolt nélküle. E kérdés megválaszolásához Sherlock Holmes példáját kell követnünk, aki akkor fogott gyanút, mikor nem ugatott a kutya.

Parsons cselekvéseméleti könyvében nem foglalkozik külön Marx-szal, csupán két oldalon összefoglalja munkásságát. Beszédes semmibevétel ez. Nem számít ritkaságnak az a vélemény, amely szerint ez egy implicit rivalizálás sajátos tünete. Parsons élethosszig tartó erőfeszítése, hogy egy teoretikus felépítményt létrehozson, úgy értelmezhető, mint „bástya” építése az offenzívában levő marxizmussal szemben. A parsonsi szociológia – mint minden biológiai metaforákkal operáló nézetrendszer – kiválóan megfelelt a társadalom viszonyainak igazolására, az egyenlőtlenséget és hierarchikus különbségeket funkcionális szükségszerűségként fogva fel (Mills 1959). Parsons is érezte az igényt olyan elmélet iránt, amely a nemcsak politikailag, de intellektuálisan is előretörő marxizmussal szemben igazolást nyújthat az amerikai kapitalizmus viszonyaira:

„A kommunizmus az elsődleges szimbólum, amely összekapcsolja az objektív, külső problémákat és veszélyeket a belső feszültséggel és annak struktúrájával. (...) A külső, nemzetközi problémák a világkommunizmus terjedése köré összpontosulnak. A belső feszültséget – úgy érezzük – a kommunisták és szimpatizánsaik megvalósult vagy potenciális hűtlensége kelti” (Parsons 1955: 184).

És ez itt a lényeg. Parsons hangsúlyozza az amerikai társadalom racionalitását, stabilitását és demokratikus értékeit. Ennek (habár a modernitás belső, anomikus hatásainak kivédése is fontos számára), miként az elmélet sikerének is, külső oka van: a „vörös veszély”.

„Elmélete alapvető szükségletet elégített ki, amikor elérte belső érettségét: elutasította a korábbi izolacionizmust, elfogadta a világ vezető hatalmának szerepét, és harcba szállt a világpolitikai arénában a félelmetes ideológiai ellenféllel. A kommunista riválisnál vonzóbb amerikai társadalom bemutatása olyan ideológiára épült, amely idealizálta a stabilitást és a rendet, a társadalmi szabályokat és értékeket” (Shaskolsky 1970).

Ha azt állítjuk, hogy a „vörös veszély” volt a parsonsi elmélet sikerének titka, valójában a Parsons megfogalmazta programot követjük. Ez meglehetősen problematikusnak tűnhet, hiszen a hatvanas években az egységes amerikai értékalapzat szinte magától és olyan látványosan robbant szét, hogy nemcsak feltételezett intaktsága, de a parsonsi elmélet is megrendült. Esetünkben mégis értelmes vállalko-

zás követni az érvelést, ugyanis a strukturalista funkcionalizmus vagy a szovjetológia esetében nem a közvéleményre vagy az imaginárius értékalapzatra gyakorolt hatást kell elemeznünk. Ha az elmélet sikerességét és térnyerését akarjuk megérteni, azt kell megvizsgálnunk, hogyan hatott a különböző források felett rendelkező elitre. A parsonsi konzervatív szociológia számára nem a széles körű társadalmi vagy akár intellektuális támogatás, hanem az elittől kapott elfogadás és támogatás biztosította az „aranykor” feltételeit.

Ez az a pont, ahol a szovjetológia és a parsonsi szociológia újra találkozik. E funkcionális harmóniában a szovjetológia a külső ellenségkép megfogalmazásáért volt felelős, míg a konzervatív szociológia az ezzel ütköztethető amerikai társadalom képét festette fel. Megkockáztatható, hogy az R. B. és az R. & A., a külső és a belső hírszerzés háború alatti munkamegosztása reprodukálódik ebben a viszonyban. A szovjetológia és a szociológia tehát egymás *komplementer*ként jelenik meg. Most vizsgáljuk meg az *azonosság* területeit.

Mint már említettem, a parsonsi teoretikus építmény, ha jelen volt is a szovjetológián belül, soha nem vált egyeduralkodóvá. Ugyanakkor létezik egy olyan szintje az elemzésnek, ahol a Parsons által képviselt irányzat mind a mai napig jelen van és meghatározó, ez pedig az ismeretelmélet. Úgy vélem, a probléma itt mutatkozik meg legtisztábban. Furcsa módon, ennek az *episztemológiai vasketrecnek* a mibenlétét megint csak Parsons és egy emigráns találkozása tárja fel. Ezúttal azonban Alfred Schütz a történet másik szereplője.³⁹

A természettudományos státusra vágyakozó szociológia és szovjetológia számára bizonyos ismeretelméleti kérdések megfogalmazása tabunak számított. Természetesen kiterjedt viták folytak a természettudományos paradigmához közelítés kulcsfogalmának tekintett mérés mikéntjéről, de e méréseket episztemológiai szempontból – vagyis hogy mit mérünk, mi történik a mérés során, és milyen jelentése van az így kapott eredményeknek – nem illett megkérdőjelezni.⁴⁰

A Schütz és Parsons közötti vita többek között azért vált olyan élessé, mert Schütz ezt a kételymentességet vitatta. A kanti tradícióhoz visszanyúlva különbséget tett naív és kritikai filozófia között: „...az előző a tudás tárgyának megismerésével kezdődik, míg az utóbbi a tudás lehetőségének feltételei felé fordul” (Nathanson in Garthoff 1978:XII). Ez a kritika a pozitivizmus lényegét érinti, amely egyaránt jellemezte a strukturalista funkcionalizmust és a szovjetológiát. A vita Weber különböző olvasata körül zajlott. Parsons értelmezésében a weberi cselekvésemélet megáll a cselekvő szándékainak megvalósításánál. Ezzel szemben Schütz, aki a weberi megértő szociológiát a husserli fenomenológiával ötvözte, úgy vélte, a weberi cselekvéseméletben éppen a cselekvő által tulajdonított értelmezés az, amire a kutató figyelmen kívül kellene hagynia. Míg Parsons az individuum szintjén megállt az objektív, külső leírásnál, addig Schütz számára a cselekvők által elfogadott helyzetértelmezések és értelemtulajdonítások voltak döntőek (ez persze nem jelentett misztikus intuicionizmust).

Parsons ezt a különbséget így fogalmazta meg: „elérkeztünk a szubjektív és objektív jelentés kérdéshez. Azt hiszem, hogy itt sikerült megragadnom a köztünk levő különbségeket. Úgy vélem, Ön egy ontológiai valóságról beszél, amit a konkrét cselekvő »valóban« meg tapasztal. Azt gondolom, jó okom van arra, hogy szkeptikus legyek azzal kapcsolatban, az Ön elemzése vagy bármely más rendelkezésünkre álló elemzés bármi módon is megközelítheti-e egy ilyen valóság leírását” (Garthof 1978: 87–88).

A nézeteltérés lényege valóban ez. Parsons mint metafizikus és megválaszolhatatlan kérdéseket visszautasítja a cselekvők értelmezéseinek megismerését, ami Schütz számára az első, elkerülhetetlen lépést jelenti.

Ebből fakadóan Parsons a hétköznapi cselekvés megértésekor a tudományos racionalitás fogalmával operált. Egybemosva a tudományos és a hétköznapi megismerésre jellemző racionalitásokat, Paretót követve azt állította, a hétköznapi cselekvés megértésekor a tudományos racionalitást kell mércéül használni. Fenntartva persze azt, hogy nem minden cselekvés teljességgel racionális. Schütz ezzel szemben hangsúlyozta a tudományos racionalitás és az életvilág jelenségeit vezérlő motívumok közötti különbséget. A tudományos gondolkodásnak meg kell őriznie rendezett, ellentmondásmentes és koherens jellegét, de a társadalmi cselekvést vizsgálva elsőként a motívumokat, a szubjektív jelentéseket kell feltérképezni.

A tudomány és a megismerendő társadalom racionalitásának egybemosása a tudomány megértési keretének abszolutizálását jelenti. Ez a husserli „elsődleges zárójelbe tétel” elutasítása, és annyit jelent, hogy a tudós saját, reflektálatlan megértési sémáit vetíti rá a megismerendő területre. A szovjetológia pontosan megmutatja e pozitívizmus hátulütőit. A totalitarizmus-iskola, amely, mint látjuk, ideológiai-legitimációs szempontból a parsonsi szociológia komplementere volt, ugyanazt az epiztemológiai eszköztárat használta. Egyszerű értékfordítással, a fényből a sötétséget, a fehérből a feketét alkotta meg, egyes intézmények hiányára vagy működési eltéréseire hivatkozva. Ezzel szemben a revizionisták egy része, a modernizációs konvergencia gondolatától vezérelve, már nem a nyugati fejlődés nyomán keletkezett fogalmakat kérte számon, hanem ezeket a fogalmakat egyszerűen ráhúzta a vizsgált társadalmakra, beleprésselve a kommunizmust olyan, a nyugati megértés számára problémamentes fogalmakba, mint érdekcsoportok, elitek stb. Ezt a gondolkodási módot és kutatási technikát Almond és Roselle elismerően modellillesztésnek nevezte.

Az elégedetlenség ezzel a tudományfelfogással szemben – a saját konceptuális keret megalkotására vonatkozó igény – alkalmi hangoztatása (Meyer in Fleron 1969) mellett – a történeti dimenzió fontosságának hangsúlyozásaként (Pipes 1992: 73; Malia 1993) jelentkezett.

Talán még ennél is több probléma származott a „megismerés tárgyának” magától értetődő, megkérdőjelezhetetlen elfogadásából. A

gyakorlatban, a kutatások nyomán azonban ez visszalépést jelentett a leíró pozitivizmushoz, a szovjetológia számára pedig – a politikai elfogultság mellett – áttörhetetlen episztemológiai korlátnak bizonyult. A tudomány feladata a kommunizmus mozgásának, felépítésének megfigyelése és leírása volt. Az, hogy ez nem önálló, magában létező dolog, hanem a rendszerben létező cselekvő helyzetértelmezéseinek összessége, kimaradt a képből. Természetesen nem azt állítom, hogy nem történtek kísérletek az általános közhangulat feltérképezésére, vagy a párthoz, a médiához és egyéb konkrét intézményekhez fűződő attitűdök megismerésére. De ezek az elemzések homályban hagyták a hétköznapi élet során felhalmozódó jelentések sajátos viszonyrendszerét. Hiába kérdeztek rá a menekültprojekteknél arra, hogy „Mennyire volt elégedett munkahelyével higiéniai szempontból?”, vagy „Mennyire érezte a titkosrendőrség jelenlétét nyilvános helyeken?”, ebből semmi nem derült ki a megélt tapasztalatról és a jelentések azon sokszínűségéről, ami a cselekvéseket vezette. A szovjetológusok nem zavartatták magukat holmi episztemológiai problémáktól, de mivel egyes jelenségeket (például nemzetiségi mozgalmak, nacionalizmus) képtelenek voltak megmagyarázni, egyre gyakrabban merült fel az összehasonlító kutatások iránti igény. De sem az összehasonlító, sem a „hosszú távú” történeti kutatások nem adhatnak választ az előbbieken felvetett problémákra. Olyan kutatásra lenne szükség, amely feltérképezi a jelentés és a társadalmi tudás rejtett ösvényeit. Az ilyen kutatások hiánya néha nem túl zavaró, máskor egészen nyilvánvaló; talán a legszembeötlőbb a kommunizmushoz kapcsolható, úgynevezett irracionális jelenségek kapcsán, melyekben éppenséggel nem szűkölködünk. Az 1936-os Komszomol-kongresszus küldötteit, akik a megnyitó ünnepségen kipirult arccal Sztálinnal együtt énekelték – a megszokott Internacionálé helyett – a Viszjolie Ribjátát, a korszak divatos slágerét, a tömeghipnózis áldozatainak vagy igazhívő fanatikuskoknak címkézték, a jelenséget a totalitárius misztika (Inkeles 1953) részének tekintették, de nem értették meg. Ugyanakkor az ilyen racionalitáson túli, vallásos metaforákat alkalmazó megközelítések még mindig jobbak voltak, mint a racionalitás fogalmait alkalmazó leírások. Ez utóbbiak fényében az a kétszáz ezer ember, aki Budapesten 1957. május elsején felvonult, virslit evett és sörözött, mind megfélemlített vagy számító kollaboráns volt.

Mindezen elemek, bár bizonyos mértékben jelen lehettek, nem nyújtanak kielégítő magyarázatot. A jelenségeket csak az interpretatív szociológia fogalmi készletét alkalmazó, konkrét történeti kutatások segítségével értelmezhetjük. E kutatások szükségességét és a pozitívista megközelítések hiányosságait talán leginkább az a mondat világítja meg, amely egy 1958-as, a magyar menekültekkel foglalkozó kutatások tapasztalatainak kicserélésére szervezett konferencián hangzott el: „...a magyar forradalmárok túlnyomó többsége súlyos neurotikusnak mondható a mi tesztleink szerint” (Seminar).

A nyugati megközelítések nélkülözték azt az empátiát, amely szükséges lett volna – nem a politikai szimpátiához, hanem egy másik kultúra bonyolult összetettségének megragadásához. Nem én vagyok az egyetlen, akinek a mindennapok világában felépülő kultúra negligálásának ténye feltűnt. Hammer Ferenc a kommunizmusmal foglalkozó nyugati kutatások kapcsán az ismert viccet idézi, melyben a német professzor egy bolhát vizsgál. „A professzor azt mondta: ugorj! A bolha ugrott. Ezután kitepte a bolha lábait, majd megint azt mondta: ugorj! Amikor a bolha nem mozdult, lejegyezte: ha kitepjük egy bolha lábait, az megsüketül. A politikatudomány is ezt a hamis szillogizmust követte” (Hammer 1993: 23).

A közelmúlt történelmi változásai elhozták annak reményét, hogy a kommunizmustól még kiszabadult országok kultúrái történetileg is vizsgálhatók lesznek mindenki számára, akit érdekel – ha idézhetem itt Clifford Geertz – a társadalmi cselekvések „mély játéka”. A továbbiakban, remélhetőleg, nem lesz politikai ok arra, hogy valaki büszkén emlegesse elfogultságát valamely kutatás kapcsán, esetleg még a lehetőség is abszurdá válik. A szovjetológiai kutatások talán a kormányzatok számára is elvesztik mindenén áttörő szexepiljüket. És végül a laboratóriumokban eddig vizsgálati tárgyként szereplő „bolhák”, mi magunk is megszólalhatunk. Politikai botrányok és feszültségek nélkül, vagy legalábbis sokkal kisebb viharokat kavarva megpróbálhatjuk elmondani, hogy mi miben látjuk annak a kultúrának a sajátosságát, amelyben éltünk és élünk.

Nem állítom, hogy akár a parsonsi szociológia, akár a szovjetológia bármely ága teljességgel elhibázott volt és félrevezető tudást termelt. Ezek a területeken számos olyan munka keletkezett, amely megkerülhetetlen lesz az elkövetkező generációk kutatói számára is. Aligha lenne igazolható az az állítás, hogy értelmetlen a szovjet népszámlálási adatok elemzése vagy gazdasági trendek kiszámítása. Ugyanez áll a kutatókra is. Kevesen vannak olyanok, akik Parsonsra vagy Brzezinskre az intellektuális Olimposz magasából tekinthetnek le.

Ebben a tanulmányban szerettem volna bemutatni azt a politikai, intézményi és intellektuális környezetet, ami a tudományos megértést alakította, és felhívni a figyelmet arra, hogy vannak olyan területek, amelyeket újra kell gondolnunk. Elismerem, a pozitivistá társadalomtudományon nevelkedett olvasónak jó oka van arra, hogy elégedetlenül csóválja a fejét, mivel még mindig nem határoztam meg a szovjetológia és a szociológia viszonyának jellegét, vagyis nem tisztáztam, hogy oksági vagy korrelációs kapcsolatról van szó. Ami azt illeti, mulasztásomat itt sem tudom pótolni.

Semmiképp nem állítanám, hogy a szociológia mechanikusan meghatározta a szovjetológia fejlődését, vagy uralta volna az e területen folyó kutatásokat. Ugyanakkor igyekeztem bemutatni, hogy jóval többről van itt szó, mint egyszerű együttélésről, szinkron megjelenésről, vagy – mint a korreláció fogalma sugallja – egy háttérben megbúvó mögöttes okról. A két tudományág közötti kapcsolat leírá-

sához talán olyan fogalmakat kell elővennünk emlékezetünk lomtárából, mint „befolyásolás”, „inspiráció”, „beszivárgás”.

Zygmunt Bauman a kommunizmus összeomlásával és a posztkommunista társadalmak kilátásaival kapcsolatban Winston Churchill elalameini csata utáni szavait idézi: „Ez még nem a vég. Még csak nem is a vég kezdete. Ez mindössze a kezdet vége volt” (Bauman 1992:172).

Úgy gondolom, az itt elmondottak fényében ez bizonyos értelemben igaz a szovjetológiára is. A kommunizmus végével talán megszűnik mint önálló tudományág, és képviselői visszaszivárognak a bebetonozott tudományos lövészárkokba, a politológia, a szociológia és történettudomány intézményeibe. Ami ennél sokkal fontosabb, ennek során mód nyílhat arra, hogy ez a terület szellemileg is megújuljon, és a politikai-társadalmi kötöttségek hálójából megszabadulva eldobja azokat az intellektuális homokszákokat, amelyeket kénytelen volt cipelni. Erre szükség és igény van: a kommunizmus ezerszer megírt történetének megértésében még csak a kezdetnél vagyunk.

JEGYZETEK

¹ Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy a tanulmány címe Friedrich von Hayek (1944) *Út a szolgáshoz* és Zbigniew Brzezinski (1989) *A nagy bukás. A huszadik századi kommunizmus születése és bukása*.

Itt szeretném köszönetet mondani Csepeli György, Jan-Willem Duyvendak, Farkas Katalin, Hammer Ferenc, Ido de Haan, Litván György, Kees Schuyt, Szilágyi Ákos és Eric B. Weaver e szöveg korábbi változataihoz fűzött értékes megjegyzéseirért.

A tanulmány a Research Support Scheme anyagi támogatásával született.

² Csábító lenne azt állítani, hogy az *international relations*, *area studies*, *political science*, *sociology complex* azért nem volt képes predikcióra, mert elmulasztotta azt a megközelítést használni, amelynek kifejtése az alábbiakban következik. Más szavakkal: azért, mert ezen tudományágaknak nincs hermeneutikája, és gondosan ügyelnek rá, hogy ne is legyen. Azonban nem állíthatom, hogy ha követjük az általam javasolt utat, akkor feltétlenül jobb előrejelzéseket tudunk tenni, mivel nem hiszek abban, hogy az előrejelzés sikere lenne a tudás igazságtartalmának tesztje. Vagyis, ha volt is, aki „előre látta”, ez nem jelenti azt, hogy az analízise helytálló volt, és fordítva: aki nem látta, az szükségszerűen hibázott. Valójában inkább komikus az az igyekezet, ahogy mostanában a legkülönbözőbb szerzők igyekeznek bizonyítani, hogy az ő műveik egyfajta olvasatában már ott lapult a jóslat, s nem kell különösebben meghatódnunk attól sem, hogy volt, aki telibe találta a történeteket (például Bernard Levin).

³ „Az országban valószínűleg nem több mint harminc szociológus rendelkezik komoly ismeretekkel Oroszországról” (Barron 1957: 77). Ami azt illeti, ez annyit jelent, hogy az itt megfogalmazott kritika még inkább igaz a *political science*, *international relations*, *area studies*, *public administration* stb. szakmákra, amelyeket a szociológusoknál jóval többen képviseltek a szovjetológián belül.

⁴ Ennek számbavétele nem egyszerű feladat, lévén a kommunizmus dögloppen talán vonzóbb, mint mielőtt kilehelte bűnös lelkét, s így az írástudók érdeklődésének középpontjába került: ma bankárok és posztmodern guruk is fontosnak tartják,

hogy elmondják véleményüket a kiszenvedett kommunizmusról. Ezt a felduzzadt diszkurzív folyamatot lehetetlen áttekinteni. Így az alábbiakban a *par excellence* a kommunizmus megértésére létrejött tudománnyal, a szovjetológiával foglalkozom; s egy további szűkítés folytán nem a szovjetológia egészével, csak az amerikai csücsüzemmel. Bár ezzel jelentős korlátozásokat tettünk, az amerikai szovjetológia mint tudományos iparág így is túlságosan nagy téma egy rövid írás számára.

⁵ Lásd például Barber 1969: 8–10.

⁶ A szmolenszki terület igazgatási-statisztikai feljegyzései, amelyek hadizsákmányként kerültek a németeken keresztül az amerikaiakhoz. Lásd Merla Fainsod 1958; J. Getty 1985.

⁷ Francis Fukuyama; 1993. A Fukuyama által idézett szöveg forrása: Hough 1977: 8.

⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy a kontinentális vagy a brit percepció ennél semmivel sem volt pontosabb. A *Morning Star* például 1920 nyarán cikksorozatot közölt, „hogy feltárja az igazságot az oroszországi forradalomról és az általános nyugtalanságról a világban – ez pedig »Cion bölcseinek jegyzőkönyve« volt. (...) A *Times*... történeteket közölt a pétervári közkonyhákon feltalált borscsban úszkáló emberi ujjakról, valamint Júdás-szobrokról, amelyeket a szovjet házakban állítottak fel, legnagyobb hősök tiszteletére” (Laqueur 1967: 9).

⁹ A fentiekkel összhangban a forradalom utáni Oroszország kutatásának központja Németország lett, ahol számos intézetet alapítottak erre a célra. Am 1933-tól a németországi Kelet-Európa-kutatás a fajelmélet kiszolgálójává és igazolójává vált.

¹⁰ A vegetárius Bernard Shaw látogatása során, mely épp az 1930–1931-es éhínség idejére esett, külön intézkedésekkel biztosították a friss zöldség szállítását a körülöttük egyes állomásaira. „A gondosan szervezett és ellenőrzött programok során még a spontaneitást is megtervezték, a tolmácsokat pedig úgy instruálták, hogy ne csak az információkat cenzúrázzák, hanem a tömeggyűlések alkalmával a baráti utazók mondanivalóját a marxizmus-leninizmus terminológiájába öltöztetve közöljék a hallgatósággal” (Margulies 1968: 142).

¹¹ A szovjet ikon megfestésére irányuló Gesamtkunstwerknek speciális elemét jelentette a direkt kifelé irányuló manipuláció. Ennek mértékéről nincsenek pontos adataink. Csak példaképpen hivatkoznék Bertha Malnick *Everyday Life in Russia* (Mindennapi élet Oroszországban) című könyvére, amely 1938-ban jelent meg Londonban. Aligha valószínű, hogy a szerző a megtevesztett nyugatiak csoportjába tartozna, hiszen – amint írja – „első alkalommal 1929-ben látogattam a Szovjetunióba, a cambridge-i Newham College ösztöndíjasaként orosz nyelvet és irodalmat tanultam... Másodszor 1931-ben voltam, harmadszor 1935-ben. Összesen négy évet töltöttem a Szovjetunióban... Mind a három alkalommal ugyanabban a közönséges munkáslakásban laktam Moszkvában, és így kitűnő alkalmam nyílt megfigyelni az azokban az években lezajlott hatalmas változásokat” (5. old.). Nem túlságosan nehéz visszaadni a nyilvános és magáninformációkat (újságok, rendeletek, hirdetések, illetve naplók, levelek, beszélgetések stb.) is felhasználó könyv hangnemet. Álljon itt mindössze egy idézet, amely az abortusz betiltását elrendelő rendelet személyes visszhangját hivatott reprezentálni a könyvben: „Tatjana Koval a Lubcsenko termelőszövetkezetből (kijevi járás) a következőket mondja: Nem találók szavakat a párt, a kormány és drága Sztálin elvtárs iránt érzett hálám kifejezésére, a nőkről való gondoskodásukért cserébe. Hét gyermekem van... Soha nem volt abortuszon és nem is lesz...” (14. old.).

¹² Jóllehet az amerikai hadsereg már használt pszichológiai tesztekkel az első világháború alatt is (Stouffer 1949).

¹³ Egyoldalú, leegyszerűsítő lenne az elemzés, ha kizárólag az értelmiségi státusz rekonfigurációjáról beszélünk. Nem feledkezhetünk meg – miként az előbbieken, a két háború közötti időszakot tárgyalva sem – a másik oldalról, a hitlerizmusról, illetve a háború előidézte szellemi-kulturális kontextusról. Nevezetesen arról, hogy az antifasizmus mind morálisan, mind politikailag nem pusztán elfogadhatóvá, de kívánatosá tette a hírszerzői, elemzői munkát az értelmiségi számára. Itt ugyanis

saját tudását hasznosítva, korábbi hivatásához közel álló módon tudott harcolni a fasiszmus ellen, követve a korszak megkérdőjelezhetetlen morális imperatívuszát. A társadalomtudósok antifasiszta harcának jogosságát és szükségességét nem érvénytelenítik azok a hatalmi, tudománypolitikai és anyagi előnyök, amelyekre a háború során és a későbbiekben szert tettek azok, akik jelentősebb szerepet vittek a tudományos-technikai üzem háborús működésében.

¹⁴ A marketing módszerek első átütő sikerű alkalmazása a politika területén az 1936-os választási kampány idejére esett, amikor is George Gallup, Elmo Rópert és Archibald Crossley helytállóan jóslották meg Roosevelttel győzelmét. Valójában ez az előrejelzés sem volt tökéletesen pontos. Gallupék 45 százalékot és 477 elektori szavazatot jósltak, ezzel szemben Roosevelttel 61 százalékot és 523 szavazatot kapott. Gallup előrejelzése azért keltett nagy feltűnést, és jelentett később tökécsíthető presztízt, mert az addig legtekintélyesebbnek számító *Literary Digest* jóslatát támadta, amely Landon 56 százalékos győzelmével számolt (Converse 1987: 7).

¹⁵ War Department Press Release 1941. május 24. Stouffer et al. 1949 *American Soldier*.

¹⁶ Uo. 5. old.

¹⁷ Frederick Osborn: Foreword. In: Uo. VIII. old.

¹⁸ Uo. 5. old.

¹⁹ „Bár tervezés és tudomány gyakran úgy összeolvad, hogy jóformán nem lehet különbséget tenni közöttük, mégis úgy vélem, hasznos megkülönböztetni a műveletek eme két osztályát. A tudomány olyan fogalmi modellek felállítására törekszik, amelyek legalábbis korlátozott általánossággal rendelkeznek, s így lehetővé teszik az előrejelzést az egyes konkrét esetekben. A tervezés a tudomány kínálta különböző fogalmi modellek közül kiválasztja a legmegfelelőbbeket a helyzet megértésére vagy egy probléma megoldására...” (Stouffer et al. 1949: 6).

²⁰ A távoli, idegen, ellenséges kultúrákkal foglalkozó intézmények között meg kell említenünk az antropológusokat és pszichológusokat foglalkoztató Foreign Morale Analysis Division of the Office of War Informationt (kb. a Háborús Információs Hivatal Külföldi Hangulatlemező Ügyosztálya), melyet két gyermekkori jóbarát, a pszichológus Alexander Leighton és az antropológus Clyde Kluckhohn vezetett. Itt a pszichológiai hadviselés eredményességének növelését célzó elemzések folytak. Talán a legismertebb az e szervezet keretében működő tudósok munkái közül Ruth Benedict *The Chrysanthemum and the Sword* (A krizantém és a kard. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1946) című, Japánnal foglalkozó könyve. Ez jelentette az antropológiában a *culture at distance*, az idegen kultúrákat – kényszerűségből – távolról tanulmányozó paradigma kezdetét. Az antropológia főként ezen a területen működött együtt a szovjetológiával (Mead et al. 1951).

²¹ Az NKVD-hez fűződő munkakapcsolatról részletesen lásd Smith: 1983. 7. fejezet

²² Helyettesei John C. Cutis és a gazdaságtörténész Abram Bergson, aki később a Harvard Russian Center egyik vezetője lett.

²³ Itt mint Interim Research Intelligence Service (Ideiglenes Hírszerző Kutatási Szolgálat) három hónapig működött, majd átalakult Office of Research Intelligence-é (Hírszerző Hivatal). Ez utóbbi 1948-ig létezett.

²⁴ Parsons, aki „különleges viszonyt” épített ki Hendersonnal, adjunktusi kinevezését Sorokin ellenében és megkerülésével érte el. Másfelől az is igaz, hogy ha Sorokinon múlt volna, Parsons még a *The Structure of the Social Action* (A társadalmi cselekvés struktúrája) megjelenése után is megmaradt volna tanársegédnek. (Lásd erről Parsons 1970; Sorokin 1963.)

²⁵ National Research Council Committee on Measurement of Opinion, Attitudes and Consumer Wants (kb. Nemzeti Kutatási Tanács Bizottsága a Vélemény, Attitűd és Fogyasztói Igények Felméréséről).

²⁶ Csak egyetlen adat: a Ford Alapítvány egymaga 278 millió dollárral támogatta a nemzetközi tanulmányok területét 1950–1973 között (Pye 1975:11).

- ²⁷ Mivel ezzel a szállal a továbbiakban nem foglalkozom, itt csak annyit jegyzek meg, hogy e harc elég sikeres volt. Miként önéletrajzában Parsons kiemeli: „1967-ben az Amerikai Tudományos Akadémia elnökévé választottak, s ezzel társadalomtudós először került ebbe a pozícióba” (Parsons 1970: 865).
- ²⁸ Míg 1943-ban a tanszéken hárman tanítottak, 1945-ben keitővel többen. A „mérvadó szociológusok” listáján 1950-ben nyolc, 1955-ben tizenegy nevet találhatunk a Harvard rovatban (Mullins 1973: 57).
- ²⁹ Az *American Soldier* kiadását a Carnegie Foundation céltámogatásával a Social Science Research Council egy speciális bizottsága végezte, melynek minden tagja az R. B. tagja volt.
- ³⁰ Csak néhány név a tanári korból: Barrington Moore, Merle Fainshod, Adam B. Ulam, a meghívottak: Alexander Dallin, Martin E. Malia, Herbert Marcuse, a diákok, akik később a tanszékre kerültek, Raymond A. Bauer, Zbigniew Brzezinski, Robert V. Daniel, Richard Pipes.
- ³¹ *Ten Years Report and Current Projects*. 98–102. old.
- ³² Ezt mutatja, hogy az 1958-ig végzett harminchét ösztöndíjas közül huszonkilencen kaptak oktatói állást, négyen választották a kormányzati munkát, a maradék négy pedig kutatói pozícióba került.
- ³³ *Ten Years Report and Current Projects*. 12–85. old.
- ³⁴ Hiszen ha a konszenzuális értékrend felbomlásával magyarázzuk a társadalmi kríziseket, még nem tudjuk meg, mitől bomlott meg az értékek rendje.
- ³⁵ Lásd Mills 1959; Dahrendorf 1958; Gouldner 1971; Bottomore 1975.
- ³⁶ Ralph Dahrendorf már 1958-ban kiemelte a Parsons által elképzelt értékconszenzus utópikus voltát. C. W. Mills egyetlen fordítását adta a parsonsi elméletnek, amely – ebben az olvasatban, ha lehántjuk róla a tudományoskodó nyelvezetet – gyakorlati felhasználásra alkalmatlan közhelyek gyűjteményének látszik. Bottomore, kiszélesítve a milsi kritikát, idézett művében részletesen elemzi és bírálja a parsonsi elméletnek a fennálló rend igazolására törekvő jellegét. Az utóbbi időben, a társadalomtudományok ingájának mozgását követve, éppen megjelennek a „lázaadók ellen lázaadók”, akik a parsonsi életmű pozitív újraértékelésének igényét fogalmazzák meg (Alexander 1990).
- ³⁷ Az összehasonlításnak külön előnye lenne, hogy míg az ötvenes évek domináns szociológiai paradigmáit erő támaadások nagy része (Mills 1959; Gouldner 1971) balról érkezett, ez a „vád” nem érheti Sorokint.
- ³⁸ Habár éppenséggel lehetne találni erre példákat, mint maga a Harvard Refugee Project. Ennek németországi. előkészítő szakaszában Parsons személyesen is részt vett (Inkeles–Bauer 1959: 9). Inkeles Ales–Raymond A. Bauer 1959. *The Soviet Citizen. Daily Life in Totalitarian Society*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. A projekt alapján született klasszikus mű – Raymond A. Bauer–Alex Inkeles–Clyde Kluckhohn – *How the Soviet System Works* – címében, fogalmai- és elméleti sémájában egyaránt erősen kötődik a parsonsi rendszerhez.
- ³⁹ Schütz és Parsons levelezésének alapjául Schütz recenzioja szolgált, amelyet a Hayek által szerkesztett londoni *Economica* című újság számára írt. A kritika tárgya Parsons frissen megjelent könyve, a *The Structure of Social Action* volt. A több mint negyven oldalas kéziratot Schütz előbb Parsonsnak küldte el, majd a heves reakció után közlésétől elállt. A levélváltás 1940 októberétől 1941 áprilisáig tartott (Grathoff 1978). *The Theory of Social Action. The Correspondence of Alfred Schutz and Talcott Parsons*. Richard Grathoff (ed.) 1978. Bloomington: University Press Indiana
- ⁴⁰ „A módszertani viták elkerülésének általános gyakorlata szakmai értékévé vált az összekapcsolódó és fokozatosan intézményesülő tanszékek között, különös tekintettel az elit tanszékekre. A módszertani vagy filozófiai polémia marginalizálódott Sorokin munkái a kivételek, melyek erősítik a szabályt” (Turner–Turner 1990:110.).

HIVATKOZÁSOK

- Alexander, Jeffrey C. 1990. *Sociological Theory*. London: Hutchinson
- Anderson, Benedict 1981. *Imagined Communities*. London: Verso
- Barber, B. R. 1969. Conceptual of Totalitarianism. In: C. J. Friedrich–M. Curtis–B. R. Barber: *Totalitarianism in Perspective. Three Views*. New York: Praeger
- Barron, Arthur S. 1957. Social Relation. In: Harold H. Fisher (ed.) *American Research on Russia*. Bloomington: Indiana University Press
- Bauer, Raymond A.–Alex Inkeles–Clyde Kluckhohn 1956. *How the Soviet System Works*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Bauman, Zigmunt 1992. Communism. A Post Mortem. In: *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.
- 1992. Living without Alternative. In: *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge
- Berger, Peter L. 1993. Szociológia: Kívül tágasabb? (Ford. Farkas Katalin) *BUKSZ*, ősz.
- Böröcz József 1992. Travel-Capitalism. The Structure of Europe and the Advent of the Tourist. *Comparative Studies in Society and History*, 34 (október)
- Bottomore, Thomas 1975. *Sociology a Social Criticism*. London: George Allen & Unwin
- Brzezinski, Zbigniew 1989. *The Grand Failure. The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*. New York: Scribner
- Buxton, William 1985. *Talcott Parsons and the Capitalist Nation State*. Toronto: University of Toronto Press
- Caute, David 1978. *The Great Fear*. New York: Simon and Schuster
- Cohen, Stephen F. 1985. *Rethinking the Soviet Experience*. New York–Oxford: Oxford University Press
- Conquest, Robert 1993. Academe and Soviet Myth. *The National Interest*, 31 (tavasz)
- Converse, Jean M. 1987. *Survey Research in the United States*. Berkeley: University of California Press
- Coser, Lewis A. 1979. *A Dialogue of Deaf. Contemporary Sociology*, 8.
- Dahrendorf, Ralph 1958. Out of Utopia. Towards a Reorientation of Sociological Analyses. *American Journal of Sociology*, 64 (szeptember)
- Diamond, Sigmund 1982. The Arrangement. The FBI and Harvard University in the McCarthy Period. In: Athan G. Theoharis: *Beyond the Hiss Case*. Philadelphia: Temple University Press
- Fainsod, Merla 1958. *Smolensk under Soviet Rule*. Cambridge, Mass: Harvard University Press
- Filane, Peter 1967. *Americans and the Soviet Experiment, 1917–1933*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Fitzpatrick, Sheila 1986. Revisionism Revisited. *The Russian Review*, 45.
- Fleron, Frederick J. 1969. *Communist Studies and the Social Sciences*. Chicago: Rand McNally
- Fleron, Frederick J.–Erik P. Hoffmann (eds.) 1993. *Post-Communist Studies and Political Science*. Westvien Press
- Fleron Frederick J. –Erik P. Hoffmann 1993. *Post-Communist Studies and Political Science*. In: Fleron–Hoffmann (eds.) 1993.
- Foucault, Michel 1980. *Power/Knowledge*. (Ed. Colin Gordon) New York: Pantheon Books
- Fukuyama, Francis 1993. The Modernizing Imperative. *The National Interest*, 31 (tavasz)

- Getty, Arch J. 1958. *Origins of the Great Purges. The Soviet Community Party Reconsidered, 1933-1938*. Cambridge: Cambridge University Press
- 1987. State, Society and Supersition. *The Russian Review*, 46.
- Giddens, Anthony 1987. *The Nation State and Violence in Motyl*. Berkeley, C. A.: University of California
- Gouldner, Alvin 1971. *The Coming Crisis of Western Sociology*. London: Heinemann
- Garthoff, Richard (ed.) 1978. *The Theory of Social Action. The Correspondence of Alfred Schütz and Talcott Parsons*. Bloomington, Indiana: University Press
- Hamblin, Robert-John Kunkel (eds.) 1977. *Behavioral Theory in Sociology*. New Brunswick: Transaction Books
- Hammer Ferenc 1993. *The Politics of Life Chances*. Kézirat.
- Hayek, Friedrich von 1944. *Road to Serfdom*. London: Routledge
- Hazard, Jonh N. 1984. *Recollections of a Pioneering Sovietologist*. New York: Oceana
- Homans, George 1986. *Coming to My Senses*. New Brunswick: Transaction Books
- Hough, Jerry F. 1977. *The Soviet Union and Social Science Theory*. Cambridge: Harvard University Press
- 1987. The "Dark Forces", the Totalitarian Model, and Soviet History. *The Russian Review*, 46 (október)
- Inkeles, Alex 1953. Totalitarian Mystique. In: Carl J. Friedrich (ed.) *Totalitarianism*. New York: The Universal Library
- 1968. *Social Change in Soviet Russia*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Inkeles, Alex-Raymond A. Bauer 1959. *The Soviet Citizen. Daily Life in Totalitarian Society*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Laqueur, Walter 1967. *The Fate of the Revolution*. London: Weidenfeld and Nicolson
- Lipset, Seymour Martin 1972. *Rebellion in the University*. London: Routledge & Kegan Paul
- Malia, Martin 1993. A Fatal Logic. *The National Interest*, 31 (tavasz)
- Margulies, Sylvia 1968. *The Pilgrimage to Russia*. Madison: The University of Wisconsin Press
- May, Ernest 1984. The Cold War. In: Joseph Nye (ed.) *The Making of America's Soviet Policy*. New Haven: Yale University Press
- Mead, Margaret 1951. *Soviet Attitude to Authority*. New York
- Meyer, Alfred G. 1993. *Politics and Methodology in Soviet Studies*. In: Fleron-Hoffmann (eds.) 1993.
- Mills, C. Wright 1959. *The Sociological Imagination*. Harmondsworth: Penguin Books
- Mosely, Philip E. 1957. The Growth of Russian Studies. In: Harold H. Fisher (ed.) 1957.
- Mullins, Nicholas 1973. *Theories and Theory Groups in Contemporary American Sociology*. New York: Harper and Row
- Parsons, Talcott 1963. Social Strains in America - 1955. In: Daniel Bell (ed.) *The Radical Right*. New York: Doubleday
- 1970. On Building Social System Theory. A Personal History. *Daedalus*, (99) 4, 826-882.
- Parsons, Talcott-Evon Z. Vogt 1960. A Biographical Introduction. In: Clyde Kluckhohn: *Nawaho Witchcraft*. Boston: Beacon Press
- Pipes, Richard 1993. 1917 and the Revisionists. *The National Interest*, 31 (tavasz) 68-79.
- Przeworski; Adam 1991.: *Democracy and the Market*. New York: Cambridge University Press

- Pye, Lucian W. (ed.) 1975. *Political Science and Area Studies. Rivals or Partners*. Bloomington: Indiana University Press
- Seidman, Steven 1991.: The End of Sociological Theory. The Postmodern Hope. *Sociological Theory*, 6sz
- Seminar on Research on the Hungarian Revolution*. Forest Hills Inn, Forest Hills, New York. Kiadatlan kézirat. Columbia University, Manuscript Library.
- Shaskolsky, Leon 1970. The Development of Sociological Theory in America. A Sociology of Knowledge Interpretation. In: Larry Reynolds – David McKay (eds.) *The Sociology of Sociology*. New York
- Smith, Bradley F. 1993. *The Shadow Warriors*. New York: Basic Books
- Sorokin, Pitirim A. 1944. *Russia and the United States*. New York: E. P. Dutton – 1963. *A Long Journey*. New Haven, Conn.: College and University Press
- Stouffer, Samuel A. 1949. How These Volumes Came To Be Produced. In: Samuel A. Stouffer et al. (eds.) *American Soldier I–IV*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Tiryakian, Edward A. (ed). 1963. *Sociological Theory, Values and Sociocultural Change*. London: The Free Press of Glencoe 33–70.
- Turner, Stephen P.–Jonathan Turner 1990. *The Impossible Science*. Newbury Park: Sage
- Z (Martin Malia) 1990. To the Stalin Mausoleum. *Daedalus*, 119 (tél)

ÁGH ATTILA

A magyar politikatudomány helyzete

Az MTA IX. Osztály Politikatudományi Bizottságának jelentése

A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNY KIALAKULÁSA (1978–1989)

A magyar politikatudomány előtörténetéről azért kell hangsúlyosan megemlékezni, mert a késői kialakulás mindmáig meghatározza az intézményi helyzetét. A modern társadalomtudományok közül a politikatudomány hivatalos elismerésére és engedélyezésére került sor a legkésőbb, nevezetesen egy 1978. június 20-i MSZMP KB határozattal, amelynek eredményeként az MTA létrehozta a Politikatudományi Szakbizottságot. 1982 tavaszán megalakult a Magyar Politikatudományi Társaság is. A megkésett intézményesedést jól mutatta, hogy a nyolcvanas évek végéig voltaképpen csak egy valódi politikatudományi tanszék szerveződött meg (az ELTE Jogi Karán), a többi pedig csak félúton volt a tudszoc és a politikaelmélet között. A Társadalomtudományi Intézet ugyan jelentős politológus kutatógárdát és könyvtárat gyűjtött össze, ez az alapvetően szociológiára szakosodott intézet mégis csupán kis politológiai sziget volt a magyar társadalomtudományokban.

A rendszerváltás előtt a politikatudomány helyzete nemcsak „ideológiailag” különbözött a hazai társadalomtudománytól, hanem alapvetően a hiányos intézményesültségében és eszközellátottságában. Nem jöttek létre erős tanszékek, kutatóintézetek – vagy legalábbis kutatóhelyek – és nem létesültek jó könyvtárak, gazdag könyv- és folyóiratanyaggal, valamint nem indultak (a Politikatudományi Szemle kivételével) színvonalas szakmai folyóiratok.

A politikatudomány tehát a nyolcvanas évekbeli gyors fejlődése és nagy népszerűsége ellenére nem vált standard, intézményesült és normálisan eszközökkel ellátott tudománnyá – mint például a szociológia – és ezt a strukturális hátrányát azóta sem sikerült leküzdenie.

Sőt, a társadalomtudományok forrásainak állandó csökkentése mindig fokozottan érintette, mivel nem volt érdemi képviselője az Akadémián és az egyetemek vezetésében, ezért igen alacsony volt a különböző fórumokon az érdekvédelem képessége. Az utóbbi években, s különösen 1995 őszén, a helyzet radikálisan romlott, s az európai fejlődéstől való leszakadás markáns jegyei jelentkeznek. Ha nem érkeznek fejlesztési források, akkor a leszakadási folyamat hamarosan visszafordíthatatlanná és megállíthatatlanná válik.

A POLITIKATUDOMÁNY

A RENDSZERVÁLTÁS KEZDETÉN (1989–1993)

A magyar politikatudomány fejlődése a rendszerváltás kezdetén igen éles ellentmondásokban mozgott, számos pozitív és negatív jegyet mutatott fel egyszerre, amelyek azóta is végigkísérik: egyfelől a gyors szakmai fejlődés és intézményesülés, másfelől a többi nagy társadalomtudományhoz képest a strukturális elmaradottság és az igen szűk bázison való előrehaladás jegyeit. Mindenekelőtt, a hazai politikatudomány igen aktív szerepet vállalt a rendszerváltásban és ezzel – ugyancsak annak pozitív és negatív jegyeivel – megteremtődött az aktivista politikatudomány tradíciója. Az aktivista politikatudomány a rendszerváltás során, illetve a demokratikus rendszer első éveiben elkerülhetetlen volt, beleértve azt a szélsőséges esetet is, hogy számosan minden politikatudományi előképzettség nélkül politológusnak nevezték magukat. A politológia gyakorlatiassá vált és nagy segítségére volt a politikai átalakulásnak, ugyanakkor a politika és a zsurnalizmus is behatolt a politikatudományba. Az aktivista politikatudomány valamennyi fejlett országban létezik, a kérdés csak az, hogy mikor és mekkora szerepet játszik. Színrelépése a rendszerváltás előkészítésében és első időszakában pozitív jelenség volt, de idővel túlságosan eluralkodott és a szakmai fejlődés egyik akadályává vált, s mindmáig nem váltotta fel a csendes és alapos „szakértői” politológia, azaz a politikatudományi rendszeres szakmai tanácsadás.

A politikatudomány a kilencvenes évek elején az igen rossz anyagi körülmények ellenére nagy intézményi és szakmai-személyi fejlődésen ment át. Sorra létesültek a tanszékek az egyetemeken, s megjelentek – a többi társadalomtudományi szakmákról immár leválva – a szakpolitológusok, sőt az egyetemen már politológiai képzést nyertek első nemzedéke is. De ebben a viszonylagos fejlődés időszakában sem jött létre a teljes intézményi és oktatói-szakértői struktúra, amely akár távolról is mintázná a nyugati intézményrendszert. *A hazai társadalomtudományoknak ez a féloldalas fejlődése a politikatudomány „zsugorításával” nem pusztán ennek a diszciplínának a belső problémája vagy érdekvesztése, hanem az egész magyar társadalomtudomány szerkezetét, teljesítményét és gondolkodói horizontját alapvetően befolyásolja, ahogy az életképes és sikeres magyar társadalomtudomány elképzelhetetlen lenne szociológia vagy közgazdaságtan nél-*

kül is. A nyugati típusú kultúrákban és oktatási rendszerekben a politikatudomány az egyike a nagy, átfogó társadalomtudományoknak, amelyek a többiekkel való kölcsönhatásban az egész társadalomtudományi szemléletet megszabják, a szociológia és a közgazdaságtan magukat értékeli le Nyugaton – akkor is, ha esetleg nem veszik észre –, ha zsugorított állapotba kényszerítik vagy úgy hagyják a hazai politikatudományt.

Az egyenlőtlen fejlődés jegyében, a szűkös lehetőségeket maximálisan kihasználva a magyar politikatudomány ugyanakkor jelentős eredményeket ért el a rendszerváltás kezdeti időszakában. A politikatudományi oktatás rendszere országosan kialakult, az alapszintű oktatás stabilizálódott, a graduális oktatás több helyen megszerveződött, és megjelent a posztgraduális (PhD) képzés is. Meglehetősen széles körűvé vált a kutatás is, három nagyobb kutatóhely szerveződött – az MTA Politikatudományi Intézete, az ELTE Jogi Karának Politológiai Tanszéke és a BKE Politikatudományi Tanszéke –, de öröndetesen megnőtt a kutatás szintje és mérete több vidéki egyetemen is. A komoly anyagi nehézségekkel küzdő *Politikatudományi Szemle* nemzetközileg is színvonalas folyóirattá vált, s rendszeresen jelennek meg politológiai publikációk más folyóiratokban is, de jelentős a könyvtermés is. A sokszor igen színvonalatlan „politológiai zszurnalizmussal” szemben (amelynek jelentős részét nem politológusok írják) a tudományos publikációkban komoly mértékben megnőtt a szakmai színvonal. A rendszeres kiadványok közé számítható a *Magyarország Politikai Évkönyve* és a *Budapest Papers on Democratic Transition* angol és magyar nyelvű műhelymunka sorozata is, valamint az MTA Politikatudományi Intézetének nagyszámú magyar és angol nyelvű kiadványa, de más tanszékek is jelentetnek meg alkalmanként fontos kiadványokat. A magyar politikatudományban már több projekt is szerveződött, többnyire nemzetközi együttműködésben, ezek kiterjesztése jelenti a további fejlődés perspektíváját.

A magyar politikatudomány intézményi megkésettisége és forráshiánya ugyanakkor nagyon markánsan megmutatkozik a nemzetközi kapcsolataiban, illetve a nemzetközi politikatudományba és annak intézményrendszerébe való integráltságában is. Itt nem vigasztalhat bennünket az összehasonlító megközelítés, tehát az a tény, hogy Magyarország – Lengyelországgal együtt – még a legjobban áll Európa keleti felében, mivel a mi helyzetünk is marginális, és érdemi szakmai felzárkózás csak erőteljes nemzetközi integrálódás révén lehetséges. A külső „segítség” időszaka már ebben a tekintetben is lejárt, a nemzetközi kapcsolatok igen költségesek, különösen magasak a nemzetközi szervezetek (például a döntő fontosságú European Consortium for Political Research – ECPR) tagsági díjai és a konferenciákban való rendszeres részvétel költségei. A rendszeres nemzetközi kapcsolatokat a hazai intézmények-tanszékek egyre kevésbé engedhetik meg maguknak a csökkenő erőforrások következtében, számos tanszék így alig képes a nemzetközi kapcsolatokra. A szűkösség

világából a kitörést még leginkább a Tempus-kapcsolatok teszik lehetővé, amelyek összeurópai perspektívát nyitnak meg.

A nemzetközi kapcsolatokban és elismertségben azonban az igen rossz feltételek ellenére is nagy fejlődés következett be. Számos tanszék, illetve kutató vált a nagy nemzetközi szervezetek (IPSA, APSA, ECPR) tagjává, meglehetősen sokan élnek a külföldi ösztöndíjak és a konferenciameghívások lehetőségével, a külföldi és hazai alapítványi támogatások által nyújtott lehetőségekkel kutatásra és/vagy konferenciák szervezésére és kiadványok megjelentetésére. Mindezek a tények a hazai politikatudomány dinamizmusáról és a csekély lehetőségek intenzív kihasználásáról tanúskodnak.

Az intézményi kiépülés időszakában azonban jelentős polarizáció ment végbe, amelyben a hazai erőforrások egyenlőtlenségét felerősítette a nemzetközi politikatudományba való jelentős, de törékeny beépülés különböző esélye a különböző tanszékek és oktatók-kutatók számára. A hazai politikatudomány először intézményileg fragmentálódott, vagyis az átfogó szervezetek, a Magyar Politikatudományi Társaság és az MTA Politikatudományi Bizottsága nagy erőfeszítéseik ellenére is nehezen tudják a tevékenységeket koordinálni és a szakmát összefogni. A több állás vállalásának elemi szükséglete a gyenge és kialakulatlan politikatudományi intézményrendszert ugyanis jobban erodálta, mint a többi társadalomtudományét, amelyek intézményeinek nagyobb tapasztalata és elfogadottsága, rutinja és szabályozórendszere volt. Az intézményi fragmentálódást sajnálatos módon a politikai fragmentálódás követte a kilencvenes évek közepén, bizonyos esetekben a pártkötődések igen szélsőséges nyilvános jelentkezésével.

A POLITIKATUDOMÁNY JELENLEGI HELYZETE (1994–1995)

A jelenlegi helyzetet a fentiekben bemutatott, továbbfutó ellentétes tendenciák további kiéleződése jellemzi:

1. A már jelentősen összezsugorított politikatudományi intézményrendszert újabb csökkenés fenyegeti, méghozzá relatív védtelensége következtében az átlagosnál nagyobb mértékben, éppen abban az időszakban torpan meg a fejlesztési folyamat, amikor minőségi cserékre kerülhetne sor és végre lehetőség nyílna a nemzetközi kapcsolatok és a hazai kutatás kiszélesítésére.

2. A legnagyobb veszély a fiatalok eltűnése a szakmából, azaz az erőteljesen megindult generációváltás lefékeződése, hiszen nincs motiváció, nincs perspektíva ebben a helyzetben a politológus szakmát választani, s az elbocsátások idején igen nehéz választás ilyen megnyomorított szakmába belépni.

3. A romló anyagi helyzettel a már meglévő intézményrendszernek is fokozódnak a koordinációs „üzleti betegségei”, a fragmentálódással megnőnek a szakmai érintkezési és információs problémák is, azaz anyagi-fejlesztési problémáktól feszült, ideges légkörben nehezedik a szakmai párbeszéd is.

A jelen helyzetben tehát a politikatudomány még inkább felemás módon fejlődik, hiszen hazai és nemzetközi rangot vívott ki magának, sok jelentős publikációval, de relatíve igen csekély személyi és intézményi bázison, s a kiszélesítésre és konszolidálásra való törekvések kevés reménnyel kecsegtetnek az általános szigor-politika időszakában. Ellenkezőleg, egyre inkább a leszakadás jelei mutatkoznak, s ez fenyegető jelenség nemcsak a szűkebb szakma, hanem az egész magyar tudomány és a közélet számára is. A sürgető feladat szakmailag ilyen nehéz körülmények között is az, hogy megtörténjék bizonyos mértékig a „kivonulás a politikából”, s egyidejűleg az empirikus és komparatív politikatudomány igényének jegyében emelkedjen a tudományos színvonal.

GEDEON PÉTER

A pártállam szerkezete és a posztszocialista átmenet Magyarországon

A „pártállam” és az „állampárt” fogalmai az államszocialista berendezkedés, az elmúlt negyven év társadalmának megértéséhez kulcsként szolgáló, nélkülözhetetlen kategóriák. Igaz, e kifejezéseket az 1989 után eltelt években nagymértékben felkapták, és ezzel egyúttal elkoptatták a sajtó és a politikai közélet szereplői. E használat eredményeként e két fogalom nem reflektált tartalomra tett szert. Tudni véljük, mi rejlik, illetve rejlett e szavak mögött. De tudjuk-e valóban, mi is volt a pártállam?

Kortársai és szereplői vagy elszenvedői vagyunk egy nagy politikai és gazdasági átalakulásnak. Milyen törvényszerűségek szerint zajlanak e folyamatok? Mi mozgatja az egyes szereplőket, egyéneket és csoportokat az átalakulásban? Mi magyarázza a politikai átalakulás békés jellegét? Milyen hatást gyakorol a tárgyalásos átmenet a létrejövő rendszerre? Milyen kormányzati stratégiák lehetségesek a gazdaság piacosítása során, és milyen stratégiát követett a kormányzat? Mi a civil társadalom szerepe e folyamatokban? Túléli-e a demokrácia, vagy segíti-e a demokrácia a piacgazdasági reformokat? Kik a győztesei az átalakulásnak? Ilyen és ehhez hasonló kérdésekre keresik a választ három nemrégiben megjelent könyv szerzői.*

A három munka műfajában, módszerében és tematikájában is különböző. Csanádi Mária monografikus feldolgozását adja a pártállam

* Az ismertetett könyvek a következők: Csanádi Mária: *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás*. T-Twins Kiadó, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest 1995; Bruszt László: *A centralizáció csapdája*. Savaria University Press, Szombathely 1995; Bozóki András: *Konfrontáció és konszervus*. Savaria University Press, Szombathely 1995.

szerkezetének és bomlásának, Bruszt László és Bozóki András könyvei a szocialista rendszerrel és a poszt szocialista átmenet egyes kérdéseivel foglalkozó tanulmány-gyűjtemények. Csanádi Mária a rendszer és a rendszer strukturális elemzése foglalkoztatja. Bruszt László elemzéseiben a gazdasági érdekek és érdekcsoportok szerepe, Bozóki András vizsgálódásaiban a civil társadalom és a polgári aktivitás a vissza-visszatérő motívum.

Recenziómban csupán néhány összefüggést emelek ki e három munkából, terjedelmi és tartalmi okokból sem vállalkozhattam a fenti művek valamennyi fontos és érdekes gondolatának bemutatására. Először a pártállam szerkezetét elemző gondolatokra térek ki, majd arra, hogyan vizsgálják szerzőink a magyar tárgyalásos átmenetet, végül röviden összefoglalom azt, hogyan gondolkodnak demokrácia és piacgazdaság viszonyáról a magyar poszt szocialista átmenetben.

A PÁRTÁLLAM SZERKEZETE ÉS MŰKÖDÉSI LOGIKÁJA

Ha a pártállam és az állampárt működésének sajátosságait elemző tudományos munkákat próbáljuk számba venni, találhatunk ugyan az irodalomban elméleti fejtegetéseket, de nagyon kis számban bukkanunk empirikus vizsgálatokon nyugvó kutatási beszámolókra. Csanádi Mária munkájának jelentőségét növeli az, hogy a szerző a gazdasági erőforrások elosztásának politikai intézményesülését az államszocialista berendezkedésen belül saját több évtizedes empirikus vizsgálataira támaszkodva, olyan politikaelméleti modell formájára hozza mutatja be, amelyben az empirikus vizsgálat és az elméleti általánosítás összekapcsolódik. E modell az állami és a párthierarchiát, illetve a közöttük fennálló viszonyt veszi alapul. A gazdasági döntések e két hierarchia összefonódásából előálló erőterben születnek meg. A hierarchiák összefonódását Csanádi Mária *alapszövevénynek* nevezi el. Az alapszövevény egyszerre jelenti a formális döntési hatáskörök fellazulását, és a párt, az egy párt, politikai dominanciájának érvényre juttatását a gazdaságban. Az alapszövevény sajátos politikai racionalitás szerint működik, szelektív módon osztja el az erőforrásokat, individualizálja az egyes szereplőket, meghatározott magatartási szabályokat és cselekvési módokat intézményesít. Az alapszövevény modellje univerzális modell, a szerző felfogásában érvényes mind a mikro-, mind a makrovilágra, a vállalati pártállam viszonyra éppen úgy, mint az országon belüli pártállami viszonyokra, illetve a Szovjetunió és az egyes kelet-európai államok függőségi viszonyára. A modell univerzalizását a szerző az elemzett szerkezet *fraktális* jellegével igazolja. A fraktális jelleg azt jelenti, hogy a pártállami hatalmi struktúra alapelemei, az alapelemek kapcsolódási és a struktúra működési elvei térben és időben, mikro és makro, külső és belső vonatkozásban azonos jeleget mutatnak.

A modell univerzalizását látszik igazolni történeti alkalmazhatósága: a reformok megjelenése, kudarca, majd a rendszer felbomlása

egyaránt az alapszövevény alkotóinak és egyben foglyainak a cselekvéseivel magyarázhatók. Ennek az összefüggésnek a megértéséhez azonban utalnunk kell a könyv másik kulcsfogalmára, a *visszacsatolásra*. A visszacsatolás, mondja Csanádi Mária, az alapszövevényben kialakított rövidrezárás. Az egyes szereplők a visszacsatolások révén módosítják az alapszövevényben kijelölt hatalmi helyzetüket, politikai súlyukat, befolyásukat, s ezzel pótlólagos erőforrásokhoz jutnak: a visszacsatolás révén szerzett és intézményesített politikai hatalmukat gazdasági hatalommá konvertálják. Attól függően, hogy az alapszövevény mennyire gazdagon behálózott a hierarchia aljáig lefutó összekötő szálakkal, mennyire gyakoriak a visszacsatolások, megkapjuk ugyanakkor az államszocialista berendezkedésnek a különböző változatait. Így például, ha a vállalati szintig nyúló összekötő szálak és a visszacsatolások száma alacsony, akkor erősen központosított és kevésbé tagolt rendszerrel van dolgunk, nevezhetjük ezt a klasszikus vagy a reform előtti modellnek, ha pedig az összekötő szálak és a visszacsatolások száma magas, akkor tagolt, a központi döntéshozó hatalmat erodáló rendszerről beszélhetünk, tekinthetjük ezt az alapmodell megreformált változatának.

Az alapszövevény és a visszacsatolások együttes hatásaként a párt-állam intézményesült struktúráján belüli *alkupozíció* és a hierarchiában elfoglalt *formális rang* nem azonos. Ez a szerkezeti sajátosság magyarázza a rendszer sajátos szelektivitását, valamint azt, miért nem képes uralni a hatalmi központ a függőségeket, a tulajdont és az érdekérvényesítés lehetőségeit monopolizáló rendszer működését.

Ugyanezt az összefüggést vizsgálja Bruszt László is, amikor felteszi a kérdést, miként vezet a hatalom centralizáltsága a centralizáció csapdájához, a központi hatalom atomizálásához, a társadalmi és gazdasági folyamatok irányíthatóságának elvesztéséhez. Bruszt a gazdasági döntéshozatali folyamatnak a pártállami szerkezetből következő átpolitizáltságában találja meg fenti kérdésére a választ. A központi hatalom maga is foglyává válik annak az általa létrehozott és működtetett rendszernek, amelyben az érdekek szelekciónak részben a közvetlen irányítók érdekei és prioritásai, részben azonban – amint ezt Csanádi bizonyítja – az egyes gazdasági szereplők döntési struktúrába való beépültsége határoznak meg. A központi vezetésnek „...ugyanazon apparátus áll rendelkezésére az átfogóbb rendszerintegrációs szempontok érvényesítésére, mint amelyik az integrációs feszültségeket saját működési logikájával előidézte” (Bruszt 16). A decentralizáló gazdasági reformerek paradoxonnal találják magukat szemben: hogyan lehet egyszerre mentesíteni az államigazgatást a részérdekektől, s egyben sikeresen működtetni az állam érdekeszámítási rendszerét? Bruszt válasza: sehogyán sem. Nem lehet a gazdaság működtetése során egyazon intézményrendszer révén egyszerre eltekinteni a részérdekektől, de egyben figyelembe is venni azokat. Az igazgatás átalakítása racionális bürokráciává csak úgy képzelhető el, ha magán az adminisztratív államapparátuson kívül, attól elválasztva jönnek létre az érdekek politikai koordinálásának mechanizmusai. Egy ilyen

politikai változás azonban már nem illeszthető az államszocialista rendszerbe, a rendszeren belüli reformok logikájába.

A rendszeren belüli reformok dinamikája és kudarca Csanádit is foglalkoztatja. Ő mind a reformokat, mind a reformok kudarcát az általa felállított alapmodell működéséből magyarázza, tehát az alapszövevény módosulását is magára az alapszövevény működésére vezeti vissza. Az alapszövevény ugyanis érdekeltté teszi a gazdasági szereplőket az alapszövevénybe való integrálódásra. Az erőforrás-elosztás politikai racionalitása sajátos kohéziót teremt. E kohézió korlátja a rendelkezésre álló erőforrások mennyisége: a szereplők mindaddig a rendszer politikai logikájának engedelmessé válnak, amíg megoldani gazdasági problémáikat, amíg vannak elosztható erőforrások, amíg tehát „járadékvadászatuk” valóságos eredménnyel jár. A reformokat az kényszeríti ki, hogy az államszocialista gazdasági rendszerben a gazdasági racionalitást feláldozzák a politikai racionalitás oltárán: az elosztható erőforrások ennek következtében csökkennek, ez viszont a rendszer kohézióját és így magát a rendszert veszélyezteti. A reformokkal a rendszer új erőforrásokat generál, helyreállítja kohézióját, anélkül, hogy megváltoztatná működési logikáját. A reformok tehát nem a rendszer önmagán túlmutató, evolúciójának, hanem kohéziója helyreállításának eszközei. Ezt nevezi a szerző *formára igazításnak*. A reformok örve alatt az egyes szereplők újrarendezik a függőségi szálakat, átalakítják a politikai erőviszonyokat. A reformok hatása mindig időleges, hiszen a rendszer működése nem lesz gazdaságilag hatékonyabb, így az újabb erőforrások létrehozását, a kohézió helyreállítását ismét az elosztható erőforrások megcsappanása, a kohézió gyengülése követi. Ez pedig újabb reformokat hívhat életre, és így tovább. És így tovább a végtelenségig? A szerző válasza: nem. A megreformált rendszer spirális mozgása végül is megtörik. Elérkezünk vagy elérkezhetünk egy olyan ponthoz, amikor a reformok már nem képesek új erőforrásokat generálni és ezzel a rendszer kohézióját helyreállítani. Ettől a ponttól kezdve a reformok maguk is erodálják a rendszert. Ha az alapszövevény nem képes a gazdasági szereplőket erőforrásokkal jutalmazni, akkor érdekeltté teszi őket a kialakult függőségi szálak felbontásában, az alapszövevényből való kilépésben. Ez a rendszer szétesésére vezet. A szerző tehát nem csupán a rendszer működését, a reformok megjelenését és kudarcát, hanem a rendszer szétesését is az alapszövevény sajátosságaival magyarázza. Az alapszövevénynek nem csupán a módosulása, hanem a szétesése is magából az alapszövevényből érthető meg. A vázolt modell imponálóan hatékony alkalmazója kezében: néhány strukturális változó segítségével endogén módon leírja a klasszikus államszocializmus, a megreformált államszocializmus szerkezetét és mozgásának dinamikáját, jelzi a posztiszocialista átmenet lényeges neuralgikus pontjait, lehetséges változatait.¹

Az olvasóban, konstatálva a modell önmagába zártságát, ugyanakkor kérdések és kételyek is megfogalmazódnak. Nem tulajdonít-e a szerző túlságosan is univerzális érvényt kialakított modelljének a rend-

szer működésének és változásainak magyarázatában? Nem hanyagol-e el más, az erőforrások elosztását végző mechanizmusok elemzésére vonatkozó kérdésfeltevésekből természetszerűleg kiszoruló, de a rendszer összműködése szempontjából nem kevésbé lényeges, döntően makropolitikai vonatkozásokat? Nem térheli-e túl ily módon modelljét olyan feladatokkal, amelyeket az önmagában nem képes ellátni? Tárgyat adva kérdéseinknek: megérthető-e a gazdasági reformok problematikája csupán az alapszövevény és a visszacsatolások működési logikájából? Zárójelbe tehetjük-e a gazdasági reform történetének, a reformok megjelenésének, részleges visszavételének, majd újbóli jelentkezésének a vizsgálatakor a hatalmon lévő egy párton belüli politikai tagoltság, a különböző politikai erők és harcuk eredményeként az erőviszonyok változásait? Ha így tesszük fel a kérdést, a nemleges válasz kézenfekvő. Hiszen az államszocialista rendszer alapszerkezete, a szerző leírása szerint is, alapvetően azonos a különböző történeti változatokban. Akkor viszont ez önmagában nem magyarázhatja az egyes változatok különbségeit. Elfogadom, hogy a reformmal módosított, illetve a klasszikus modell alapszövevénye és visszacsatolásai különbségeket mutatnak. E különbségek azonban jelentős részben a többé vagy kevésbé látens makropolitikai tagoltság mozgásának következményei. A reformok bevezetését a modellben az összekötő szálak és visszacsatolások nagy számával és sűrűségével magyarázhatjuk. De mi okozza az összekötő szálak sűrűsödését és a visszacsatolások növekedését? Nem más, mint a gazdasági reform. E körbenforgásból akkor léphetünk ki, ha kiterjesztjük az elemzést a társadalomban, a pártban és az államban lejátszódó, a reformokat lehetővé tevő makropolitikai változásokra. A látens politikai tagoltság, a politikai ideológiák, a politikai konfliktusok és csatározások vizsgálatánál fontos szempont lehet annak az összefüggésnek a szem előtt tartása, s Csanádi Mária ezt joggal hangsúlyozza, hogy az alapszövevény és a visszacsatolások szerkezete hatással van a politikai tagoltságra. Mégis, fontos azt is tudatosítanunk, hogy ez utóbbi nem azonosítható az előbbivel, és nem is vezethető vissza rá.

A megreformált államszocialista modell szétesését Csanádi Mária az erőforráshiányból adódó dezintegrációval magyarázza. A dezintegrációra válaszul újabb reformok születnek, amelyek a forráshiány feltételei között tovább növelik a dezintegrációt: a kohézió nem erősödik, hanem tovább gyengül, mindaddig, amíg a rendszer szét nem esik. Miért nem kísérletezik a rendszer a recentralizációval, a klasszikus modellhez való visszatéréssel? Csanádi Mária véleménye szerint azért nem, mert „Ott, ahol az egyes szintek döntési hatásköre számottevő, a visszacsatolások gazdasági súlya jelentős, és az F_1 , F_2 szálon keresztül alkotott hurkok gyakorisága viszonylag nagy volt, a kohézió hagyományos eszközökkel történő újratерemtése nem vezetett sikerre. A forrásokat nem lehetett növelni fokozott centralizációval a hatalmi szervezet merevsége és befolyása, valamint a visszacsatolások okozta kényszerpályák miatt” (Csanádi 194). Ha jól érttem, Csanádi Mária érvelése azt implikálja, hogy a reformokkal de-

centralizált államszocialista gazdasági rendszer szétesését azért nem állíthatja meg a recentralizálás, mert az önállósuló külön érdekek foglyul ejtik és megbénítják a központi döntéshozó szerveket, amelyek nem képesek az igények központi megnyirbálása révén legalább relatíve növelni a rendelkezésre álló erőforrásokat. De megmagyarázza-e a recentralizálás elmaradását a forrásteremtés problematikája? A gazdasági rendszer integrációja és dezintegrációja az államszocializmusban alapvetően politikai kérdés, az egész folyamatot, ahogyan a szerző maga is mondja, a politikai racionalitás uralja. Ha a dezintegrálódás már az egész rendszert fenyegeti, miért nem védik meg azt akár gazdasági áldozatok árán is a hatalmon lévők? Miért adják fel a rendszerhez kötődő politikai racionalitást? Ezek a kérdések nem válaszolhatók meg a szerző által felállított elméleti keretben, hiszen nem a gazdaság átpolitizált szerkezetéből, hanem magának a politikai rendszernek a sajátosságaiából érthetők csupán meg. Az alapszövevény felbomlása, az államot a párt alá rendelő F_2 szálak leépülése, logikailag nem oka, hanem következménye a makropolitikai változásoknak, még akkor is, ha az alapszövevény működése és működésének zavarai, illetve az e zavarok orvoslására alkalmazott reformok – ezt a szerző joggal hangsúlyozza – hozzájárultak a széteséshez.

Csanádi Mária a reformfolyamatot értékelve azt írja, hogy „egy-egy reform egyidejűleg lehet a társadalmi szerkezet szempontjából *hatásában evolutív*, az önnfenntartó mechanizmusra gyakorolt hatása szempontjából *konzerváló*, a szerkezetre gyakorolt hatása szempontjából *szétziláló*” (Csanádi 157–158.). A reformok eszerint nem képeznek valamiféle átmenetet a tervgazdaságból a piacgazdaság irányába, funkcionális szempontból a reformok egy ideig inkább konzerválták, majd szétzilálták, nem pedig átalakították a rendszert. Ez igaz, mégis hangsúlyozni szeretném azt a másik oldalt is, amelyre a szerző által felállított modell kevésbé érzékeny, hiszen a strukturális elemzés szemszögéből kiesnek a szubsztantív jellegű politikai-ideológiai változások: a reformok sajátos és nem szándékolt tanulási folyamatokat indítottak el a társadalomban, amelyeknek kumulatív hatása jelentős szerepet játszott a rendszer átalakulásában.² E tanulási folyamatok léte lényeges megkülönböztető jegye a magyarországi posztoszocialista transzformációnak.

A POLITIKAI ÁTMENET

Az államszocialista rend összeomlása Magyarországon, de nemcsak Magyarországon, nem forradalmi erőszak, hanem az elitek megegyezése révén történt. A kutatókat érthetően foglalkoztatja a kérdés, hogyan volt ez lehetséges? Milyen hatást gyakorol az átalakulásnak ez a sajátossága az új rendszerre?

Bozóki András az elitek és a társadalom magatartását meghatározó szociológiai és politikai tényezőkből vezeti le e kérdésekre adott vá-

laszát. Az átmenet akkor sikeres, állapítja meg, ha a társadalom megmutatja erejét, de nem él vele, ha a társadalom szerepe szimbolikus marad. Az átmenet sikeréhez szükség van szimbolikus politikai cselekvésre, de nincs szükség tömeges politizálásra. A demokratikus átmenetek abban is különböznek a forradalmaktól, írja a szerző, hogy nemcsak a tömegek mozgalma vagy mozgósítása jelenik meg bennük, hanem egyúttal e megmozdulások keretek között tartása, sőt demobilizálása is. A sikeres demokratikus átmenetek során mind a régi elit, mind pedig a társadalmi mozgalmak önkorlátozó módon viselkednek annak érdekében, hogy céljaikat véráldozatok nélkül elérhessék. Egy ilyen átmenetnek ugyanakkor a későbbi demokratikus politizálás szemszögéből tekintve ára van, hívja fel a figyelemet a szerző: az, hogy a társadalom nem élhette át a szakítás pillanatát, hatást gyakorol a politikai rendszer későbbi működésére. E kérdésre még visszatérek.

Magyarországon azért volt lehetőség tárgyalásos átmenetre – írja Bozóki –, mert egyrészt a hatalmon lévő elit nem folyamodott az erőszak eszközeihez a hatalmát fenyegetők ellenében, illetve a fennálló hatalommal szemben álló elitek nem törekedtek a tömegek forradalmi, egy-egy alkalmon túlmenő mozgósítására, másrészt a polgárok nem is vállalkoztak forradalmi típusú akciókra.

Az elitek vonatkozásában fontos szerepe volt annak, hogy az ellenzéki oldalon viszonylag szűk volt azok köre, akiket politikai diszkriminációval szorítottak ki a nem politikai érvényesülés lehetőségéből, a hatalmon lévők oldalán pedig egyre szűkült azok köre, akiknek jövője kizárólagosan a nómenklatúra fennmaradásától függött. A kommunista pártelit új generációja konvertálható tudású technokrata értelmiségiekből verbuválódott, akik nem voltak egzisztenciálisan kiszolgáltatva a régi rendszernek.

A társadalom vonatkozásában a demobilizáció következhetett abból, mutat rá Bozóki, hogy a rendszer bomlásakor a társadalom jelentős részének volt veszítenivalója, elveszíthette a második gazdaság által létrehozott, ugyanakkor a társadalmat atomizáló-informális által nyújtott védelmet. Igaz, de tegyük ehhez hozzá: a veszteség még ennél is nagyobb volt. A posztszocialista átmenet egyúttal kiszakította a lakosságot az első gazdaság által fenntartott biztonságból, melynek az informális társadalom is alkotóeleme volt. Az informális társadalom tette lakhatóbbá a szocialista rendszer által fenntartott biztonság világát. Bozókinál az informális gazdaság kettős módon is magyarázza a társadalmi demobilizációt Magyarországon. Először, a társadalmat a második gazdaságban gyökerező érdekei a fennállóhoz kötik. Másodszor, a második gazdaságba való bekapcsolódás atomizálja a társadalmat, megnehezíti a társadalmi mozgalmakban testet öltő kollektív cselekvés megszerveződését. E magyarázat kiegészíthető azzal, hogy az első gazdaság maga is hozzájárul a gazdaság szereplőinek atomizálódásához, különösen a reformok után (erről Csanádi részletesebben ír). Mindez jelentős részben magyarázza azt, miért nem jött létre a megfelelő pillanatban forradalmi jellegű társa-

dalmi mozgalom a régi rend megdöntésére. Ez a válasz ugyanakkor új kérdést szül: miért támogatja, és támogatja-e egyáltalán a társadalom azt az átalakulást, amely áldozatokat követel tőle? E kérdésre még később visszatérek.

A fenti *szociológiai* természetű érvelést mind Bozóki, mind Bruszt további *politikai* összefüggések elemzésével is kiegészíti. Mindkét szerző részletesen vizsgálja a magyar átalakulás keretétől szolgáló kerekasztal-tárgyalásokat. A tárgyalásokon két, önmagán belül is tagolt oldal ütközött meg egymással,³ így a politikai átalakulás sorsa négy szereplő interakciójának függvényévé vált.⁴ A hatalom oldalán reformerek és keményvonalasok (konzervatívok), az ellenzék oldalán mérsékelték és radikálisok álltak.

Bruszt László David Starkkal közösen írott tanulmányában azt mutatja be, hogyan alakítja az egyes szereplőknek a másik szereplő stratégiájáról kialakított vélekedése saját preferenciáit és döntéseit, és ennek eredőjeként hogyan változik, milyen lesz az átalakulás konkrét formája.

1987–88-ban az állampárt oldaláról a reformkommunisták, a másik oldalon az ellenzék egyaránt hajlott volna a lengyel esethez hasonlóan a kompromisszumos megoldásra, amely a kommunista pártot kedvezményező korlátozott parlamentarizmust jelentett volna. A kompromisszum mégsem jött létre: a kompromisszumhoz ekkor még sem a reformkommunisták, sem az ellenzék nem voltak elég erősek. A megkezdődő tárgyalásokon a párton belüli konzervatív erők a konfrontáció és az ellenzék megosztásának stratégiáját követték. Ez radikalizálta az ellenzéket, az eredmény az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) megalakulása lett. A konkrét történetet, az MSZMP által követett megosztó taktikát, az EKA megalakulását, a tárgyalások folyamatát és eredményeit Bozóki írja le részletesen (Bozóki 91–127).

Az EKA a keményvonalasok stratégiájára válaszul egyívásúnak mutatta be a reformereket és a keményvonalasokat. Ez hozzájárult a párton belüli reformerek radikalizálásához. Az eredmény: a párt megosztási törekvései egységesítik az ellenzéket, az ellenzék azonosító stratégiája megosztja a pártot. E folyamatok megerősítik mind a reformereket, mind az ellenzéket. Ezzel 1989 nyarára lehetővé válna a visszatérés a kompromisszum stratégiájához. Igen ám, de ugyanez a folyamat e visszatérést értelmetlenné is teszi. Az ellenzék pozícióinak erősödését veszélyeztetné olyan alkuval, amely korlátozná a választások szabadságát. Bruszt és Stark elemzése szerint a megerősödött ellenzék nem érezhette magát olyan erősnek, hogy megkockáztasson olyan alkut, amely lerombolná éppen a hatalommal való szembefordulás révén szerzett új bizalmi tőkéjét. A másik oldalon a megerősödött reformkommunisták úgy vélik, elég erősek ahhoz, hogy elfogadják a kompromisszumok nélküli szabad választások intézményét, hiszen a választásokat nagy valószínűséggel ők fogják megnyerni. A garanciák és kompromisszumok keresése csak rontaná a párt legitimitását – amint ezt a lengyel választások is mutatták. Ez a logika magyarázza azt, miért vezetett a magyar ellenzék vélt gyenge-

sége tiszta parlamentáris rendszer kialakításához – ellentétben a lengyel példával, ahol az ellenzék erősségének vélelme a parlamentarizmus korlátozott, torz formáját eredményezte.⁵ A két fél közötti megállapodás ugyanakkor felerősítette az ellenzéken belüli mérsékelt és radikális szereplők közötti megosztottságot. Az SZDSZ és a Fidesz nem írta alá a megállapodást. Ezt a tényt a Bruszt–Stark szerzőpáros és Bozóki eltérő módon kommentálja. Bruszt arra mutat rá, hogy a két liberális pártnak elemi érdeke fűződött ahhoz, hogy ne írják alá a megállapodást: ezzel megkérdőjelezték az MDF autentikus ellenzékiességét, s a népszavazási kezdeményezéssel azt demonstrálták, hogy ők az igazi antikommunisták. Ily módon javították pozícióikat az éleződő pártversenyben.⁶ Bozóki úgy értékeli, hogy az alá nem írás tette lehetővé azt, hogy a magyar ellenzék ne kényszerüljön bele egy lengyel típusú kompromisszumba. „A politikai átmenet sikere szempontjából az ellenzék megosztottsága nem tekinthető szerencsétlennek. Az aláírás garanciát jelentett arra, hogy az elért megállapodások nem válnak semmivé, s még októberben megszülethettek a sarkalatos törvények. Az alá nem írás viszont lehetővé tette, hogy a magyar ellenzék ne kényszerüljön bele a lengyelországihoz hasonló ideiglenes paktumba a kommunistákkal, amely ott nem tette lehetővé a teljesen szabad választásokat” (Bozóki 126). Ez az érv azért problematikus, mert az aláírt megállapodás ilyen kompromisszumot eleve kizárt, ez tehát nem lehetett a tétje vagy következménye az alá nem írásnak.

Bruszt elemzéséből az következik, hogy az átmenet azért is lehetett békés, mert az egyik oldal kulcsszereplői, nevezetesen a reformkommunisták, tévesen azt hitték, hogy a politikai játszma kimenetele számukra lesz kedvező. Ez az állítás ellentmondani látszik Bozóki azon tételének, amely szerint az átmenet azért lehetett békés, mert a hatalomban sokan voltak, akik felismerték, hogy a játszma kimenetele számukra is kedvező lehet. A két kijelentés valójában nem mond ellent egymásnak, hanem inkább kiegészíti egymást. Az első állítás a politikai hatalom megőrzésére vagy elvesztésére vonatkozik, míg a másik állítás a politikai hatalom gazdasági hatalomra váltságáról szól. Igaz ugyan, hogy a gazdasági hatalom megszerzése nem vigasz a politikai hatalom elvesztésére, mivel két különböző dologról van szó (a különbséget Bozóki hangsúlyozza – 269). Mégis, igaza lehet Bozókinak abban, hogy a gazdasági boldogulás lehetősége hozzájárulhatott a hatalmi elit egy részének pacifikálásához.

Az elitek közötti békés megegyezésen alapuló átmenet lehetséges negatív következményeire mind Bozóki, mind Bruszt felhívja a figyelmet. Bozóki megfogalmazásában: az emberek nagy része csalódik, nem érzékeli a rendszer megváltozását, azt látja, hogy a politika változatlanul az eliteknek egymás közötti, a polgárokat kirekesztő, részben informális alkudozására épül. Ez a tapasztalat megakadályozhatja azt, mondja a szerző, hogy a késő-Kádár-korszak informális társadalmából olyan civil társadalom alakuljon ki, amely megőrizhetné autonómiáját nemcsak az állammal, hanem a politikai be-

folyásolás eszközeire és a nyilvánosság fórumaira épülő politikai társadalommal szemben is.

PIACGAZDASÁG ÉS/VAGY DEMOKRÁCIA?

Bozóki és Bruszt egyaránt figyelmeztet arra, hogy a korai pártosodás és az elitek tárgyalásos megegyezéséből kinövő új demokrácia bizonyos veszélyekkel is járhat. Ez a folyamat a társadalmat a szervezetlenség állapotában hagyta. Hiányoztak vagy erőtlének voltak az érdekközvetítés társadalmi szervezetei, az önszerveződő társadalmi mozgalmak. Ezért Magyarországon a kormányzat politikai legitimitációja a társadalmi támogatottság deficitjével kapcsolódhat össze. „A magyar demokrácia törekenységét... az okozza, hogy kialakulatlanok a közvetítő rendszerek a demokratikusan választott politikai testületek és a társadalom között.” (Bozóki 171). A társadalommal összekötő szervezeti kötelékek hiánya következtében az elit nem ismerheti a társadalmi tűrőképesség korlátait. Egyben azok a csatornák is hiányoznak, amelyeken keresztül a tömegek meggyőződhetők lennének az áldozatok szükségességéről.⁷ „Így bár a választások legitimizálták a hatalmat, ez a legitimitáció önmagában nem elegendő a társadalom támogatásának megszerzésére a liberális demokráciába való átmenetet kiprovokáló gazdasági krízis orvoslásához” (Bruszt 14.). Más szóval: a *radikális*, de békés politikai átmenet előre vetíti a *fokozatos* és feszültségekkel teli gazdasági átmenetet. Márpedig az egyidejű átmenet a politikai demokráciába és a piacgazdaságba a posztszocialista átalakulás szakítópróbája, hiszen a gazdaság piacosításáért a választók többsége életszínvonalának csökkenésével fizet.⁸ A probléma Bozóki tömör megfogalmazásában így hangzik: lehetséges-e demokrácia szegénységben?

A fenti dilemma kezelésére a gazdaság átalakításának három különböző felfogása alakult ki, mondja Bruszt László. Az első az *etatista piacosítás* koncepciója. Eszerint az állam képviselőit el kell szigetelni a parlament, a politikai pártok, a szakszervezetek és más speciális érdekcsoportok részérdekeinek befolyásától. Az állam felülről hozza létre a piacgazdaságot, az új tulajdonosi osztályt. A munkavállalókat e folyamatban semlegesíteni kell. Az etatista piacosítás hívei szerint Kelet-Európa társadalmi túlságosan is homogének, ezért a gazdasági liberalizálás sok vesztest teremt. A vesztesek a folyamat ellenzékét alkotják. Ugyanakkor nincs olyan nagy és erős társadalmi osztály, amely a piacosítás és a demokratikus uralom politikai bázisa lehetne. E felfogásban az állam és társadalom viszonya az átalakulásban zero összegű játék, az állam gazdasági átalakító ereje a civil társadalom gyengeségének függvénye. A sikeres gazdasági átalakulás kulcsa e koncepcióban a technokraták vagy a vállalkozók politikai szerepének maximalizálása.

A *tárgyalásos piacosítás* stratégiáját képviselők vitatják az etatista piacosítás mellett felhozott érveket. Szerintük csak akkor lehet egy-

mással párhuzamosan megvalósítani a súlyos társadalmi terheket előidéző gazdasági átalakulást és a demokratikus rendszer konszolidációját, ha a gazdasági szereplők, valamint az állam és a társadalom belső viszonyai kooperatív, pozitív összegű játzmává alakíthatók át. A három részt vevő (állam, munkaadók és munkavállalók) képviselőinek tárgyalásaiból és konszenzus kereséséből jöhet létre a sikeres átmenet. A kelet-európai társadalmak nem homogének, hanem nagyon is sokrétűek, minden egyes társadalmi csoport összetett gazdasági, kulturális, politikai és hálózati tőkével rendelkezik. Az emberek többsége nem lenne automatikusan a piacosítás vesztese, és ezért ellensége. A tárgyalásos piacosítás hívei szerint nem az a feladat, hogy a bürokratakat elszigeteljük a politikától, hanem az, hogy egy társadalmilag kiterjedt tárgyalásos megegyezés részeseivé tegyék őket.

A harmadik koncepciót Bruszt a *reformok (vagy a türelem) politikai gazdaságtanának* nevezi. Ez az álláspont nem tagadja, hogy a sikeres gazdasági reformokhoz a kormányzatot el kell szigetelni a részérdekek nyomásától. A reformok konszolidálása azonban már azt feltételezi, hogy a kormányzat tárgyalásokkal, paktumokkal, kompenzációs intézkedésekkel a reformok oldalára állítja a gazdasági érdekcsoportokat. A gazdasági szereplők várakozásai nem rögzítettek, hanem befolyásolhatók, ezért menet közben megteremthető a gazdasági reformok politikai bázisa. E felfogásban a kirekesztő politizálás lesz politikailag irracionális, mert beszűkíti a gazdasági szereplők időhorizontját, s a bizalom hiányából adódóan csökkenti annak valószínűségét, hogy a bizonytalanság ellenére befektessenek a vállalkozók, hogy mérsékeljék rövid távú követeléseiket a munkavállalók.

Bruszt, aki nem titkolja vonzódását a tárgyalásos politikai megoldás iránt, az Antall-kormány működését vizsgálva megállapítja, hogy az MDF vezette koalíció a gazdasági döntéseket elszigetelte a parlamenti ellenzéktől, a szakszervezetektől, az üzleti élet érdekszervezeteitől, a gazdasági döntéshozatalt újra centralizálta, az állami vállalatokat „újraállamosította”, igyekezett leszerelni és semlegesíteni a társadalmat és a szakszervezeteket, tehát az etatista piacosítás politikát folytatta. Az Antall-kormány célja az volt, hogy minél előbb megerősítse az érdekcsoportok nyomásától elszigetelt állami bürokrácia szerepét, drasztikusan gyengítve mind a munkásságot, mind a menedzsereket.

Az etatista piacosítás paradoxonaként az Antall-kormány ugyan viszonylag sikeresen semlegesítette magukat az érdekképviselői szervezeteket, gyakorlati politikájában azonban nyitott, majdhogynem kiszolgáltatott volt egyes nyomásgyakorló, s nem feltétlenül szervezett érdekcsoportoknak, állapítja meg Bruszt László. A különböző gazdasági érdekcsoportok nem alulról puhították fel az állami bürokráciát, hanem felülről, a politikai bázisuk apadásától, pozícióik elvesztésétől rettegő pártpolitikusok révén.

A kései Kádár-korszak és az első demokratikus kormány reformpolitikája annyiban hasonlított egymásra, hogy mindkettő a politika szférájában igyekezett semlegesíteni a társadalmat, s a gazdaságban

az érdekcsoportok és érdekképviselői szervezetek manipulálásával kísérletezett, írja a szerző, de azért hozzáteszi, hogy ellentétben a Kádár-korszakkal, az Antall-kormány demokratikus technikákat alkalmazott. Nos, ez valóban nem lényegtelen különbség.

Az elhúzódó transzformációs recesszió körülményei között alapvető politikai kérdéssé vált az, vajon vállalják-e az állampolgárok a gazdaság piacosításának rájuk háruló jelentős költségeit, terheit, nem szavaznak-e majd a gazdasági reformok ellen? A kérdés azt implicálja, hogy szoros kapcsolat áll fenn a piacgazdaság (kapitalizmus) támogatása vagy elutasítása és az átmenet által érintettek gazdasági érdekei között. E kapcsolat feltételezésére épül fel az *összeférhetetlenségi tézis*, mondja Bruszt László. Az összeférhetetlenségi tézis logikai szerkezete a következő: 1. Az egyes társadalmi csoportok csak olyan reformokat támogatnak, amelyek rövid távon is anyagi előnyöket biztosítanak számukra. 2. A gazdasági reformok rövid távon rontják jelentős társadalmi csoportok gazdasági pozícióit. Ez csoportok a reformok ellen fordulnak. 3. A demokrácia, amely eszközévé válik a reformok leállításának, aláássa a reformokat szorgalmazó állam autonómiáját. Az összeférhetetlenségi tézis tehát szorosan kapcsolódik az etatista piacosítás koncepciójához.

E tézissel szemben fogalmazható meg a *politikai tőke tézise*, mondja a szerző. E tézis logikai szerkezete a következő: 1. A politikai állásfoglalások közvetlenül nem vezethetők vissza gazdasági érdekekre. 2. A demokratikus intézmények képesek újratermelni a gazdasági rendszerváltás támogatását, ha az állampolgárok bízhatnak a politikai intézményekben és szereplőkben. 3. A tárgyalásos politizálás, a nyilvános vita, szemben az etatista piacosítás stratégiájával, erősítheti a reformpolitikákba vetett bizalom létrejöttét. A politikai tőke tézise tehát szorosan kapcsolódik a tárgyalásos piacosítás és a reformok (a türelem) politikai gazdaságtanának álláspontjához.

Bruszt közvélemény-kutatási adatokkal ellenőrzi a két tézist, illetve a belőlük nyert mikropolitikai hipotéziseket.⁹ Az empirikus adatok elemzéséből a szerző az alábbi következtetéseket vonja le:

1. A gazdasági rendszer változásának kezdetekor a kelet-európai térség állampolgárainak többsége hitelt adott az új rendszernek, hitet a kapitalizmus legitimitásában, illetve hatékonyságában. Ez ellentmond az összeférhetetlenségi tézisnek, amelynek értelmében a kapitalizmusnak a változások beindulásakor nem lehetett semmiféle szélesebb társadalmi támogatottsága, és igazolja az ellentézist, amely szerint az új gazdasági rendszert a változások kezdetekor igen sokan támogatják, mert nem hisznek abban, hogy létezik jobb alternatíva.

Ez az interpretáció azonban nem teljesen állja meg a helyét. Az összeférhetetlenségi tézis igenis összefér az állampolgárok kezdeti hitével a kapitalizmusban. Ne felejtjük el, a polgárok személyes tapasztalata az, hogy anyagi helyzetük romlik vagy stagnál a szocialista rendszerben, s elhiszik a politika régi-új és új szereplőinek, hogy a kapitalizmusban helyzetük javulni fog. Nincsen még személyes tapasztalatuk arról, mivel jár a gazdasági átmenet, de vannak a politi-

kusok által is felkeltett várakozásaik gazdasági pozícióik javulásáról. Mindez azt jelenti, hogy a közvélemény-kutatás által feltárt tényt a tézis és az ellentézis együttesen és szétválaszthatatlanul magyarázza, nem állíthatjuk, hogy csak az egyik.

2. Az 1993-as magyar adatok szerint három év alatt 20 százalékkal csökkent a kapitalizmus támogatottsága. Ez az elutasítás szorosan összefügg a gazdasági kilátások negatív megítélésével, illetve a politikusokba, politikai intézményekbe vetett bizalom alacsony szintjével, állapítja meg a szerző.

Ez az adat ismét mindkét tézis együttes magyarázó erejét mutatja. Nyilvánvaló az összefüggés az érdekek és a rendszer támogatottsága között, noha elgondolkodtató, hogy az elutasítás még nagyobb fokú lenne, ha csupán ez az összefüggés érvényesülne. Másrészt viszont nem tudjuk, milyen mértékig tekinthető a bizalomvesztés független magyarázó változónak, illetve milyen mértékben vezethető vissza az összeférhetlenségi téziszre. Más szóval, milyen mértékben következik a bizalomvesztés a polgárok azon gazdasági várakozásainak a meghiúsulásából, amelyeket a politikusok hívtak életre.

3. A vizsgálatok adatai szerint, írja a szerző, szoros a kapcsolat a kapitalizmus támogatása, illetve a különböző politikai intézményekbe és politikai aktorokba vetett bizalom között. Ugyancsak szoros a kapcsolat a politikai elidegenedés, illetve diffúz bizalmatlanság mutatói és a kapitalizmus elutasítása között.

A kérdés azonban változatlanul adott: milyen mértékig független a politikai bizalom az állampolgárok gazdasági érdekeitől és várakozásaitól? Más szóval, ez az eredmény nem igazolja, de nem is cáfolja az összeférhetlenségi tézist, illetve, ha a bizalom nem független változó, akkor részben igazolhatja is.

Az adatok elemzésének eredménye Bruszt szerint a következő: a demokrácia nem ássa alá automatikusan az átalakító állam autonómiáját, ellenkezőleg, a politikai tőke felhalmozásán keresztül közvetlenül hozzájárulhat ahhoz, hogy az állam túlléphessen a rövid távú, az átalakulást gátló érdekeken. „Végre megszabadulhatunk attól – az összeférhetlenségi tételből közvetlenül levezethető, s józan ésszel igen nehezen felfogható – feltételezéstől, hogy minél kevésbé befolyásolhatják az állampolgárok az átalakítás politikáját, minél kevésbé kontrollálhatják az államot, az annál inkább fogja a közjót szolgálni” (Bruszt 270). A szerző érvelése az alábbi állításokon nyugszik: 1. Az empirikus vizsgálat igazolta: a polgárok nem annak függvényében szeretik vagy nem szeretik a kapitalizmust, hogy az hogyan érinti anyagi helyzetüket és érdekeiket. 2. Az összeférhetlenségi tézis téves,¹⁰ a politikai tőke tézise igaz. 3. Következésképpen az az érv, hogy el kell az államot szigetelni a polgároktól a piacosítás folyamatában, mert ellenkező esetben a polgárok arra kényszerítik az államot, hogy fékezze le vagy csinálja vissza a gazdasági reformokat, szintén téves. Sőt, mivel a vizsgálat igazolta azt, hogy a politikai tőke léte vagy hiánya magyarázza a kapitalizmus és a piacosítás támogatottságának mértékét, az a kormányzat, amely elszigeteli magát

a polgároktól, éppenséggel rontja a piacosság politikai esélyeit, hiszen csökkenti a politika iránti bizalmat, a politikai tőkét, s ezzel maga idézi elő azt, hogy a polgárok a piacosság politikája ellen fordulnak (lásd Bruszt 270).

E logika azonban sántít akkor, ha nem fogadjuk el azt, amit az 1. és 2. pont állít, nevezetesen, hogy a politikai tőke hipotézis önmagában megáll a lábán, tehát, ha nem fogadjuk el azt, hogy az empirikus adatok megcáfolták az összeférhetlenségi tézist. Számomra az elemzés azt igazolta, hogy sem az anyagi érdekek változója, sem a politikai bizalom változója nem magyarázza meg önmagában az állampolgárok kapitalizmussal kapcsolatos attitűdjeit. Ezért ugyancsak elsie-tettnek gondolok minden olyan következtetést, amely a politikai tőke argumentum elfogadását azonosnak tekinti az összeférhetlenségi tézis cáfolatával. Nem kizárt, hogy a kétféle magyarázat nem független és nem választható el egymástól, tehát mindkettőnek megvan a maga igazsága.

Bruszt másik következtetése az, hogy „a gazdasági tőke felhalmozásához, s a politikai értelemben is önfenntartó növekedéshez a politikai tőke felhalmozásán keresztül vezet az út” (Bruszt 271). Adódik a kérdés: hogyan növelhető a politikai tőke? A polgárok kontrolljának növelésével, a döntésekbe való bevonásával, avagy gazdasági helyzetük javításával? A politikai tőke hipotézise előfeltételezi azt, hogy a polgárok bizalma politikai aktivitásuk révén növelhető. Ha a polgárok számára érték a politikai aktivitás, ha a politikát nem tekintik úri huncutságnak, vagyis adott a kiindulóponton a politikai tőke kritikus tömege, akkor ezen a módon növelhető a politikai tőke. Ha a bizalmatlanság mértéke meghaladja a kritikus tömeget, akkor ez az út nem hoz eredményt. Összegezve: a politikai tőke téziséből következő politika, a bevonás politikája nem lesz mindig sikeres, s így nem segíthet mindig a bizalom növelésében.

Ha a polgárok gazdasági helyzetük változását összefüggésbe hozzák a politikával, intézményekkel és személyekkel, akkor a politikai tőke változása a polgárok gazdasági helyzetének függvényévé válik, azaz a bizalom nem lesz önálló magyarázó tényező. Ha a polgárok nem hozzák összefüggésbe gazdasági helyzetük változását a politikával, akkor a gazdasági helyzet és érdek nem lesz magyarázó tényező. Vagyis éppúgy lehetséges a politikai tőke növelése politikai és gazdasági eszközökkel, mint ahogyan egyikkel sem. Következésképpen a politikai tőke növelésére tett erőfeszítések fontosak, de nem jelentik az egyetlen és kizárólagos megoldást. A politikai bizalom változójának bevezetésével megcáfolható az összeférhetlenségi tézis egyoldalú és kizárólagos érvényessége, de a politikai tőke változója sok esetben olyan magyarázó tényező, amely maga is magyarázatra szorul.

A piacgazdaság és demokrácia kapcsolatát vizsgálva az elemzés alapvetően az átalakulás gazdasági értelemben vett veszteseire összpontosít. Nyilvánvalóan vannak az átalakulásnak gazdasági értelemben vett nyertesei, talán nem is nehéz megmondani, kik ők. De vannak-e a posztoszocialista átalakulásnak politikai értelemben vett győz-

tesei? Bozóki András és Bill Lomax közös tanulmányukban igennel válaszolnak a kérdésre. Noha az átmenetben egy időszakra az értelmiség vált a társadalom politikailag legbefolyásosabb csoportjává, írja a kötet egy másik tanulmányában Bozóki, végül is nem a kritikai értelmiség a rendszerváltozás igazi győztese, hanem az előző rendszer technokratái és pragmatista reformerei. „Habár a kelet-európai kapitalizálódási folyamat megállíthatatlannak látszik, a demokratikus átmenet »végső győztesei« alkalmasint nem az emberi jogok és a demokratikus szabadságjogok első követelői, az egykori ellenzékiek és lázadó diákok lettek. Nem azok, akik az 1989-ben tartott népszavazáson győzelmet arattak Pozsgay és a szocialisták felett, hanem azok a politikusok, akik a diktatúra utolsó napjaiban voltak hatalmon: a Kádár-rendszer úgynevezett »liberális szárnyához« tartozó technokraták és »modernizációt« sürgető pragmatista reformerek. A győztesek utólagos történelmi helyzetértékelésében pusztá epizódnak látszik az a forradalmi pillanat, amely kizökkentette az időt, s átmenetileg megszakította a reformista, liberalizáló elit által elindított modernizációs politikát” (Bozóki 312).

Ez az eredmény nyilván sokak igazságérzetét sérti, de, amint Bozóki elemzései is mutatták, nehéz elképzelni, hogyan is alakulhattak volna az események másként. A politikai váltógazdaságban amúgy nincsenek végső győztesek és vesztesek: a politikai elit helycseréjének azok is „végső haszonélvezői”, akik ma éppen ellenzékiebe szorultak. Ami pedig a technokratákat illeti, nos az ő jelenlétük az adminisztrációban jelentős részben folyamatosnak látszik, ebben nem volt, és talán nem is lehetett megszakítás. Annak, hogy e technokraták („reformista politikusok”) nem értékeiket, hanem érdekeiket követve szolgálják a reformokat,¹¹ nem kell örülnünk, de e tény bizonyos garanciát is jelenthet az átalakulás vonatkozásában.

*

A nemzetközi tudománygyárban készült, a posztoszocialista átalakulást elemző tanulmányokból ma már könyvtáryi anyag halmozódott fel. A fentiekben ismertetett könyvek, amelyek a hazai társadalomtudományos gondolkodás közegében születtek meg, elsősorban a magyar átalakulásról adnak számot, de a nemzetközi tudományos közösség számára is értékesek, mert a magyar átalakulás problémáit a legújabb, elsősorban amerikai paradigmákra vonatkoztatva, ezeket alkotó módon alkalmazva tárgyalják, esetenként maguk is új elméleti összefüggésekre világítanak rá, s ily módon a nemzetközi tudományos versenyben is megállják a helyüket.

JEGYZETEK

¹ Ez utóbbi, a recenzióban nem tárgyalt kérdésekhez lásd Csanádi: 197–261.

² Többről és részben másról van tehát szó, mint amire a szerző a reformok evolutív hatása kapcsán utal: „Evolutív, mert például strukturáltabb érdekeket, magatartásokat, tulajdonviszonyokat és értékeket hozott létre azért, hogy megteremtette a kisvállalkozói réteget, s bővítette a horizontális kapcsolatokat kialakulásának lehetőségét a hagyományos intézményi struktúrába ékelődve” (Csanádi 158).

³ A tárgyalásoknak a különböző társadalmi szervezetek révén volt ugyan egy harmadik szereplője is, de a harmadik oldal tényleges szerepe elhanyagolható volt (vö. Bozóki 106–125, Bruszt 131).

⁴ A politikai tagoltságot tekintve a szereplők száma több volt, mint négy. Bozóki hét olyan politikai irányzatot különít el 1988-ban Magyarországon, amelyek különböző politikai értékeket és ideológiát vallottak, és önálló szervezeti struktúrákkal rendelkeztek. Az egyes irányzatok a következők:

1. bolsevista konzervatív erők;
2. pragmatikus technokraták;
3. reformkommunisták;
4. szociáldemokrácia;
5. radikális és liberális demokraták;
6. demokratikus népiség;
7. jobboldali populizmus és keresztény konzervativizmus (Bozóki 68–85).

A szerző különböző összetételű társadalmi bázist is rendel az egyes irányzatokhoz, ez a hozzárendelés azonban erősen deduktív jellegű, az érdekek és értékek beszámításán és nem empirikus adatokon nyugszik. Ilyen adatok persze az adott időszakban még nem álltak rendelkezésre, így a szerző eljárása érthető és védhető. Mindenesetre az 1990-es parlamenti választási adatok fényében, különösen ha társadalmi bázison szavazóbázist és nem politikai aktivistákat értünk, az egyes irányzatokhoz rendelt társadalmi bázis meghatározása csak részben tűnik helytállónak. Így például, a szavazók társadalmi struktúra szerinti megoszlása a liberális pártok és a keresztény-nemzeti erőket képviselő pártok között kevésbé karakterisztikusan különböző, mint ahogyan a szerző feltételezte, a reformkommunisták és a szociáldemokraták szavazói bázisa sem azonos a tanulmányban feltételezett. Ugyanakkor az is igaz, hogy ez az eltérés nem kis részben az írás elkészülése utáni, az 1988 és 1990 közötti időszak történéseivel is magyarázható.

⁵ Szerzőink ugyanakkor nem tagadják, hogy a lengyel és a magyar politikai átmenet különbségeit külső tényezők is magyarázzák, mindenekelőtt a Szovjetunió visszahúzódása Kelet-Közép-Európából. A magyar politikai aktorok 1989-ben, a demokratikus választások megtervezésekor, már tudták, hogy bármi legyen a végeredmény, a Szovjetunió nem fog beavatkozni.

⁶ „Ám az ellenzéki pártok egyike a megegyezés tervezetének alaposabb vizsgálata után arra a következtetésre jutott, hogy az időzítés, ill. a megegyezés nyomán kialakuló politikai intézményszerűség a párt majdnem biztos marginalizálódásához vezetne... a Szabad Demokraták Szövetsége, alapvető léteértékétől vezérelve, megtagadta az egyezés aláírását és népszavazást kezdeményezett... Ebben a kezdeményezésben a Fiatal Demokraták Szövetsége is melléjük állt” (Bruszt 134).

⁷ „A magyar civil társadalom szervezett erőinek relatív gyengesége, mely lehetővé tette, hogy az ország a szabad, kompromisszumok nélküli választások útjára lépjen az átmenet első fázisában, megnehezíti a gazdaság átalakulását a második szakaszban” (uo.).

⁸ E probléma egyik első megfogalmazását Offénél találhatjuk meg (lásd C. Offe: Az egyidejűség dilemmája. *Társadalmi Szemle*, 1991. 8–9. sz.).

⁹ E hipotézisek a következők: 1. racionális választások; 2. irracionális választások; 3. alternatívák közötti választás; 4. minél rosszabb, annál jobb; 5. laza kapcsolat; 6. heterogén kulturális örökség; 7. politikai bizalom (lásd Bruszt 242–244). A

recenzióban nem tudok kitérni a kulturális természetű érvekre, azaz a 2., 5. és 6. hipotézisre.

¹⁰ Hasonló következtetésre jut Bozóki is: „A második világháború utáni sikeres demokratikus konszolidációk tapasztalatai... azt mutatják, hogy a gazdasági helyzet és a politikai rendszer természete között nincs közvetlen oksági kapcsolat. A társadalomnak a demokrácia melletti elkötelezettsége adott esetben fontosabb tényező lehet, s ez éppen akkor nyilvánulhat meg legeggyértelműbben, amikor a demokráciát veszély fenyegeti” (Bozóki 172).

¹¹ A vonatkozó szövegrész így szól: „A rendszerváltás végső haszonélvezői... nem a régi rezsim elszánt ellenfelei közül kerültek ki, hanem azon reformista politikusok soraiból, akik a demokrácia iránti idealista elkötelezettségük helyett sokkal inkább saját, jól felfogott érdekeiktől vezérelve szegődtek a reformok hívéül” (Bozóki 332).

ABSTRACTS

SCHLETT, ISTVÁN

A MISSED OPPORTUNITY OR A BLIND ALLEY?

An "enlightened" programme of the estates had been emerging since the 1770s within the nobility, which accepted the modernising efforts of Enlightenment, raising the standards, but it wished to realise them within the system of estates.

The two variants of "enlightened politics", namely the enlightened system of estates and enlightened absolutism progressed side by side for some time, mutually strengthening each other. But in the mid-80s – expressing the antagonism of the absolutist trend and that of the estates – a break materialised between the imperial-absolutist and patriotic reformers of the estates. The claim to modernise, which characterised both trends, was unable to bridge the contradictions: these royale embodied in absolutism and these nobiliare expressing the claim of the estates, of the political sector of the society to power, were incompatible within the paradigm of "enlightened politics".

Thus Josephinism and the Enlightenment of the estates were not separated along the fault line between modernity and traditionalism. The inclination towards reform was linked to the defence of old structures in both cases. However, the elements of the set of ideas of Enlightenment, put into the service of dynastic interests, the protection of serfs turned against the landlords, the rationalist-utilitarian policy of education and culture positioned in contrast to the spiritual and political power of the Church, the assertion of the claims of the state, hurting the privileges and traditions of the nobility, etc. created the impression that the enlightened monarch represented progress in the face of reactionary nobility, whereas he only followed his own statist objectives. On the other hand – as the resistance of the estates was "sanctified" by patriotism – the resistance of the estates unfolding in the face of absolutism primarily appeared to be national self-protection, defence against foreign oppression, particularly when the nobility had already adopted the slogans of the development of national language and culture. But it was these reform objectives inspired by

Enlightenment, which became faded during the source of these transformations in both trends.

Thus it is understandable that the immediate antecedent of one of the dilemmas becoming a decisive one, in the history of modern Hungarian political thinking, namely the question of 'homeland or progress' was born in the dispute of the advocates of Enlightenment.

ILONSZKI, GABRIELLA

THE SELECTION OF PARLIAMENTARY CANDIDATES IN A THEORETICAL AND PARTY ORGANIZATIONAL FRAMEWORK

The article offers an analysis of the candidate selection procedure of four parliamentary parties: the Hungarian Socialist Party (MSZP), the Alliance of Free Democrats (SZDSZ), the Hungarian Democratic Forum (MDF), and the Alliance of Young Democrats (FIDESZ) in the 1994 parliamentary elections. Candidate selection is initially put in the general party framework, then more concrete issues of party organization and their interrelatedness with, candidate selection are focussed on.

As a result of party institutionalization the number of direct as well as list candidates increased in 1994 in comparison to the 1990 general elections. There was a large turnout, however, both among candidates and elected MPs. The majority of incumbents lost their seats, and weak party identification of the electorate, together with weak MP-constituency links caused substantial changes in the parliamentary party framework.

All the four parties, covered in the analysis, sought to run candidates who had close ties with the constituency. Also, a professional background and solid expertise were regarded as advantages. In the selection of direct candidates the constituency party organizations enjoyed a paramount importance, and the whole process was decentralized and relatively well institutionalized, while central party authorities had a larger, although not exclusive, role in the selection of list candidates.

The party leaders considered the selection process an important element of the party's activity. As a contrast, the electorate did not seem to take the characteristics of candidates seriously. Nevertheless, there is a general agreement among party leaderships that the importance of candidate selection will further grow in parallel with the consolidation of the party and political scene. We can conclude that the level of the external and internal institutionalization of the parties have a major effect on the procedure and the intensity of candidate selection.

BALOGH, LÁSZLÓ

THE ROLE OF THE PDS AND THE HSP IN THE PERIOD OF SYSTEMIC CHANGE

The paper wishes to analyse the role of the PDS and the HSP and their predecessor parties, the SED and the HSWP in the period of systemic change with the means of comparative political and social sciences.

The paper attempts to answer to the following questions.

The political system of the Honecker and Kádár regimes was partly characterised by the common and general features of the Soviet-type totalitarian model (such as a party-centred, monopolistic power mechanism, the excessive weight of the role of the political subsystem, etc.), and partly different features can also be identified, such as the difference between the more decentralised Hungarian and the strictly centralised East German decision-making mechanisms.

In the GDR the position of the power elite was shaken by demonstrations in the street initiated from below and mobilising significant masses, and in this process it was the reform socialist political groups which played the leading role and enjoyed the support of the Christian churches. Subsequently the initiative was gradually taken over by the trade unions, enjoying the support of the political forces of the FRG, during the course of the "round-table conferences". Whereas in Hungary a more peaceful, negotiated transition was launched, during the course of which the reform forces of the HSWP, and later of the HSP had an eminent role until the first free elections. At the same time even if the reform forces got strengthened in the SED as well as PDS in the GDR, their influence was weaker until the 1990 elections.

The parliamentary elections of 1990 proved that the majority of the electorate of both countries blamed the successor parties for the contradictions and mistakes of the totalitarian model. At the same time the social model of the FRG was attractive to the overwhelming majority of the voters of the GDR and most of them voted for the Christian-conservative parties urging radical change. In contrast the majority of the voters in Hungary cast their ballot for MDF – also rooted in the Christian-conservative soil – advocating a moderate and slower transition. The reason of the different voting behaviour can be primarily found in the "goulash-communism" of the Kádár regime and the rigid neo-Stalinist policy of Honecker's system.

The assessment of the results of the parliamentary elections of 1994 has first of all supported the assumption that the ideological-political facet of both parties is heterogeneous and they are by far not characterised as yet by the social base and set of values (democratic socialism) crystallised in the case of the West European social democratic parties.

CONTENTS

PAPERS

<i>Schlett, István</i> : A Missed Opportunity or a Blind Alley?	7
<i>Ilonszki, Gabriella</i> : The Selection of Parliamentary Candidates in a Theoretical and Party Organizational Framework	43
<i>Balogh, László</i> : The Role of the PDS and the HSP in the Period of Systemic Change	69

DISCUSSION

BUILDING OF CONSTITUTION

<i>Paczolai, Péter</i> : The Traps of Constitution-making	87
<i>Frivaldszky, János</i> : Societal Discourse and Social Rights	93

ORIENTATION

<i>Dessewffy, Tibor</i> : Road from Slavery – to the Big failure	105
<i>Ágh, Attila</i> : Report on Conditions of Political Science in Hungary	144

BOOKS

<i>Gedeon, Péter</i> : The Structure of the Party State and the Postsocialist Transition in Hungary (on new books by Bozóki, András, Bruszt, László, and Csanádi, Mária)	149
The Selected Bibliography of Hungarian Political Science	166

NEWS	171
------------	-----

INFORMATION	205
-------------------	-----

ABSTRACTS	221
-----------------	-----
